ПБ 17
285

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
Бр. 110898

ЈАДНИЦИ

РОМАН

ВИКТОРА ИГА

Hugo Victor

С ФРАНЦУСКОГ

ПРЕВЕО

МИТА РАКИЋ

I

Друго издање

БЕОГРАД
ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
1879

ПРЕДГОВОР

Докле год буде, силом зáконâ и обичаја, друштвене осуде која, у сред бујне цивилизације, вештачки ствара пакао, и с људском коби меша судбину која је божанска; док се год не реше три проблеме (питања) овога века, понижење човека пролетаријатом (просјаштвом), упропашћавање жене глађу, закржавелост детета незнањем; докле год, у неким и неким регијонима, буде могућа обамрлост друштвена; другим речима, и са гледишта још ширег, докле год буде на земљи незнања и јáдâ, дотле књиге као што је ова не могу бити некорисне.

Hauteville-House, 1862.

ДЕО ПРВИ

ФАНТИНА

КЊИГА ПРВА

ПРАВЕДНИК

I

Г Миријел

Године 1815, Г. Шарло-Франсоа-Бјенвени Миријел беше владика у Д. — То беше старац од својих седамдесет и пет година, а седијаше на владичанској столици Д. — од 1806 године.

Ма да се ова ситница не тиче нимало оног што ћемо приповедати, опет можда није на одмет, па ма то и не било тачно у свему, обележити овде речи и гласове, који су се проносили о њему у време кад је дошао био у дијецезу своју. Истинито или лажно, оно

што се говори о људима важи често у животу, а нарочито у судбини њиховој, толико колико и оно што чине. Г. Миријел беше син неког саветника скупштинског из Екса; еле племић по занату. Говорило се да га је отац, желећи да га син наследи у служби, оженио врло млада, у осамнаестој или двадесетој години, као што је то већ обичај у фамилија парламентарних. И ако ожењен, о Шарлу Миријелу говорило се, веле, веома много. Он је био врло личан, ма да сниска раста, елегантан, грацијозан, духовит; сва прва половина живота његова посвећена је била свету и галантеријама.

Дође револуција, поврвеше догађаји; фамилије парламентарне, десетковане, гоњене опкољене, распршташе се куд која. Г. Шарло Миријел, још првих дана Револуције, умаче у Италију. Ту му умре жена од неке грудне болести, од које је одавно боловала. Остаде бешчедан. Па шта се десило потом у животу Г. Миријела? Слом старога друштва француског, над рођене фамилије његове, трагични призори од 93, ужаснији можда бегунцима, који их гледаху издалека с још већим страховањем, да га нису навели да се одрече света и да потражи осаму? Или да није он, усред расејаности и задовољстава живота својега, згођен изненада једним од оних тајнених и страховитих удара који хоће

покаткад да оборе, згодивши у срце, био човек кога катастрофе друштвене не могу да оборе, однесавши му имање и начин живота? То нико не би умео казати; знало се само то да је, дошав из Италије, био свештеник.

Године 1804, Г. Мириjел беше поп у Б. (Бриньол). Беше већ постарео, и живљаше са свим у осами.

У време крунисања, неким малим посалцем парокијским, не зна се којим, отиде у Париз. Између осталих моћних лица, науми да моли за своје парокијане Г. кардинала Феша. Једног дана, кад император беше дошао у посету своме рођаку, честити попа, који чекаше у предсобљу, нађе се баш на пролазу Његовог Величанства. Наполеон, видећи да га старац гледа некако радознало, осврте се и рече напрасито:

— Ко је овај добар човек што ме гледа?

— Господару, рећи ће Г. Мириjел, ви гледате једног доброг човека, а ја гледам једног великог човека. Обојица се можемо ваздити.

Цар, још исто вече, запита кардинала за име овог попа, и наскоро затим Г. Мириjел би изненађен владичанством у Д. —

Но колико беше истине у свему ономе што се говораше о првој половини живота Г. Мириjела? Ко би то знао! Мало је фамилија познавало Мириjелову фамилију пре Револуције.

Г. Мирijел морао је претрпети судбу свију оних који дођу у какву варошицу, у којој је пуно уста која говоре, а врло мало глава које мисле. Морао ју је претрпети, ма да је био владика, и баш зато што је био владика. Али, пре свега, оно што се поговарало о њему, није ни било ништа друго него: речи, говор, гласови, или још мање: брбљање.

Како било да било, тек после девет година владиковања и живљења у Д. —, сви ти гласови, предмет разговора у први мах малим варошима и малим људима, бејаху са свим заборављени. Нико не говораше о томе, нико се и не сећаше тога.

Г. Мирijел дошао је био у Д. — с једном постаром девојком, госпођицом Батистином, својом сестром, десет година млађом од њега.

Сва им послуга беше једна слушкиња, истих година којих и госпођица Батистина, по имену госпођа Маглуар, која, пошто је била *слушкиња господина попе*, имаћаше сада двојаку титулу: собарице госпођичине и слушкиње његовог преосвештенства.

Госпођица Батистина беше дугачка, бледа, журава, ирijатна; она беше жив идеjал оног што изражава реч „поштовања достојна"; jер се чини да је нужно да жена буде мати, да би била поштована. Она није била никад лепа; сав њезин живот, који је био само поворка светитељских дела, прошао је оста-

вивши на њој неку белоћу и провидност; и, остаревши, добила је оно што би се могло назвати лепота доброте. Она мршавост у младо доба њезино, претворила се сада у провидност; а кроз ту провидност вићаше се анђео. То беше више душа него девојка. Као да је од сенке начињена; једва да је имала толико тела колико се може назвати пол; малчице материје с нешто мало светлоће; велике очи вазда оборене; изговор, да би само једна душа била на земљи.

Госпођа Маглуар беше омалена старица, бела, шишкава, дебела, у послу, увек задијана, једно због посла, а друго због сипње.

Кад је дошао, Г. Мирijел дочекан је и смештен у свој владичански двор с чашћу, какву ишту декрети царски, који мећу владику одмах после маршала. Кмет и председник походили су прво њега, а он је походио прво ђенерала и начелника.

Владика смештен, варош очекиваше да га види на делу.

II

Г Мирijел постаје преосвећени Бјенвени

Владичин двор у Д. — наслањаше се на болницу.

Владичин двор беше пространа и лепа кућа, коју је озидао од камена, у почетку прошлог века, преосвећени Анри Пиже, доктор богословије на факултету париском, опат симорски, који је био владика у Д. — 1712. Овај двор беше прави госпоски дом. Све ту беше на велико, одаје владичине, салони, собе, свечана дочекаоница, веома дугачка, са шетницама аркадским, по старој моди флорентинској, вртови засађени прекрасним дрветима. У трпезарији, дугој и дивној галерији која беше при земљи и гледаше у вртове, преосвећени Анри Пиже почастио је церемонијално, 29 јула 1714, њихова преосвештенства Шарла Брилара из Жанлија, аркијепископа кнеза д'Анбренског; Антонија де Мегриња, капуцина, владику граског; Филипа де Вандом, великог пријора Француске, опата Сент Оноре де Леренског; Фрању де Бертон де Гриљон, владику барона Ванског; Цезара де Сабран де Форкалкије, владику господара Гландевског; и Јована Соанана, свештеника Оратоару, обичног предикатора краљевог, владику и господара Сенезу. Слике ових седам пречасних личности красе ову трпезерију, а овај знаменити дан, 29 јул 1714, уписан је златним словима на таблици од белог мрамора.

Болница беше кућа тесна и пониска, на један бој, и уз њу једна мала башта.

Трећи дан по доласку, владика посети болницу. Видевши је, поручи управнику да дође к њему.

— Господине управниче болнице, рећи ће му, колико имате болесника у овај мах?

— Двадесет и шест, ваше преосвештенство.

— Тако сам и сâм рачунао, рече владика.

— Постеље су, настави управник, збијене све једна уз другу.

— То сам и сâм спазио.

— Сале су просте собе, и ваздух се у њима тешко обнавља.

— Тако се и мени чини.

— Потом, кад гране сунце, башта је врло малена за оне који се предижу.

— То сам и сâм мислио.

— Кад су заразе, као што смо ове године имали тифус, а прекланe врућицу, накупи се по стотина болесника, па не знамо шта да чинимо.

— И мени је то пало на ум.

— Али шта ћете, ваше преосвештенство? ваља се претрпети.

Овај се говор водио у трпезарији с галеријом при земљи.

Владика пођута, па се наједанпут окрете к управнику болнице.

— Господине, рече му, шта мислите, колико би кревета стало у ову салу?

— Зар у трпезарију вашег преосвештенства? узвикну зачуђени управник.

Владика гледаше тамо амо по сали, као да је мери оком и рачуна.

— Баш би стало двадесет кревета! рече као у себи; потом гласно:

— Знате шта, господине управниче. Ту је зацело нека погрешка. Вас је двадесет и шест лица у пет, шест собица. А нас је само троје, а имамо места за шесторо. Као што вам рекох, то је погрешка; него ево вама мој стан, а ја узимам ваш. Дајте ви мени моју кућу, ову што је у вас.

Сутрадан, двадесет и шест болесника преселили се у владичин двор, а владика у болницу.

У Г. Миријела не беше добара; Револуција му је упропастила фамилију. Сестра му имађаше неку пензију од пет стотина динара, и то јој беше доста за трошак. Г. Миријел примаше од државе, као владика, плату од петнаест хиљада динара. Оног истог дана кад се преселио у болницу, Г. Миријел расположи ту суму, једном за свагда, овако. Ми преписујемо просто рачун који је он писао сам својом руком.

Рачун како да се уреде трошкови моје куће:

На малу семинарију . . 1500 франака
На друштво мисијонарско. 100 „

На лазаристе у Мондидију.	100	франака
На париске семинарије за странске мисије	200	„
На друштво Светога Духа.	150	„
На богоугодне заводе у Светој Земљи	100	„
На друштва материнског милосрђа	300	„
На то исто у Арлу . . .	50	„
На побољшање апсана. .	400	„
На помоћ и ослобођење апсеника	500	„
На ослобођење старешина кућних који леже у апсу за дуг	1000	„
На повишицу плате сиромашних учитеља у мојој јепаркији	2000	„
На житнице у Високим Алпима	100	„
На женска друштва, у Д. — у Маноску и у Систрону, што сиромашне девојчице без плате гаје	1500	„
На сиротињу	6000	„
На моје личне трошкове.	1000	„
Свега . .	15000	франака

Док је год био владика у Д. —, Г. Миријел није ни за длаку променио овог рас-

пореда. И то је он звао, као што смо видели, *уредити домаће трошкове.*

Овај распоред прими без икаква поговора госпођица Батистина. Овој побожној девојци, Г. Мириjел беше и брат и владика, пријатељ по природи, старешина по цркви. Волела га је као брата, а поштовала као владику. Кад је говорио, она се клањала; кад је што чинио, она је пристајала. Само слушкиња, госпођа Маглуар, прогунђа малко. Владика је, као што смо видели, оставио себи само хиљаду франака, које, с пензијом госпођице Батистине, чини хиљаду и пет стотина франака годишње. С ово петнаест стотина франака, живљаху ове старице и овај старац.

И кад би који поп са села дошао у Д., — владика би опет имао чиме угостити га, благодарећи великој економији госпође Маглуар и паметној управи госпођице Батистине.

Једном, тако после три године дана, рећи ће владика:

— Баш сам с овим јако оскудан!

— Верујем, повика госпођа Маглуар, кад ваше преосвештенство није потражило ни онај додатак, што вам округ мора давати на подвоз и на попутнину. Некад су, боме, владике то имале.

— А где! рече владика, имате право, госпођо Маглуар.

И поиште свој додатак.

Мало времена потом, окружни савет, размотривши тражење владичино, одобри му три хиљаде франака годишње, под рубриком: *Додатак Г. владици на подвоз, поштарину и попутнину.*

Живте се развичу до зла бога на то, и један сенатор царства, некадашњи члан Савету од Пет Стотина, и пријатељ осамнаестом бримеру[1], награђен за то дивним добром близу вароши Д. —, напише министру црквених дела, Г. Биготу де Преамнеу, једно љутито и поверљиво писамце, из којег верно вадимо ове врсте:

— „Какав подвоз? Шта ће то у варошици која нема ни четири хиљаде душа? Каква попутнина? пре свега, на што она? потом, како се и може путовати на колима по овом кршевитом крају? Путова нема. Путује се само на коњу. Волујска кола једва пређу преко моста на Диранси у Шато-Арну. Ови су ти попови сви једнаки: грамзиви и тврдице. Овај се начинио апостол, кад је дошао. А сад ево га као и други: требају му каруце и поштанска кола. Хоће луксуза као некадашње владике. Ох! поповштино проклета! Нема добра, господине грофе, док нас год цар не ослободи једном од ових ћелепуша. Доле с папом! (онда су били у завади с Ри-

[1] Кад је Наполеон учинио државни удар.

мом). Што се тиче мене, ја сам и душом и телом за Цезара, итд. итд.“

Напротив, томе се веома обрадовала госпођа Маглуар. — Прекрасно, рекла је госпођици Батистини, његово је преосвештенство почело од других, па је, боме, ваљало да свршши са собом. Уредио је сва своја милосрђа. Сад ево и за нас три хиљаде франака. Једва једном!

То исто вече, владика напише и преда својој сестри оваку цедуљу:

Трошкови на подвоз и попутнину

На давање чорбе од говеђине болесницима у болници	1500	франака
На друштво материнског милосрђа у Ексу	250	„
На друштво материнског милосрђа у Драгињану . . .	250	„
На нахочад	500	„
На сирочад	500	„
Свега . .	3000	франака

Такав беше буџет у Г. Миријела.

Што се тиче споредних прихода владичанских, као од оглашења у цркви, од разрешења, од крштења у нужди, од проповеди, од троношења цркава или капела, од венчања, итд., владика их је кўпио од богаташа тим оштрије, што их је давао сиротињи.

После неког времена, нагрнуше понуде с новцем. Они који имају и они који немају кућаху на врата Г. Миријелова, једни тражећи милостињу што су је други у њега на аманет остављали. Још ни пуна година дана, а владика поста благајник свих доброчинстава и касир свих незгода. Знамените суме пролазиле су кроз руке његове; али ништа није могло учинити да он ма у чем промени начин живота својега, или да узме и најмањи сувишак на потребе своје.

На против. Као што је још једнако више невоље доле него братства горе, све је давано, тако рећи, пре него што је примано; падало је као вода на суву земљу; могао је примати колико му драго новаца, није их никад имао. И тако трошаше све што имаше.

Као што је обичај да владике стављају своја крштена имена на челу порука и пастирских посланица својих, сиромаси људи онога краја изабрали су, по неком нагону срца, између имéнâ и презимéнâ владичиних оно које им је казивало неку мисао, и они га нису звали друкчије него преосвештени Бјенвени (који је добро дошао, богодан). Ми ћемо чинити као и они, и звaћемо га тако, приликом. У осталом, то му се име допадало. — Ја волим то име, говораше. Бјенвени (Богодан) поправља преосвештеног.

Не мислимо да је слика коју овде цртамо жива истина: тек опет можемо рећи да је палик.

III

Добар владика а лоша јепаркија

Г. владика, ма да је своју попутнину употребио на милостињу, опет је путовао. Мука је то јепаркија у Д. — Равница̂ веома мало, а брегова пуно; путова готово никаквих, као што смо већ видели; тридесет и две парокије, четрдесет и једна капеланија, и двеста осамдесет и пет капела. Док се све то обиђе, ту ваља посла. Али Г. владика и то учини. Ако је близу, ишао је пешке; ако је равница, на двоколицама; ако је брдовито, на мазги. Обе старице пратиле су га. Кад би пут био врло рђав, он би ишао са̂м.

Једном дође у Сенез, у некадашњу столицу владичанску, јашући на магарцу. Кеса му у тај мах беше тако лака, да не могаше друкчије путовати. Варошки кмет дочека га на вратима владичанског двора, и убезекну се видећи владику где сјахује с магарца. А неколико ћифта кикотаху се око њега. — Господине кмете, рећи ће владика, и господо варошани, ја видим шта је вама зазорно, ви налазите да је сиромаху свештенику сувише

поноситости да јаше марвинче на којем је Христос јахао. Ја то чиним по нужди, верујте ми, а не по сујети.

Кад је овако путовао, био је увек трпљив и благ, и више је проповедао него што се забављао. Разлоге и примере своје није никад надалеко тражио. Житељима једног села, изчосио је за углед житеље другог села. У крајевима где људи нису водили бригу о нужди и невољи ближњих својих, говорио би: — Видите ли Бријансонце. Они су потребитима, удовицама и сирочади дали право да покосе своје ливаде у потесу, три дана пре других. Они им мобом оправе куће, кад се обруше и опадну. И зато је Бог и благословио крај њихов. Има више од сто година како се у њих не зна за убицу.

У селима лакомим на добит и жетву, говорио је: — Погледајте Анбренце. У њих, кад се деси да домаћину ком, о жетви, буду синови у војсци, а ћери у служби у вароши, или буде болестан, или ма чим ометен, онда попа рече коју за њ с предикаонице; и недељом, после летурђије, сви сељаци, и мушко, и женско, и деца, дигну се на њиву сиромашкову, среде, мобом, жетву, саспу жито у житнице, а сламу покупе и саде ну. — Породицама које су се позаваљале око новаца и наслеђа, говорио је: — Видите ли планинце Девољњане? Земља им је тако дивља, да не

чују славују ни у педесет година једном. Па у њих, кад умре домаћин, мушкарци се дигну у свет да траже себи срећу, а имање оставе женскињу, да би се могло удомити. — У крајевима где су људи парничари, и арендатори пропадају плаћајући таксе, говорио је: — Ено красних људи у долини Керасу. Нема их ни три хиљаде душа. А то вам је права републичица. Не знају они шта је то судија и капетан. Кмет сврши све. Он разрезује порезу, чисто по савести, извиђа све спорове џабе, дели наслеђе без таксе, пресуђује без награде, и сваки га слуша, јер је он праведан човек међу простим људима. — Селима у којима нема учитеља наводио би за углед села у Керасу: — Знате ли како они раде? рекао би им. Као што мали један демат од дванаест и петнаест кућа не може плаћати увек учитеља, то се они сложе, па сва жупа плаћа и издржава учитеље који иду из села у село, и проведу учећи, осам дана у једном, десет у другом, итд. Ови учитељи долазе на саборе, где сам их и ја видео. Познају се по писаћем перу за шеширом. Који уче само читати, носе једно перо; који уче читати и рачунити, носе два пера; а који уче читати, рачунити и латински, имају три пера. И то су велики научењаци. Али шта је срамотније од незнања! Чините као људи у Керасу.

Тако је он говорио збиљски и очински; кад не би имао примера, измишљао би пословице, идући правце к цељи, с мало речи а с пуно слика, као што је и била беседа Исуса Христа, беседа која убеђава и уверава.

IV

Какав збор онамав и твôр

Разговор му је био одређен и несев. У говору, угађао је двема старицама које су век свој узаћ провеле; кад би се насмејао, рекао би ћаче се какво насмејало.

Госпођа Маглуар радо би му рекла: *ваше височанство.* Једном се он диже из фотеља и оде у библијотеку да потражи неку књигу. Та књига беше на врх рафа. Онако омален као што беше, владика је не могаше да дохити. — *Госпођо Маглуар*, рећи ће потом, *донесите ми једну столицу. Моје височанство не стиже до овог рафа.*

Једна далека сродница његова, госпођа грофица Ло, ретко би кад пропустила прилику да не изброји пред њим оно што је звала „надањем“ тројице синова својих. Имала је неколико њих рођака, врло старих, с једном ногом у гробу, које би наравно њезини синови наследили. Најмлађи од њих тројице

имао је да добије од неке тетке сто хиљада франака годишњег прихода; други је очекивао од ујака титулу херцега; најстарији пак требао је да наследи деду у државном савету. Владика је обично ћутећки слушао то безазлено и простодушно намештање материнско. Али једном изгледаше више замишљен него обично, кад госпођа Ло поче на ново набрајати наслества и „надања“ своја. Видећи то, она нестрпљиво прекиде причу: — Боже мој, рођаче! а о чему сте се тако замислили? — Мислим, рећи ће владика, неку чудну мисао, која, чини ми се, припада светом Августину: „Надајте се у онога кога нико не наслеђује.“

Други пут, примивши позив на погреб некога племића са села, на ком су позиву била наређана не само достојанства покојникова, него и сва феудална и племићска својства свију сродника његових, владика ће рећи: — Међер смрт има добра леђа! Колики терет од самих титула дају јој лагано да носи, и колико људи морају бити умешни да би овако употребили гроб на своју сујету?

У прилици умео је се слатко подсмехнути, али увек некако озбиљно. Једном уз пост, дође у Д. — један млад капелан, и стане проповедати у саборној цркви. Беше довољно речит. Говорио је о милосрђу. Богаташе је позивао да чине милостињу потребнима, да не

би допали пакла, који је цртао што је могао страховитије, и да би се достојали раја, који је описивао што је могао драже и красније. Међу слушаоцима био је и један богат трговац, неки мали каишар, по имену Жеборан, који је добио два милијона франака фабрикујући сукно, саржу, кадис и гаскет. Откако зна за се, Жеборан није уделио ником ни паре. Али, после те беседе, давао је сваке недеље по десет пара старим просјацима на вратима саборне цркве. Њих шесторица делили су ту милостињу. Једном га виде владика како дели милостињу, па рече својој сестри: — Гле г. Жеборана како купује рај за десет пара!

Је ли се само тицало милосрђа, он се није никад снебивао од тога да не буде одбијен, и увек је умео свакога тако заклопити, да се овај морао добро размислити. Једном је кўпио прилоге на сиротињу у неком друштву у вароши; ту се десио и маркиз Шантерсије, стар, богат, тврдица, који је умео бити у једно исто време и ултра-ројалист (претерани краљевац) и ултра-волтеровац. Те је пасме било доста. Владика, дошав до њега, повуче га за руку: *Господине маркиже, треба и ви да ми што дате.* Маркиз се окрете и одговори опоро: *Ваше преосвештенство, ја имам своју сиротињу. — Па дајте је мени,* заклопи га владика.

Једног дана, у саборној цркви, проповедао је овако:

„Драга браћо, добри пријатељи моји! У Француској има милијон и триста хиљада кућа сељачких које имају само три отвора: два прозора и једна врата, осам стотина седамдесет хиљада које имају само два отвора: прозор и врата, и најпосле триста четрдесет и шест хиљада колеба које имају само један отвор: врата. А томе је свему узрок једна ствар, која се зове: пореза на врата и прозоре. Ти су станови пуни сиротињских фамилија, старих жена, и нејаке деце, и отуд оне грознице и болештине! Ах! Бог даје ваздух људима, а закон им га продаје. Не кривим закон, него благосиљам Бога. У Изару, у Вару, у обојим Алпима, Горњим и Доњим, сељаци немају ни колица, него носе ђубре на леђима својим; немају ни свећа, него пале луч, или моче свитац у борову смолу. Тако је свуд у горњој Дофини. Тамо месе хлеб за шест месеца напред, а пеку га на осушеној балези говеђој. Зими га секу секиром, па га киселе у води двадесет и четири часа, да би га могли јести. — Браћо моја, смилујте се! Погледајте како се око вас људи муче и злопате!“

Као што је био рођени провансалац, умео је говорити онако како се говори у разним крајевима на југу. То се јако допадало на-

роду, и много је помагало што је имао приступа к свакој души. У колеби и у планини, био је као у својој кући. Умео је најпростијим говором (идијомом) казати највеће ствари. Говорећи све језике, улазио је у све душе.

У осталом, какав је био људима од света, такав је био и људима од народа.

Ништа није брже боље осуђивао, не водећи рачуна о околностима. Увек би говорио: Да видимо најпре пут којим је погрешка прошла.

Као *искушеник*, као што се сâм смешећи се звао, он се није никад градио онај строги смиреник, што кивно тражи и најмању длачицу туђега греха, него је проповедао гласно, па ма добродетељне кесеџије мрштиле обрве колико им драго, доктрину која се може свести у ово неколико речи:

„Човек има на себи тело, које је у исти мах и терет и искушење његово. Он га носи и за њим се поводи.

„Он треба да пази на њ'га, да га умерава, да га зауздава, и да се не поведе за њим до крајње нужде. Па и тада кад се послуша, има греха; али грех, тако учињен, праштa се. То се зове пасти, али пасти само на колена, одакле се тај пад може окренути на молитву.

„Бити свети, то је изузетак; бити праведан, то је правило. Лутајте, клизајте се, грешите, али будите праведни.

„Грешити што се може мање, то је закон човеков. Не грешити нимало, то је анђеоски сан. Све што је земаљско, подложно је греху. Грех држи свет!“

Видећи како свет гракне и одмах се на нешто наљути, рекао би смешећи се: — О! о! међер је то неко злочинство које свак чини. Гле лицемерства како се помамило, па хита да час пре протестује и себе покрије!

Гледао је кроз прсте женскињу и сиротињи који сносе сав терет друштва човечанског. И рекао би: — Погрешке жена, деце, слугу, слабих, невољних, и незналица, јесу погрешке мужева, очева, господара, силних, богатих, и учених.

Још је говорио: — Оне који не знају, поучите што више можете; друштво је криво што не даје свакоме бесплатну наставу; оно је одговорно за мрак што га производи. Душа остаје пуна мрака, и грех се чини у мраку. Није крив онај који чини грех, него онај који чини мрак.

Као што се види, он је судио о стварима особено и чудно. Све ми се чини да је то научио из Јеванђеља.

Једанпут чује у друштву о некој криминалној парници која ће се скорим претре-

сати. Некакав јадник, из љубави према жени и деци својој, стане, у невољи, градити лажан новац. То се у оно доба казнило смрћу. Жену му ухвате чим је први пут покушала да протури лажан новац. Ухапсе је, али нису имали сведоџбе ни против кога другог, осим против ње једне. Само је она могла оптеретити мужа својега и упропастити га признањем својим. Она је одрицала; а власт је навалљивала. Но она је непрестано одрицала. На то се државни тужилац досети лукавству. Измисли да јој је муж неверан, и одломцима од писама, вешто склопљеним, убеди јадницу жену да има супарницу и да је муж вара. И тако, у помами и очајању од љубоморе, ода, сиротица, мужа, призна све и посведочи. И тако јој муж пропадне. Спроведу га, заједно са саучесницом, на суђење у Екс. То се приповедало, и свак се дивио вештини државног тужиоца. Уплетавши љубомору у ствар, он је учинио да гњев изнесе истину на видик, и да освета покаже правду. Владика је сву причу мирно слушао. Пошто сврши, упита:

— Ко ће судити томе човеку и жени?

— Порота.

— А ко ће судити господину државном тужиоцу? упита владика.

Једном се деси у Д. — један трагичан догађај: Једног убицу осуде на смрт. Он, ку-

кавац, није био сасвим неизображен, ни сасвим незналица; ишао је по вашарима и правио опсене, а био је и пискарач. У вароши се много говорило о процесу његовом. У очи дана кад ће да га погубе, разболи се духовник апсенички. А у последњим тренуцима осуђениковим ваљало је да се нађе и свештеник уз њега. Пођу по пароха. Он не хтеде, рекавши: Није ми стало за то. Што ће мени тај кулук и тај личинар? И ја сам, такође, болестан; у осталом, то и није мој посао. Одмах јаве владици шта је парох одговорио, а он рече: — *Господин попа има право. То и није његов посао, него мој.*

Оног часа отиде у тамницу, и спусти се у ћелију „личинареву"; зовне га по имену, узме га за руку, и стане се разговарати с њим. Вас дан проведе уз њега, не сећајући се хране ни одмора, молећи Бога за душу осуђеникову, и молећи осуђеника за своју сопствену. Говораше му најбоље истине, које су најпростије. Беше му отац, брат, пријатељ; а владика само кад благосиља. Учаше га свему, тешећи га и уверавајући. Тај човек шћаше умрети као очајник. Смрт му зијаше као нека нровала. Стрепећи и дркћући над отим страховитим прагом, он се с ужасом трзао натраг. Не беше довољно незналица да може да не мари низашто. Осуда, тај страшни удар, оборила је, у неку руку, овде

онде око њега ону ограду, што нам не да прозрети у тајну стварима, и што је зовемо живот. И на те кобне провале, гледао је непрестано ван овога света, и није видео ништа друго до помрчине. А владика му је показао да види светлост.

Сутрадан, кад дођоше да воде несрећника, владика беше с њим. Он га је пратио, на очиглед светини, у владичанском руву и с владичанским крстом о врату, упоредо с овим јадником, конопцима везаним.

С њим седе у кола, с њим се попе и на губилиште. Осуђеник, јуче онако суморан и клонуо, беше сада ведар и светао. Он осећаше да му се душа измирила и надаше се у Бога. Владика га загрли, и, у тренутку кад сатара паде, рече му: „Кога човек убија, онога Бог подиже; кога браћа терају, онога отац налази. Моли се, веруј, уђи у живот: Отац те чека.“ Кад је сишао с губилишта, у оку му је тако нешто сијало, да се народ узмицао испред њега. Није се знало шта је дивније: бледоћа или озбиљност његова. Вративши се у свој скроман стан, који је смешећи се звао *палатом својом*, рече сестри: *Сврших своју првосвештеничку дужност.*

Као што је обично да се најузвишеније ствари најмање разумеју, тако се и у вароши нађе људи који владање владичино осуђиваху као афектацију, као *величање*. У оста-

лом, тако се говорило само у госпоским друштвима. А народ, који не уме бити злобан на света дела, беше задовољан и дивљаше се тому.

Што се тиче владике, он је, видевши гилотину, био тако потресен, да је дуго времена прошло док се опоравио.

И доиста, губилиште (ешафот), кад је на очима, онако спремно и усправљено, има нешто што човеку памет заврће. Може човек бити у неку руку и равнодушан о смртној казни, може не бити ни за, ни против, али само дотле док не види очима гилотину; али чим је види једном, потресен је силно и страховито, и мора се сместа решити било за, било против ње. Једни јој се диве, као де Метр; други је проклињу, као Бекарија. Гилотина је отврдлост закона; она се зове *осветница*; она није неутрална, па не дâ ни вама да будете неутрални. Ко је види, проће га најтајненија дрктавица. Сва друштвена питања дижу око овог ножа своје знаке питаљке. Губилиште је превићење. Губилиште није шупа, губилиште није машина; губилиште није лењив механизам од дрвета, од гвожђа и од конопаца. Оно је, рекао бих, нека сорта од створења које има не знам какву мрачну иницијативу; рекао би човек да та шупа види, да та машина чује, да тај механизам разуме, да то дрвеће, то гвожђе, и та ужета имају

вољу, да хоће. Доводећи душу, својим присуством, у неки ужасан занос, губилиште изгледа страховито и меша се с оним што чини. Губилиште је саучесник џелатов; оно прождире; оно једе месо, оно пије крв. Губилиште је неко чудовиште које фабрикује судија и дрводеља, нека хавет која живи неким гнусним животом од свега оног морења што се на њему сврши.

И зато утисак од њега оста страшан и дубок; сутрадан после погубљења, и много дана потом, владика изгледаше клонуо. Она скоро усиљена озбиљност у тренутку смрти, беше ишчезла; сенка друштвене правде гоњаше га непрестано. Он, који се обично са сваког својег посла враћао задовољан и весео, изгледаше сада као да сâм себе криви. Час по час, говораше сâм са собом, и гунђаше кроза зубе кобне речи. Ево шта је, једно вече, чула и упамтила сестра његова:

— Нисам веровао да ће то бити тако страшно и ужасно. Не ваља се удубити сувише у закон божански, па не видети закон човечански. Смрт припада само Богу. По ком праву људи дирају у ту незнану ствар?

Временом, ови су утисци ослабели, и на сву прилику ишчилели. Међу тим примећавало се да се владика од то доба клонио места на ком се људи погубљавају.

Г. Миријела није било зазорно звати у

свако доба болеснику и самртнику. Он није заборављао да је то највећа дужност и највећи посао његов. Породице осиротеле и без кућњег старешине нису га морале ни звати, сâм им је долазио. Он је умео сести на дуго ћутати поред човека који је изгубио своју љубљену жену, или покрај матере којој је чедо преминуло. И као што је знао кад ваља ћутати, тако је знао и кад ваља говорити. Чудно ли је умео тешити! Није он тражио да утоли тугу заборавом, него да је надом увећа и достојном учини. Говорио је: — Добро пазите како ћете поступати према мртвима. Не мислите о оном што је земљи намењено, што труне. Гледајте само с вером. И видећете у дубини неба живу светлост вашег драгог покојника.“ Знао је да вера спасава. Човека који је чајао, гледао је да усаветује и ублажи, показавши му прстом човека који све то мирно сноси; и старао се да тугу која гледа у раку преобрати у тугу која ће гледати у звезду.

V

Како преосвештени Бјенвени носи дуго своју мантију

И унутрашњи живот Г. Миријела беше, као и јавни, обузет истим мислима. Сиротиња, у

којој је владика од своје воље живео, беше за онога који је могаше изблиза гледати појава и мила и озбиљна.

Као и сви старци и већина људи мисаоних, спавао је мало. Мало, али добро. Јутром, опремао би се један час, потом би служио јутрењу, било у саборној цркви, било у дому. По јутрењи, доручковао би ржанице, присмачући је с млеком од својих крава. Потом би радио.

Владика је човек који има посла; ваља му свако јутро примити свога секретара, који је обично каноник, и готово сваки дан велике намеснике своје. Ваља му контролисати црквена братства, давати повластице, прегле́дати читаву књижару црквенских књига, као што су требници, катикизиси, катавасије, итд.; ваља му писати позиве, одобравати придике, мирити парохе и кметове, водити преписку црквену, потом преписку административну, на једну страну с државом, на другу са светом столицом, једном речју: хиљаду послова.

И што му је остајало времена преко тих хиљаду послова, преко летурђија, и преко молитава, то је поклањао невољама, болнима, и ожалошћенима; а што му је претицало времена од ожалошћених, болних, и невољних, то је употребљавао на рад. Час је плевио свој врт, час је читао или писао. За оба та

посла имао једно име; и једно и друго звао је *плевсти*. „Ум је врт“, говорио је он.

Око по дне, кад је лепо време, излазио је и шетао се пешке пољем и по вароши, улазећи често у опале куће. Ишао је сам, замишљен, гледајући преда се, поштапајући се дугачком палицом; на њему љубичаста мантија, постављена и топла, на ногама му љубичасте чарапе и просте ципеле, а на глави низак тророги шешир, коме су на три рогља била приденута три златна пуцета, колико зрно од спанаћа.

Свуда би била права свечаност куд би он прошао. Рекао би човек да његов долазак доноси неку светлост, неку топлоту. Старци и деца излажаху на праг пред владику, као пред сунце. Ко је год имао какву невољу, упућивали су га кући владичиној.

Овде онде застао би, разговарао се с дечацима и девојчицама, и осмехнуо би се блâго мајкама. Док је имао новаца, походио је сиротињу; кад нестане новаца, походио је богаташе.

Као што је угађао да га хаљине дуго носе, а није желео да се то види, то није никад излазио у варош друкчије него у љубичастом врс-капуту. То му је лети малко и досађивало.

По повратку, ручао је. Ручак је личио на доручак.

У вече, у осам часова и по, вечеравао је са сестром, а госпођа Маглуар стојала је иза њих и дворила их за столом. Ништа простије од отог оброка. Ако би се пак десио у владике који попа на вечери, госпођа Маглуар употребила би ту прилику да понуди његово преосвештенство каквом добром рибом језерском или каквом дивљом патком. Попа би био изговор за добру софру; а владика није кратио. Иначе, његов обичан оброк било је обарено зеље и чорба зазејтињена. Зато се и говораше у вароши: *кад владика не руча поповски, он руча робовски.*

По вечери, разговарао се, једно по часа, с госпођицом Батистином и госпођом Маглуар; потом би отишао у своју собу и стао писати, час на листићима, час по ивицама какве књижурине. Био је човек књижевник, и унеколико научник. Оставио је пет или шест рукописа, врло занимљивих; међу осталим и једну расправу о стиху књиге постања: *У почетку дух Божји дизаше се над водом.* С овим поређује три текста: стих арапски који вели: *Ветрови Божји дуваху;* Флафија Јосифа који вели: *Дуну на земљу неки ветар с висина;* и најпосле Онкелосову парафразу калдејску: *Ветар који долажаше од Бога дуваше по лицу вода.* У другој једној расправи, процењује богословска дела Ига, владике птолемаиског, прадеде овога што пише ову књигу,

и доказује да томе владици ваља приписати разна делца, издата, прошлог века, под псевдонимом (измишљеним именом) Барлекур.

Покаткад, у сред читања, па ма какву књигу имао у рукама, наједанпут би се замислио дубоко, веома дубоко, па би се пренуо и написао неколико врстица на листовима исте књиге. Те врсте често нису ни у каквој свези с књигом на којој су написане. Ми имамо пред собом једну белешку његову, коју је написао на једном листу у књизи једној, у четвртини, која се зове: *Преписка лорда Џермена с ђенералима Клајнтоном, Корнвелисом и адмиралом америкапске станције. У Версаљу, у књижари Поансотовој, и у Паризу, у књижари Писотовој, Августинска обала.*

Ево те белешке:

„О ти који јеси!

„Проповедник те зове Свемоћним, Макавејци те зову Творцем, Посланица Јефесцима зове те Слободом, Варух те зове Бесконачношћу, Псалтир те зове Мудрошћу и Истином, Јован те зове Светлошћу, Цареви те зову Господом, Књига Изласка зове те Провиђењем, Књига Левити Светињом, Јездра Правдом, Постање те зове Богом, човек те зове Оцем, али Соломун те зове Милосрђем, и то је најлепше од свију имена твојих.“

Око девет часова у вече, Батистина и слуш-

кињи отиди у своје собе на горњем бојy, а њега оставе доле све до ујутру.

Овде ваља тачно да опишемо стан г. владике у Д. —

VI

Ко му је чувао кућу

Кућа у којој је владика становао била је, као што смо рекли, на два боја: три собе при земљи, три го́ре, и таван врз њих. Иза куће беше башта од четврт дана орања. Жене су биле на горњем бојy. А владика на доњем. Прва соба, с улице, била му је трпезарија, друга ложница, а трећа за молитву. Из ове се није могло изићи, док се не прође кроз ложницу, нити из ложнице, док се не прође кроз трпезарију. У соби за молитву беше и једна затворена собица, с креветом за госте. Ту је Г. владика смештао попове са села, који својим или парокйским послом дођу у Д. —

Болничка апотека, мала зграда, прибијена уз кућу, а окренута у башту, сад је удешена за подрум и кујну.

Осим тога, беше у башти једна зграда, некадашња кујна болничка, у којој је владика држао своје две краве. Ма колико му

дале млека, он је сваког јутра непрекидно слао половину болесницима у болници. *Плаћам и ја свој десетак*, рекао би.

Соба му беше повелика, и зими се поњрђаво грејала. Како су дрва врло скупа у Д. —, владика се досети, па у згради где су му биле краве прегради даскама једну собицу. И ту је проводио вечери кад је велика зима. Звао ју је својим *зимњим салоном.*

У том зимњем салону, као и у трпезарији, не беше другог намештаја, осим један прост дрвен четвртаст сто , и четири сламне столице. Трпезарија беше још украшена једним старим бифетом,[1] ружичасто обојеним. Од отог бифета, који беше застрт чистим, белим чаршавом, а овај опшивен чипком, владика је начинио себи часну трпезу у соби молитвеници.

Богати покајници његови и побожне жене из Д. —, толико су пута скупљали међу собом новце, да се за њих купи владици лепа часна трпеза; но он је увек узимао те новце и давао их сиротињи. — Најлепша часна трпеза, говорио је, јесте душа утешеног несрећника, који Бога хвали.

У капелици је имао два сламна стола, и у ложници један фотељ, такође сламни. Кад би случајно дошло у један мах седам

---

[1] Орман за посуђе и јело.

осам лица, начелник, или ђенерал, или штаб гарнизона варошког, или неколико ученика из мале семинарије, морало се трчати у кошару по столице из зимњег салона, у капелицу по столове, и у ложницу по фотељ; тако би се накупило којекако до једанаест седишта. Сваком новом посетом, износио би се намештај из које собе.

Кашто се деси да дођу њих дванаест; и тада би владика уклањао забуну, подупрвши оџак, ако је зими, или шећући се по башти, ако је лети.

Имала је још једна столица у оној прегрђеној собици у капелици, али јој се слама била упола распала, и стојала је само на три ножице, и с тога се могло на њој седети само тако, ако се прислони уза зид. И госпођица Батистина имала је у својој соби једну врло велику дрвену наслоњачу, некада позлаћену и постављену шареним пекином, али су степенице биле сувише уске, и наслоњача се морала на прозор унети у собу; није се дакле ни могла рачунати у покретан намештај.

Госпођица Батистина жудела је да купи салонски намештај од мрке утрехтске кадиве с ружичастим ћубама, и од махагонова дрвета, с лабудовом главом, заједно с канабетом. Али то би стало најмање пет стотина динара, и видећи да је за пет година уште-

дела на ту цељ само четрдесет и два динара и десет суа[1], манула се свега. У осталом, па зар има некога који је постигао свој идејал?

Ништа није простије замислити него ложницу владичину. Стаклена врата гледају у башту; спроћу њих кревет, гвоздени болнички кревет, наткривен балдакином од зелене материје; у сенци од кревета, иза једне завесе, тоалетско посуђице издаваше некадашње елегантне навике човека од света; двоја врата, од којих једна, до оџака, воде у капелицу; друга, до библијотеке, воде у трпезарију. Библијотека, велик стаклен орман пун књига; оџак, од дрвета, обојена као мрамор, обично без ватре; у оџаку две гвоздене мачке, украшене двема везама с венцима и резаријама, некада сребром посребрено, и то је био луксус у владике; више оџака, крст од бакра, с ког се сребро излизало, на црној кадиви, у дрвеном оквиру, с ког се позлата истрла; до стаклених врата, велик сто с мастионицом, претрпан свакојаким хартијама и књижуринама. Пред столом, сламни фотељ. Пред креветом, један столац узет из капелице.

Две слике у дугуљастим оквирима вишаху на дуварy с обе стране кревета. На празном платну, поред самих ликова, написано је си-

[1] Су има 5 пара.

ћаним златним словима да су то слике, једна, опата Шалијота, владике сен-клодског, друга, опата Туртоа, главног намесника у Агду, опата у Гран-Шану, из реда ситоског, јепаркије шартрске. Доселивши се у ту собу после болесника болничких, владика је затекао те слике, и оставио их на миру. То беху свештеници, а на сву прилику и приложници болнице, еле два узрока да их болница поштује. Све што је знао о тим лицима, то је да их је краљ поставио, једног за владику, другог за намесника, у један дан, 27 априла 1785. Кад је једном госпођа Маглуар скинула слике да их опаје, тада је владика нашао то записано бледим мастилом на четвртастом, пожутелом комадићу хартије, која је прилепљена с четири обланде на полеђини од слике опата гран-шанског.

На прозору је имао неку старинску завесу од просте вунене материје, која је најпосле тако овештала, да је госпођа Маглуар морала на сред среде ударити велику једну закрпу, само да се не би нова куповала. Та је закрпа изгледала као крст. Владика је то често примећавао, говорећи: — Како је то лепо!

Све собе у кући, и оне при земљи, и оне на горњем боју, све без изузетка, биле су просто окречене, као у касарнама и болницама.

Међу тим, госпођа Маглуар нашла је позније, као што ћемо видети, испод тапета, и живописе, који су красили собу госпођице Батистине. Пре болнице, ова је кућа била зборница варошка. И отуда те декорације. Собе бејаху патосане црвеном цигљом, која је прата сваке суботе, а пред сваким креветом бејаше по једна сламарица. У осталом, кућа је била сва особито чиста, јер су се о њој старале две жене чистунице. То је био једини луксуз који би владика одобравао. — *Тиме се сиротињи ништа не одузима*, била му је реч.

Ваља напоменути да је владици остало од некадашњег имања сребрно посуђе за шест лица и једна сребрна кутлача, које је госпођа Маглуар сваки дан са задовољством гледала како се сјаје на великом белом чаршаву. И као што смо узели да нацртамо владику, онаквог какав је, морамо додати да је толико пута рекао: — Тешко бих се одучио да не једем сребрним посуђем.

Овом сребру ваља још додати два велика светњака од масивног сребра, које је наследио од неке тетке. У светњацима беху усађене две воштане свеће, и тако су обично стојали на оџаку владичином. Кад би се десио ко на ручку, госпођа би Маглуар припалила две свеће и метула оба светњака на сто.

У соби владичиној, баш више кревета

његова, био је у зиду један орманић, у који је госпођа Маглуар свако вече остављала сребрно посуђе и сребрну кутлачу. Али ваља знати да то није никад било под кључем.

Башта, закрчена мало ружним зградама, о којима смо говорили, 'имаћаше четири унакрсне алеје око једне локве; друга једна алеја иђаше целом баштом унаоколо, покрај белог зида којим је башта ограђена. Међу тим алејама беху четири поља ограђена зимзеленом. У те три ограде, госпођа Маглуар садила је и неговала зелен; а владика, у четвртој, цвеће; местимице, била је и по која воћка. Једном ће госпођа Маглуар рећи с неким благим заједањем: — Ваше преосвештенство, ви тражите од свачега корист, а ето вам тај комад земље лежи залудан. Боље би ту било засадити салату него цвеће. — Варате се, госпођо Маглуар, одговори владика. Лепо је корисно колико и сама корист. — Па поћутавши мало, додаде: А можда и више.

Тај крај у башти, подељен на три четири леје, забављао је владику готово толико исто колико и књиге. Ту је радо проводио по час, по два, подрезујући, плевећи, и копајући овде онде кућице за семе. Инсекте (бубе и црве) није тако гонио, као што би баштован. У осталом, у ботанику се није нимало плео; није знао за груце и солидизам; није нимало марио решавати ко има право: Турн-

фор или природна метода; није био ни за утрикуле против котиледона, ни за Жисија а против Линеа. Он није проучавао биљке; он је волео цвеће. Зналце је јако поштовао, али незналице још више, и чинећи увек ове две поште, он је свако летње вече залевао своје леје кантом од тенећке, зелено обојеном.

Ни једна врата на кући нису закључавана. Врата на трпезарији, која је, као што смо рекли, гледала право на саборну цркву, била су некад окована бравама и кључаницама, као год на тамници. Владика поскида оков, и та врата, и дању и ноћу, затворана су само локотом. Ко би год прошао туда, могао је у свако доба рât ући, само најмање да гурне врата. У почетку су се госпођица Батистина и госпођа Маглуар плашиле, што се та врата никад не затварају; али им владика рече: Па ви метите браве на ваше собе, ако вам је по вољи. И тако се оне престаше бојати, или се бар чињаху да се не боје. Само се госпођа Маглуар покаткад плашила. Како је о томе мислио владика, објашњено је, или бар наговештено је, у ове три врсте које је он написао на једном листу на Библији: „Ево у чему је сва разлика: врата лекарева не смеју бити никад затворена, а врата свештеникова треба да су увек отворена.“

На једној другој књизи, која се зове *Философија медичке науке*, забележио је ово: „А зар ја нисам лекар као и они? И ја имам своје болеснике; прво, имам њихове, које они зову болесницима; потом, имам своје, које ја зовем јадницима.“

А на другом једном месту написао је ово: „Ко потражи у тебе преноћишта, не питај га како му је име. Јер баш ономе и јест тешко казати своје име, који тражи у другог заклона.“

Један добар попа, сад не знам да ли то беше поп Кулубру или поп Понијери, усуди се једном запитати, на сву прилику по наговору госпође Маглуар, да ли је паметно што његово преосвештенство држи врата и дан и ноћ отворена, тако да може ући у кућу ко год хоће, и како се не боји да се не деси каква несрећа у кући, која се тако рђаво чува. Владика га потапша по рамену благо и озбиљно, и рече: *Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt eam.* (Ако Бог не чува кућу, узалуд старање онима који је чувају).

Потом окрете говор о другом нечем.

Радо је говорио: „Има и свештеничка храброст, као год што има храброст капетана коњичког.“ — „Само, додао би, наша треба да је тиха.“

VII

Кравat

Овде је згодно место нечему што не можемо пропустити, јер је то једна од оних чињеница, које најбоље показују какав човек беше владика у Д. —

Кад је растерана хајдучка чета Гашпара Бесе, који беше ојадио кланце Олијулске, један од другова његових, Кравat, побегне у планину. Крио се неко време с друговима својим, остатком чете Гашпарове, по шумама око Нице, потом пређе у Пијемон, и изненада искрсне опет у Француској, код Барселонете. Видели су га најпре у Жосијеру, потом у Твилу. Ту се крио по некаким „орловским“ пећинама, и одатле слазио кроза ждрело ибејско и ибејетско и ударао на села и засеоке.

Долазио је чак до Анбрена, и једне ноћи обије цркву и похара олтар. Харао је и пустошио свуд унаоколо. Жандаре су слали у потеру за њим, али узалуд. Увек је умакао: покаткад се и силом одупрьо. Беше то храбар угурсуз. У сред тога страха, дође владика, путујући у Шастелар. Кмет изађе преда њ и стане га молити да се мане пута. Кравat држи планину, куд ваља проћи, све до Арша, и још даље; опасно је ићи и с оружаном

пратњом, а камо ли иначе. То би само значило погубити бадава двојицу, тројицу жандара.

— Кад је тако, рећи ће владика, онда ја идем сам.

— Шта велите, ваше преосвештенство? ужасну се кмет.

— Велим да не ћу ни пратње ни жандара, него да, кроз један час, идем сам.

— Да идете?

— Да идем.

— Сам?

— Сам.

— Ваше преосвештенство! немојте то чинити.

— Има тамо, у планинама, настави владика, једна смерна мала општиница, коју сам видео има већ три године. То су моји добри пријатељи, честити и ваљани пастири. На сваки триест коза, које чувају, једна је њихова. Они преду од вуне прекрасну прећу, разно обојену, и свирају планинске арије на мале свиралице од шест рупа. И њима треба говорити покаткад о благом Богу. Шта би рекли они о владици, који се плаши? Шта би рекли да не одем к њима?

— Али хајдуци, ваше преосвештенство?

— Јес, јес, хајдуци, и о њима ја мислим. Имате право. Могу их гдегод срести. И њима је потребно да чују говор о Господу Богу.

— Али, ваше преосвештенство, то су харамије! то је чопор вукова!

— Господине кмете, можда је Исус одредио да ја баш томе чопору будем пастир. Ко зна путове Провиђења?

— Оплениће вас, ваше преосвештенство.

— Ја немам ништа.

— Убиће вас.

— Зар мене, старог свештеника, који пролази, шапћући молитве? Ба! а зашто?

— Не реците то, него молите Бога да вас не сретну.

— Ако ме сретну, ја ћу искати од њих милостињу за моје сиромахе.

— Ваше преосвештенство, не идите, тако вам Бога! Не играјте се животом својим!

— Господине кмете, рећи ће владика, је ли то одиста све што ми имате рећи? Не живим ја на овом свету за то да чувам живот свој, него да душе очувам.

Мораде бити онако како је хтео. Отиде само с једним дететом, које се понуди да му буде вођ. Тај јогунлук његов узбуни људе, и стадоше се јако бринути за њ.

Не хтеде повести са собом ни сестру, ни госпођу Маглуар. Пређе планину на мазги, не сретавши нигде никог, и дође здрав и читав к „својим пријатељима“ пастирима. Ту се забави петнаест дана, проповедајући, управљајући, поучавајући, и светујући. Пред одла-

зак, науми да владичански одслужи *Благодарење*. Помену то пароху. Али како ће се, кад нема владичанског окрута? Наћоше му некакав вајан окрут сеоски, с неколико старих похабаних одежда, шиком подрешених. — Ништа, ништа, попо! рече владика. Огласите само с предикаонице наше *благодарење*. Удесиће се то, како тако.

Потражите по суседним црквама. Али сва велелепност ових скромних парокија није била довољна да се одене, као што ваља, ни један ђакон у каквој великој цркви.

Још они бејаху у журби и забуни, не знајући шта да чине, док ето ти двојице незнаних коњаника, који донесоше, у парокијску кућу, један велик сандук за господина владику, и оног часа тумарнуше, и не стаде их. Отворе сандук; у њему беше једна златна одежда једна митра дијамантима искићена, један крст аркијепископски, и једна велелепна штака, све скупа владичански окрут, покраден пре месец дана из саборне цркве у Анбрену. У сандуку беше један листић, и на њему написане ове речи: *Кравat његовом преосвештенству Бјенвенију*.

— Не рекох ли ја да ће се то удесити! узвикну владика. Потом дода смешећи се: Ко је задовољан с одеждом поповском, ономе Бог шаље окрут аркијепископски.

— Ваше преосвештенство, прогунђа поп

махнувши главом и осмехнувши се: — не знам да ли Бог — да ли ђаво.

Владика га оштро погледа и заповеднички рече: — Бог!

Кад се враћао у Шастелар, целим су путем излазили преда њ, да га од чуда виде. У парокијској кући у Шастелару, затече госпођицу Батистину и госпођу Маглуар, које га очекиваху, па рече сестри: — Видиш! Је ли да сам имао право? Сиромах свештеник отишао је празних руку међу сиромахе планинце, а сад се ето враћа пуних. Отишао сам тамо само с уздањем у Бога; а враћам се ето с благом једне цркве.

У вече, пре него што ће лећи, рече још и ово: — Не бојмо се никад лопова ни убица. Предрасуде, то су лопови; пороци, то су убице. Највеће су опасности у нама самима. Шта је то што грози глави или кеси нашој? То је ништа. Али оно што грози души нашој, то је важно, и о томе треба увек мислити.

Потом окренув се к сестри: — Сестро, никад свештеник не треба да зазире од ближњих својих. Што ближњи чини, оно Бог хоће. Ваља да се молимо Богу, кад мислимо да смо у опасности. Ваља да му се молимо, не себе ради, него брата нашег ради, да не би он погрешио нас ради.

У осталом, догађаји беху ретка ствар у животу његовом. Ми причамо само оне које знамо; но он је обично проводио свој живот чинећи, у истим тренуцима, оно исто што је и пре чинио. Месец је у његовој години био оно, што му је једног дана час.

А да нас ко запита шта је било с „благом" цркве анбренске, не бисмо му знали одговорити. Ту вам је било врло красних ствари, врло примамљивих, и врло згодних да се украду на корист несрећних и невољних. А оне беху и онако покрадене. Пола је већ било свршено: ваљало је само променити правац крађи, и сврнути је малчице на сиротињску страну. У осталом, ми о томе не можемо ништа тврдити. Само је нађена, у хартијама владичиним, једна доста нејасна белешка која ће се можда тицати те ствари, и која гласи: — *Питање је само, куда то ваља вратити, да ли у цркву, или у болницу.*

VIII

Философија после пића

Онај сенатор, о ком смо малопре говорили, био је на гласу човек, који је на путу својем тако дерао напред, да се није ни мало обазирао на све оне сметње и препреке,

што их зову савест, заклетва, правда, дужност; који је ишао правце к цељи својој, не спотакавши се пи један пут на линији напредовања и интереса својега. Био је некад државни тужилац, разнежен срећом и успесима, уосталом не баш сасвим рђав човек, чинио је, колико је год могао, ситне услужице синовима, зетовима, сродницима, па и пријатељима својим; био је тако мудар и умешан, да је увек ухватио добре стране у животу, користовао се згодним приликама, и мајстор био наћи готовину. Све остало било је за њега лудорија. Био је бистар и довољно писмен да се броји у ђаке Епикурове, ма да је можда био само звонце Пигола-Лебрена. Радо се и слатко смејао стварима вечним и безграничпим, и „приклапању доброга владике.“ Покаткад се, с неком пријатном важношћу, смејао томе и пред самим Г. Мирије-лом, који га слушаше.

Не знам каква је то била полу-званична церемонија, кад су гроф*** (овај сенатор) и Г. Мирије л били на ручку у начелника. Кад су већ допиле посластице на ред, сенатор, мало ћевнут, и ако још једнако достојанствен, повика:

— Збиља, господине јепископе, да прозборимо коју. Сенатор и владика не могу погледати један другог а да не намигну оком. Нас смо двојица два аугура. Имам да

вам се исповедим нешто. Ја имам своју философију.

— Па имате право, одговори владика. Кад се дође до своје философије, онда ваља спавати. Ви сте на постељи од пурпура, господине сенаторе.

Сенатор, окуражен, настави:

— Будимо добра деца.

— Па макар и добри ђаволи, одговори владика.

— Ја вам кажем, поче опет сенатор, да маркиз Даржан, Пирон, Хобес, и Г. Нежон нису трице и кучине. Ја имам у својој библијотеци све своје философе у злато повезане.

— Као и сами што сте, господине грофе, прекиде владика.

Сенатор настави:

— Ја мрзим Дидроа; то је идеолог, то је декламатор и револуцијонар, које у основи верује у Бога, а лицемернији је и од самог Волтера. Волтер се смејао Нидему, а није имао право; јер доскочице Нидемове доказују да је Бог непотребан. Једна кап сирћета у ложици теста, замењује оно: *Нек буде светлост*. Замислите капљу већу, а ложицу пространију, па ето вам света. Човек је јегуља. Нашто дакле превечни отац? Знате шта, господине владика, баш ми је досадна та претпоставка о Јехови. Она је добра само да производи људе мршаве и с пустим ми-

слима. Доле с тим великим Све који ме кињи! Живела Нула која ме на миру оставља! Да испразним свој џак, међу нама буди речено, и да се исповедим своме духовнику, као што ваља, кажем вам, да у мене има здрава разума. Ја нисам залуђен у вашега Исуса, који на све стране проповеда пожртвовање и одрицање себе сама. Савет тврдице просјацима. Зашто да се одречем? Нашто да се жртвујем? Не видим да се вук жртвује за срећу другог вука. Држимо се дакле природе. Ми смо на вршку; имајмо дакле и философију вишу. Шта вреди бити на висини, а не видети даље од носа? Ваља живети весело. Живот је све. Да човек има и неку другу будућност, негде на другом месту, горе ли, доле ли, ма где, ја не верујем ни најмање у то. Ах! светују ми да се жртвујем, да не марим за земаљско, да пазим на све што чиним, да лупам главу о добру и злу, о правди и неправди, о томе шта *хоћу* и шта *не ћу*. А зашто? Зато што ћу давати рачун од својих дела. А кад? Кад умрем? Да лепе сањарије! Ко ме ухвати пошто умрем, алал му вера! То би било захватити шаку пепела руком од сенке. Ми који знамо, који смо отпасали појас Изидин, ваља да кажемо право: нема ни добра ни зла, него једно с другим траје. Треба да тражимо оно што је стварно. Ваља издупсти ствар савршено. А пођемо ли у ду-

бину, онда, до врага! ваља тражити истину по трагу, ваља земљу прерити, па је ту наћи. И тада смо неисказно радосни. Тада смо јаки, и смејемо се. У мене је широка основа. Господине јепископе, бесмртност човечја није ништа друго него оно што веле: Жив ми Тодор, нек се чини говор! Ала красна обећања! Верујте му. Красно је то: душа си, бићеш анђео, имаћеш плава крила на раменима! Помозите ми сетити се: не каже ли оно Тертулијан да ће блажени прелазити са звезде на звезду? Лепо, Бога ми! То ћемо онда ми бити скакавци звездани. Потом, вели, видеће Бога. Та, та, та, та! И таког ми раја! И тај ми Бог — тек штогод! Ја ово не бих рекао у *Монитеру*, нипошто! него овако међу пријатељима својим. *Уз чашу вина!* Жртвовати земљу ради раја, то је оставити ствар ради сенке. Бити залуђен бесконачношћу! није тако велика будалаштина. Ја нисам ништа. Ја се зовем г. гроф Ништа, сенатор. Да ли ће ме бити пошто умрем? Не ће. Шта сам ја? Малчице прашине у организам скупљене. Шта ми је посао на овој земљи? Стоји ми на избору: да трпим или да уживам. Куд бих отишао с трпљењем? У ништа; али бих се напатио. Куда ћу отићи с уживањем? Опет у ништа; али ћу бар уживати. Ја сам изабрао. На овом свету ваља или јести, или бити поједен. Ја једем. Боље бити зуб него

храна. Ето то је моја мудрост. После чега, нек буде што хоће, рупа нам је ту, пантеон за нас остале, ту ћемо најпосле сви. И онда је крај, *finis*. Онда је све прошло и пропало. То је крај где се изнемаже. Смрт је смрт, верујте ми. Смешно је и мислити да има тамо неко ко ће ми рећи ово или оно. Тим се бебе забављају. Што је баук за децу, то је Јехова за маторе људе. Не; наше је сутра ноћ. У гробу су сви једнаки у свом ништавилу. Били ви Сарданапал, били ви Венсан де Пол, ту вам је баш све једно. Ево праве истине. Зато, пре свега, ваља живети. Користуј се својим *ја* докле га имаш. Од истине да вам кажем, господине јепископе, ја имам своју философију и своје философе. Не дам се ја занети којекаквим лакрдијама. Потом, треба штогод и онима што су доле, босоногима, надничарима, јадницима. Њима дајемо да се нагутају прича о светитељима, о чудесима, о души, о бесмртности, о рају, о звездама. Све то они сажваћу и пождеру. Све то они са сувим лебом пресмоче. Ко нема пигде ништа, он има Бога. И то је добро. Ја се томе нимало не противим, али чувам за се мога г. Нежона. Бог је добар само за риту, за народ.

Владика се пљесну рукама.

— То је разговор! повика он. Међер ми је то дивна и чудесна ствар, тај материја-

лизам! И не да се свакоме. А ко га има, прође га глупост; не да се он онако лудо протерати као Катон, нити се камењем засути као Стефан, нити се жив спалити као Јованка из Арка. Који су успели да набаве себи тај дивни материјализам, они имају радост да се осећају неодговорни, и да мисле да могу прождерати све, без бриге, и места, и и чинове, и достојанства, и власт, па ма како стечене, и масне палинодије, и корисна издајства, и слатке продаје савести, и да ће све то сварити кад се гроб поврх њих затвори. Како је то лепа ствар! не велим ово вама, господине сенаторе. Међу тим не могу наино, него вам честитам. Ви великаши и богаташи имате, рекосте, философију вашу и за вас, процеђену, пречишћену, приступачну само богаташима, добру за све сосове, и која зачудо пристаје уза сва уживања у животу. Та је философија веома дубока, и њу су пронашли особити мајстори и мудраци. Али ви сте добра господа, па не замерате што је вера у Бога философија народна, и што он једе проје и пасуља место ваших фазана и посластица.

IX

Сестра прича о брату

Да би се колико толико видело какав је био домаћи ред у владике у Д. — и како су се ове две побожне душе, и делима, и мислима, па и самим женским инстинктима својим, лако застрашљивим, покоравале навикама и намерама владичиним, тако да му није требало ни трудити се да рече шта жели, — мислим да ћемо најбоље учинити ако овде препишемо једно писмо госпођице Батистине госпођи грофици Боашеврон, њезиној пријатељици од детињства. То писмо имамо у рукама.

Д. —, 16 декембра 18..

„Драга моја госпо, нема дана да вас не поменемо. То је већ наша навика, али има и други један узрок. Замислите да је госпођа Маглуар, бришући и пајући таване и дуваре, учинила откриће; и сад наше две собе, тапетоване старом хартијом, кречом омазаном, не би нимало биле на срамоту таком једном замку, као што је ваш. Госпођа Маглуар одлепила је сву хартију. Под њом смо нашли много које чега. Мој салон, у ком нема намештаја, него ту стеремо периво и сушимо, висок је петнаест стопа, а осамнаест унакрст широк, и у њега је таван старински исписан позлатом и резбама као и у

вас. И то је све замазано и заборављено, кад је ова кућа болница била. А резарије од дрвета све су из времена наших баба и прабаба. Али тек у мојој соби имате шта видети. Госпођа Маглуар открила је, бар испод десет листова хартије прилепљене једна врз другу, живописе, који, ма да нису лепи, опет се могу трпети. Ту је Телемак под окриљем Минервиним, потом је у неким баштама, не знам како се зову. Ту су вам госпе римске, како проводе вечери. Шта вам ту нема? и Римљана и Римљанака *(долази једна реч која се не да прочитати)*, и сваког ђавола. И све је то прокопала и ишчепркала госпођа Маглуар, и летос ће да их мало поправи, да их фирнајзом премаже, па ће моја соба да буде прави музеј. Такође нашла је у једном буџаку на тавану два дрвена конзола[1], старинске израде. Мислили смо да их позлатимо, па нам ишту дванаест франака, а то је боље дати на сиротињу; осим тога и ружни су, и ја бих волела један округао сто од махагонског дрвета.

„Непрестано сам врло срећна. Брат ми је добар да бољи бити не може. Све што има, подава сиротињи и болесницима. Живимо веома скучено. На овом је крају зима

---

[1] Сточић с огледалом.

оштра и опора, па нам се богме ваља постарати за оне који немају. Ми бар имамо огрева и осветљења, а то је већ велика олакшица.

„Мој брат има особите навике. Он вели да владика и треба да је такав. Помислите само да су наше вратнице увек отворене. Може ући ко год хоће, и одмах ће бити код мог брата. Ничега се тај не боји, па ни помрчине. Он то зове својим јунаштвом.

„Криво му је кад се њега ради бринемо ја и госпођа Маглуар. Излаже се свакојаким опасностима, а овамо не да̂ ничим да покажемо да ми то видимо. Није га лако разумети.

„Иде по киши, гази по блату, путује по зими. Не боји се ноћи, ни опасна пута, ни заседе какве.

„Лане је ишао, сам самцит, у предео где су сами лопови. Нас не хте ни једну повести. Бавио се тамо петнаест дана. Мислили смо да је погинуо, а он се врати здрав и жив, и рече: „Ето видите како су ме похарали!“, и донесе пун сандук драгоценостӣ из цркве анбренске, што су му лопови дали.

„Враћајући се, не могох се уздржати да му мало не прогунђам, али сам пазила да говорим онда кад кола иду, да не би нико чуо.

„Изнајпре сам говорила: нема опасности која би га зауставила, он је страховит. А

сад сам и то обикла. Све намигујем на госпођу Маглуар, да му се не противи и не поговара. Он ради како зна. А ја узмем са собом госпођу Маглуар и отидем у моју собу, молим се Богу за њ, и заспим. Спокојна сам, јер добро знам да би његова несрећа и моја смрт била. И онда бих отишла Богу на истину, с братом и владиком својим. Госпођи Маглуар било је теже навићи се на оно, што она зове лудоријама његовим. Али сад се и она савила. Обе се молимо Богу за њ, обе се заједно плашимо, и обе заједно поспимо. И ђаво ћеући у кућу кад га пустите. Али, и што да се бојимо у овој кући? С нама је увек неко који је јачи. Баш и да уђе ђаво, која му вајда кад је у нашој кући Бог.

„И то је мени доста. Сад мој брат нема потребе ни речице да ми проговори. Разумем га шта ће, и да не каже, и сви се ослањамо на промисао Божји.

„Ето како ваља чинити с човеком који је велика духа.

„Питала сам брата о ономе што сте хтели знати о фамилији Фо. Ви знате како он све зна и како се свега опомиње, јер је увек врло добар роjалиста (краљевац). То је доиста старинска норманска фамилија из околине Каенске. Има пет стотина година од времена Раула Фо, и Томе Фо, који су били

племићи, а један од њих господар граду Рошфору. Последњи беше Гиј-Стеван-Александар, пуковник и некакав заповедник лаке коњице Бретањске. Кћи му, Марија Луиза, удала се за Адријана-Шарла Грамона, сина дуке Луја Грамона, пера од Француске, пуковника гарде француске и главног ађутанта војске француске.

„Добра госпођо, не заборавите препоручити нас молитвама вашег светог рођака, Г. Кардинала. Што се тиче ваше драге Силваније, добро би учинила да не троши кратке тренутке, које проводи уз вас, пишући мени. Нека је здрава, нека се влада онако како ви желите, и нека ме увек љуби. То је све што желим, и онда ми је потпуно угодила. Добила сам преко вас онај спомен од ње, и веома ми је мило. На здравље вам се не могу потужити, само што, како који дан, све више мршавим. Због, не стаде ми хартије, па морам да вас оставим. Хиљаду срдачних поздрава. *Батистина.*

„П. П. — Ваш мали братић прави је анђелак! А знате ли да ће скоро навршити пету годину? Јуче видео коња сапутана па пита: Шта је оно коњу на коленима? — Красно дете! Његов мали брат вуче по соби неку стару метлу као колица, и виче: Ћи!“

Као што се види из писма, ове су се жене умеле савијати по ћуди владичиној, јер жене

имају тај особени дар да разумеју човека боље него и он сам. Владика из Д. — онако благ и кротак као што увек беше, чинио је покашто крупна, смеона, и великолепна дела, и не слутећи о томе. Оне дрктаху, али га остављаху с миром. Госпођа Маглуар покушала је неколико пута да му примети пре, али никад онда кад он већ чини што, или после тога. А кад би он већ почео што, не би га оне никад узнемириле ни речју ни знаком каквим. Каткад опет, кад он не би о чему ни речи поменуо, кад можда ни сам није знао за то — толико је простодушан био! — оне су као неком слутњом осећале да он ради као владика; и тада би биле само две сенке у кући. Дворише би га ћутећи, и ако је требало уклонити се, оне су се уклониле. Знале су, с неким за чудо финим осећањем, да је брижљивост покаткад и непријатна. Тако су, и онда кад су баш мислиле да је у опасности, разумевале, не велим помисао, него природу његову, докле се не треба старати о њему. Оне су се за њ у Бога уздале.

У осталом Батистина је и тако рекла, као што је читалац већ прочитао, да би конац њеног брата био и њезина смрт. Госпођа Маглуар, до душе, није рекла, али је знала то.

X

Владика пред незнаном светлошћу

Мало позније него што је писано писмо које прочитасмо, владика учини нешто што, по мишлењу целе вароши, беше ризичније и од путовања његова кроз планине хајдучке.

Близу Д. — живљаше ван вароши један самац човек. Тај човек, да кажемо одмах крупну реч, беше некад члан Конвента.[1] Име му је Г.

Ћивтарија у Д. — говорила је о конвентовцу Г. с неким ужасом. Конвентовац, помислите ви само шта је то! Та то је из времена ка су људи говорили један другоме *ти* и звали се: *грађани*. Тај човек беше готово као неко чудовиште. Он није гласао да се краљ убије, али у мало што није. Он је готово био краљоубица. Он је био страховит. Како је то, да тај човек, по повратку легитимних владалаца, није предат преком суду? Оно, можда, не би га баш били погубили; ваља бити милостив, то јест; ама ваљало га је бар осудити на вечиту робију, ваљало је, на послетку, учинити то и примера ради, итд. итд. Осим тога, он је и безбожник, као и сви другови његови. Ето тако се брбљало, као оно кад гуске на копца гачу.

---

[1] Скупштина у време Револуције француске.

А да ли тај Г. не бејаше баш кобац? Био је, ако ћемо судити по дивљини што се огле́дала у осами његовој. Почем није гласао за смрт краљеву, то није записан у листу прогнаника, и могао је остати у Француској.

Живео је три четврти часа од вароши, где нема никаквог сеоца, куда никакав пут не води, у некој думачи, у једној долји, врло дивљој. Ту је, кажу, имао нешто мало поља, једну рупу, и једну пећину. Нити је имао суседа, нити је ко онуда пролазио. Откако се настанио у тој долји, стаза, која је у њу водила, обрасла је травом и изгубила се. О том се месту говорило као о неком џелатском станишту.

Но опет је владика мислио и почешће погле́дао онамо, откуда врхови дрвета показују долину старог конвентовца, па би рекао: „И тамо има једна душа, која је сама.“

А у себи је увек мислио: „И њу сам дужан походити.“

Али, што јест, јест, та му се мисао, у први мах, пошто се мало промислио, чинила некако чудна и немогућна, готово одвратна. Јер и он се, у главноме, поводио за светом, и њему је конвентовац, макар да томе ни сâм није знао узрока, улевао оно осећање које је као граница мржњи, а које се врло лепо каже речју *неповољност*.

Али зар зато што је овца шугава да се одбије од ње чобанин њен? Никако. Но каква овца?

То је много мучило сиромаха владику. Колико је он пута пошао на ту страну, па се опет вратио!

Најпосле, једног дана пуче глас по вароши да је некако младо чобанче, што служи конвентовца Г., дошло по лекара; да је стари зликовац на смрти, да му се тело узима, и да не ће зоре дочекати! — Ех, Богу хвала! одахнуше неки.

Владика узе штап, обуче врс-капут, једно што му антерија, као што смо казали, беше малко поцепана, а друго и што вечерњи ветрић почињаше дувати, па оде.

Сунце је већ залазило кад владика дође на проклето место. Познаде да је близу јазбине, и срце му живље закуца. Прескочи преко неког рова, пређе преко једне ограде, диже једно пресло, уђе у једну запуштену дворку, корачи смеоно неколико корака, и на један пут, на крај те поугарене земље, иза једног високог жбуна, спази јаму.

Беше то ниска, сиромашна, мала и чиста колеба, о прочеље које обавијала се винова лоза.

Пред вратима, на једној старој столици на коланцетима, фотељу сељачком, седијаше човек седе косе, који се осмехиваше на сунце.

Покрај седећива старца стојаше један млад дечко, мало чобанче. Оно нуђаше старцу шољу млека.

Док владика гледаше то, старац рече гласно: — „Хвала, сад ми више ништа не треба.“ И осмејак му пређе од сунца на дечка.

Владика пође напред. Кад се чуше кораци његови, старац се обазре, и на лицу му се показа целокупна количина изненађења, које човек може имати после дугог живота.

— Откако сам овде, рече, ово је први пут да ми ко долази. Ко сте ви, господине?

Владика одговори:

— Ја се зовем Бјевени Миријел.

— Бјенвени Миријел? слушао сам то име. Да нисте то ви онај, што га народ зове преосвештени Бјенвени?

— Јест, ја сам.

Старац настави, у пола осмехнувши се:

— То сте ви онда мој владика?

— Нешто мало.

— Изволите, господине! добро ми дошли!

Конвентовац пружи руку владици, но владика је не прими. Он само рече:

— Доста ми је што видим да су ме преварили. Ви ми, заиста, не изгледате да сте болесни.

— Господине, одговори старац, боље ми је сада.

Потом поћута мало и рече:

— Ја ћу умрети кроз три часа.

Па онда настави:

— Ја сам нешто мало и лекар; ја знам како долази последњи час. Јуче су ми само стопала била хладна; данас ми охладнеше и колена; а сад осећам како хладним све ближе појасу; кад дође до срца, онда сам свршио. Гле како је лепо сунце! Зато сам се и извозао на овој столици, да још једном погледам по свету. Говорите ви слободно, то ме нимало не мори. Добро сте учинили, и баш вам хвала, што сте дошли да видите човека на умору. У оваком тренутку добро је имати кога уза се. Баш човек има пустих жеља; ето и ја бих желео да проживим бар до зоре. Али знам да ћу мучно живети три часа. Тада ће већ бити ноћ. Али, свеједно! умрети је проста ствар. За тај посао није потребно баш јутро. Нека буде. Умрећу према јасним звездама.

Старац се обрте к чобанчету:

— Иди спавај. Ноћас ниси ока склопио, чувајући ме. Уморан си.

Дечко оде у колебу.

Старац га отпрати очима, па рече као у себи:

— Док он спава, ја ћу умрети. Таман ће бити два сна у друштву.

Владика не беше потресен као што би могао бити. Чинило му се као да не види Бога у таком начину умирања; и да не пређутимо ништа, јер мале супротности великих срдаца не треба претајати као ни остало: он који се, приликом, онако слатко смејао својем височанству (као што га зваше госпођа Маглуар), он беше готово увређен што му старац не рече: преосвештени, и умало што му није одговорио: грађанине. Дође му нека осорљива воља, која је обична у лекара и попова, али у њега никад није била. Тај човек, тај конвентовац, тај представник народа, био је некад силан на земљи; и, можда први пут у животу својем, владика осети вољу да буде жесток.

А конвентовац га гледаше смерно и срдачно, а можда и малко понизно, као што то бива кад је човек тако близу гроба.

Владика, са своје стране, и ако се обично чувао од радозналости, коју је држао за другарицу увреди, не могаше се уздржати да конвентовца не проматра с пажњом, коју би, ако само није из симпатије, његова савест пребацила као кривицу сваком другом човеку. Њему се некако чинило да је конвентовац ван закона, па и ван закона милосрђа.

Г., миран, прсију готово правих, гласа уздрктала, беше од оних великих осамдесетогодишњака, којима се чуде физијолози. Рево-

луција је имала много таких људи, који су таман одговорили добу своме. У том старцу видео се човек који је претрпео буре у животу. Тако близу смрти, па је опет сачувао све знаке и покрете здравља. У његовом бистром погледу, у његовом оштром гласу, у крепком покрету рамена његових, беше нешто што би и саму смрт збунило. Азраел, мухамедански анђео смрти, вратио би се кад би га видео, мислећи да није погодио права врата. Г. је, рекао бих, умирао за то што је хтео. У његовој агонији (самртној борби) владала је нека слобода. Ноге су му се само биле укрутиле. Ту га бешо ухватио мрак. Стопала му беху мртва и хладна, а глава му живљаше свеколиком снагом живота, и изгледаше у пуној светлости. У том озбиљном тренутку, Г. је личио на оног краља у источној причи, који је озго до појаса био месо, а оздо мрамор.

Ту беше један камен. Владика седе на њ. И беседа поче без приступа.

— Радујем се, рече тоном прекорним. Ви нисте увек гласали за смрт краљеву.

Конвентовац се учини да није приметио горчину, скривену у речи: увек. Он одговори. Осмех му ишчезе с лица:

— Не радујте се сувише, господине; ја сам гласао за смрт тиранину.

Суров одговор на општар приговор.

— Шта хоћете тиме да кажете? упита владика.

— Хоћу да кажем да човек има једног тиранина, незнање. И ја сам гласао смак томе тиранину. Тај је тиранин родио краљевство, које је власт основана на лажи, док је наука власт основана на истини. Човеком треба да влада само наука.

— И савест, додаде владика.

— То је једно исто. Савест је количина знања које имамо у себи.

Преосвештени Бјенвени слушаше, малко зачуђен, овај говор, њему сасвим нов.

Конвентовац настави:

— Што се тиче Луја XVI, ја сам рекао: *не*. Ја не држим да имам право убити човека; али осећам да сам дужан истребити зло. Ја сам гласао смак тиранину, то ће рећи крај проституцији (непоштењу) жене, крај робовању човечјем, крај незнању дечијем. Гласајући за републику, ја сам гласао то. Ја сам гласао за братство, за слогу, за зору. Ја сам помагао да се оборе предрасуде и заблуде. Јер надом заблуда и предрасуда настаје светлост. Ми смо оборили стари свет, и стари свет, пун јада и невоље, скрхавши се на род људски, постао је пун среће и радости.

— Помешане радости, пресече му реч владика.

— Можете рећи и помућене радости, а данас, после кобног повратка прошлости, што се зове 1814[1], и ишчезле радости. Ах! дело је остало недовршено, признајем; ми смо срушили стару владавину у фактима, али је нисмо сасвим истребили у идејама. Није доста учинити само крај злоупотребама; него ваља нарави и обичаје изменити. То је као кад нема ветрењаче, а ветра има једнако.

— Ви сте порушили. Порушити може бити и корисно, али се ја не надам добру од рушења с гњевом.

— Пра́во има свој гњев, господине епископе, и гњев права јесте елеменат напретка човечанског. Нека говори ко шта хоће, Револуција је француска најмоћнији корак рода човечанског, од рођења Христова овамо. Непотпуна, признајем; али узвишена. Она је искупила сва зла друштвена. Она је ублажила духове; она је утишала, умирила, осветлила; она је просула на земљу бујицу цивилизације. Она је била добра. Револуција француска, то је помазање човечанства.

Владика се не могаше уздржати да не прогунђа:

— Да ли? А 93-ћа!

---

[1] Кад је повраћена стара монаркија у Француској.

Конвентовац се усправи на столици с неком готово сетном свечаношћу, и повика колико год доношаше глас једног самртника:

— Ах! ту сте. 1793! Баш сам чекао ту реч. Петнаест стотина година навлачио се један густ облак. На измаку петнаест векова, проломио се и пукао. Ви дакле оптужујете гром.

Владика осети, ма да можда није признавао, да је погођен у зло место. Али опет не даде познати, него одговори:

— Судија говори у име правде; свештеник говори у име милосрђа, које није ништа друго него узвишенија правда. Ни гром не треба да се превари.

Па дода̀де, погледав оштро конвентовца:

— А Луј XVII?

Конвентовац пружи руку и дохвати владику за мишицу;

— Луј XVII, велите? Добро, да видимо. Кога оплакујете ви? Је ли безазлено дете? Ако је то, онда и ја плачем с вама. Је ли краљевско дете? Ако је то, онда причекајте док се промислим. Мени брата Картушева, оно безазлено дете, што га обесише испод пазуха на Гревској пијаци, докле не крепа, само зато што је било брат Картушев, није мање жао него унука Луја XV, безазлено дете, које је мученички страдало у кули Танплу само зато што је унук Луја XV.

— Господине, рећи ће владика, ја не милујем такво поређивање имéнâ.

— Па за кога се заузимате ви: за Картуша? или за Луја XV?

Наста за један тренутак ћутање. Владика се готово поче кајати што је дошао, и опет се осећаше чудно и јако потресен.

Конвентовац настави:

— Ах! господине свештениче, ви не љуите опорост истине. А Христос ју је љубио. Он је зграбио штап и очистио храм. Његов мућевити бич беше опори говорник истине. Кад је рекао: *Пућите дечице*...., он није чинио разлике међу њима. Није се нимало предомишљао хоће ли поредити сина Варавина са сином Иродовим. Господине, безазленост је круна себи самој. Она је подједнако узвишена, и кад је у ритама и кад је у свили.

— То је истина, рече владика тихо.

— Идем даље, настави конвентовац. Ви ми споменусте Луја XVII. Чујте и ви мене. Хоћемо ли да жалимо све оне који су на правди страдали, све мученике, сву децу, све који су на висини и све који су у низини? Ја сам за то. Али онда знајте да нам ваља почети много даље од 93-ће, много пре Луја XVII. Ја ћу оплакивати с вама децу краљевску, ако ћете и ви са мном жалити ситнеж народну.

— Ја жалим и оплакујем све, рече владика.

— И ја! повика Г., и ако на коју страну претегне, то нека буде на страну народа. Повише је како он трпи.

Опет наста ћутање. И опет га конвантовац прекиде. Он се подиже малко на лакат, наслони образ међу палац и први прст савијен, као што се машинално чини кад се испитује или суди, па стаде говорити владици, с погледом, пуним свеколике енергије што је има самртна борба. Изгледаше као да огањ сипа.

— Јест, господине, дуго је времена откако народ страда. А осим тога, ви, ваљда, и нисте дошли само зато да ме испитујете и да ми говорите о Лују XVII? Ја вас не познајем. Откако сам у овом крају, животарио сам у овом склопу, сам самцит, не макавши се никуд, и не видевши никога, осим ово дете које ме слуша. Ваше име, до душе, долазило ми је до ушију, и, признати морам, не с рђавим гласом; али то не значи ништа: вешти људи имају хиљаду начина да обману ову добричину народ, и да га увере да су они добри и честити. Збиља, ја не чух зврку ваших кола; без сумње сте их оставили иза ограде, тамо доле, где се пут савија. Рекох вам, ја вас не познајем. Ви ми казасте да сте вла-

дика, али после тога ја знам о вашој моралној личности толико исто, колико и пре. Једном речју, ја вас и опет питам: „Ко сте ви?“ Ви сте владика, то ће рећи кнез цркве, један од оних људи што су обасути златом, грбовима, приходима, који имају масне плате, — као нпр. јепископја у Д., — петнаест хиљада франака редовне, десет хиљада франаки ванредне, свега двaест и пет хиљада франака плате; — који имају добре кујне, који имају ливрејисане слуге, који дају сјајне гозбе, који једу петком шљуке, који се ребре, с лакејима напред, с лакејима остраг, у парадним колима, и који имају палате, и који се возају на каруцама у име Исуса Христа, који је ишао пешке и босоног! Ви сте црквени великодостојник; имате приходе, палате, коње, слуге, пуне столове, све чулне угодбе у животу, имате то као и други што имају, и уживате као и други што уживају; то је лепо, али то ми ништа не казује, или ми каже и сувише; то ме нимало не обавештава о унутрашњој, о суштинској вредности вашој, о вама, који сте на сву прилику дошли амо да ми памет солите. Али коме ја говорим? Ко сте ви?

Владика обори главу и одговори латински: — *Vermis sum — Ја сам црв.*

— Црв земаљски на каруцама! А? шкргутну конвентовац.

Сад беше ред конвентовцу да буде охол, а владици да буде понизан.

Владика настави блâго:

— Добро, господине, нека је све то тако. Али објаспите ми чиме моје каруце, које су на два корака иза ових дрвета, чиме моји пуни столови и шљуке које једем петком, чиме мојих двaест и пет хиљада франака прихода, чиме моја палата и моји лакеји доказују да милосрђе није врлина, да благост није дужност, и да 93-ћа није била неумољива.

Конвентовац махну руком преко чела, као да би разагнао неки облак.

— Пре него што вам одговорим, рече, молим вас да ми опростите. Ја нисам имао право, господине. Ви сте у мене, ви сте мој гост. Дужност ми је не вређати вас. Ви ударате на моје идеје, и ја треба само да се трудим да побијем разлоге ваше. Ваша су ми блага и уживања једно оружје више у препирци, али није лепо да се служим њиме. Ево вам дајем реч да га не ћу више употребљавати.

— Хвала вам, рече владика.

Г. настави:

— Сад да се вратимо на објашњење које од мене иштете. Где оно бесмо? Шта ми оно рекосте? Да је 93-ћа година била неумољива?

— Неумољива, да како, рече владика. Шта мислите о Марату, који пљеска рукама гилотини?

— А шта мислите ви о Босијету, који пева *Тебе Бога Хвалим* драгонадама?[1]

Одговор је био опор, али је ишао оштро к ме́ти, као шиљак од челика. Владика се само стресе, и не дође му ништа на ум чим би доскочио; али му беше криво што се име Босијетово тако помиње. И најбољи духови имају своје идоле, па се покашто осете јако увређени непоштовањем логике.

Конвентовац стаде си́пати; самртни ропац, што се меша с последњим дисајима, прекидаше му глас; али из очију му се виђаше да је још савршено при себи. Он настави:

— Дај да прозборимо још коју реч о овоме и ономе, баш сам рад. Осим Револуције која је, кад се узме у целокупности својој, немерени напредак човечанства, 93-ћа је, ах! утук њезин. Налазите да је неумољива, а шта велите, господине, за свуколику монаркију? Каријер је лупеж; а како ћете назвати Монтрвела? Фукије-Тенвиљ је ојађеник; али шта мислите да је Ламоањон-Бавиљ? Мађар је грозан; а Сол-Таван? Отац

---

[1] Кад су, пол Лујем XIV, протестанти силом покатоличавани.

Дишен свиреп је, аки какав ћете епитет (придев) дати оцу Летелију? Журдан-Главосек је чудовиште, али мање од Г. Маркиза Лувоа. Госпоодине мој, господине, ја жалим Марију-Антоанету, аркидукињу и краљицу, али ја жалим такође и ону сиротицу хугеноткињу, која је, 1685, под владом Луја Великог, с дететом на сиси, везана, до појаса гола нага, за колац, а дете јој држали према њој; прси брекћу од млека а срце од страха; а сироче дете, гладно и слабачко, видећи материну храну, вришти и цичи од муке; а џелат говори сиротици мајци и дојиљи: „Одреци се!“ дајући јој да бира које воли: смрт својега детета, ити смрт савести своје. Шта велите о тој Танталовој муци, којом је мати мучена? Господине, добро утувите ово: Револуција француска имала је своје разлоге. Гњев њезин опростиће будућност. А резултат њезин, то је бољи свет. Испод најстраховитијих удараца њезиних, тече милошта роду човечанском. Прекидам. Престајем. Доста ми је. Осим тога, ја већ и умирем.

Па, не гледајући више владику, заврши своју мисао с ово неколико мирних речи:

— Јест, суровости напретка зову се револуције. Кад прођу, опажа се ово: да је род човечански извукао фуру, али да је корачио напред.

Конвентовац није ни слутио да је, једну за другом, поодузимао све унутрашње бусије владичине. Остаде само једна, и из те једне бусије, тог најјачег извора отпору преосвештеног Бјенвенија, сýну ова реч, у којој се наново показа готово сва она опоритост у почетку:

— Напредак треба да верује у Бога. Добро не може имати слугу опаког. Безбожник је рђав вођа рода човечанског.

Стари представник народа не одговори. Он се задрхта. Погледа у небо, и једна суза збираше се лагано у оку његову. Кад трепавица би пуна, суза се скотрља низ бледе образе његове, и он, готово муцајући, рече лагано и као у себи, губећи се с погледом у дубинама:

— О ти! О идејалу! Ти једини постојиш!

И владика би потресен некако чудно, неисказно.

Поћутав мало, старац диже прст к небу и рече:

— Бесконачност. Ено је. Кад бесконачност не би имала своје *ја*, оно би јој онда било граница; и она не би била бесконачност; другим речима, не би је никако ни било. Али она јест, она постоји. Дакле она има *ја*. А то бесконачно *ја*, то је Бог.

Самртник изговори последње речи тако гласно, и с таком дрхтавицом од милине,

као да је видео некога. Изговоривши, очи му се склопише. Напрезање га је уморило. Видело се да је у тој једној минути прожи-вео она неколика часа што му беху остала, Оно што је рекао, приближило га је ономе што је у смрти. Последњи тренутак до-лажаше.

Владика разумеде то, тренутак се све ближе примицаше, а он је као свештеник дошао самртнику; од крајње хладноће, он је, мало по мало, прешао у крајњу узбуђе-ност; он гледаше те склопљене очи, и узе ту стару, боровиту, и ледену руку, па се на-же над самртником:

— Овај тренутак припада Богу. Је л' те, да би било штета кад би нам овај састанак прошао узалуд?

Конвентовац прогледа. На лицу му се нацрта нека мрачна збиља.

— Господине јепископе, рече тако тихо, што је можда долазило пре из достојанства душе, него ли из немоћи, ја сам провео жи-вот у размишљању, у учењу, и у посматра-њу. Било ми је шездесет година кад ме је отаџбина позвала и наредила ми да се при-мим послова њезиних. Ја сам послушао. Било је злоупотреба, и ја сам их гонио; било је тиранија̂, и ја сам их сатирао; било је пра́ва̂ и начела, и ја сам их прокламовао и испо-ведао. Непријатељ је напао на земљу нашу,

и ја сам је бранио; Француска је била у опасности, и ја сам изнео груди своје за њу. Нисам био богат; сиромах сам једнако. Ја сам био један од поглавара државних, благајнице су биле тако пуне блага, да су се зидови морали подупирати да се не провале од силног злата и сребра, и ја сам се хранио у улици код Сувог Дрвета, по динар и 10 пара на оброк. Помагао сам притешњенима, тешио сам злопатнике. Цепао сам покров с часне трпезе, то је истина; али зато да превијам њиме ране отаџбини. Ја сам увек помагао напредак рода човечанског к виделу, али сам покаткад и одмагао напредак без милосрђа, по што по то. Ја сам, приликом, штитио и саме непријатеље своје, вас и вама равне. И у Петгему у Фландрији, на истом месту где су краљеви меровинзи имали своје летњиковце, има манастир урбаниста, црква Св. Кларе у Болјеу, коју сам ја спасао 1793. Чинио сам своју дужност колико сам год кадар био, и чинио сам добро колико сам год могао. Потом сам био гоњен, злостављан, протериван, кињен, црњен, исмеван, ујеђан, проклињат, истерат. И има већ толико година како, овако стар и сед, гледам где неки људи мисле да имају пра́во презирати ме, и где ме јадна и глупа светина држи као неког проклетника, и ја, који никога не мрзим, осуђен сам да сносим

мржњу свију и свакога. Сад ми је осамдесет и шест година; и сад ето умирем. Шта хоћете ви од мене?

— Благослов ваш, рече владика.

И клече на колена.

И кад владика, потом, диже главу, лице конвентовчево беше обасјала нека узвишена светлост. Издахнуо је.

Владика се врати дома, дубоко погружен у неке незнане мисли. Сву ноћ се Богу молио. Сутрадан, неколико њих смелих радозналаца покушаше говорити му о конвентовцу Г., а он им само показа прстом на небо.

Од тог тренутка, он поста двојином нежнији и срдачнији према деци и страдалницима.

Чим би се што поменуло о „том старом зликовцу Г.“, владику би спопале неке чудне мисли. Нико не могаше рећи да ли је тиме, што је онај дух прнуо поред његовог духа и што је блесак оне велике савести обасјао и његову савест, да ли је тиме поможено унеколико да се владика приближи к савршенству.

Ова „пастирска похода“ дала је, разуме се, прилику да светина којешта брбља:

„— Личи ли то једном владици да походи онаког једног самртника? Зацело се није могао надати да ће га поправити и у веру обратити. Сви ти револуцијонари, све су то

сами отпадници. Па зашто онда да иде тамо? Што му је било за послом? Осим ако га није копкало да види како ће ђаво доћи по душу и однети је.“

Једног дана, нека госпођа удовица, од оне безобразне сорте што се држи да је сувише паметна, пецну га овако: — Ваше преосвештенство, питају се људи кад ћете већ једном понети црвену капу. — Виш, молим те опаке боје! одговори владика. Срећа је још ге је они што је мрзе на капи воле на шеширу.

XI

Једна ограда

Ко би по овоме судио да је преосвештени Бјенвени био какав „философ владика“, или какав „патриота попа“, тај би се јако преварио. Састанак, или можда боље рећи савез његов с конвентовцем Г., задиви га некако чудно, и учини га још блажим него што беше. И то је све.

Премда је преосвештени Бјенвени био пре све друго него политичан човек, опет ће можда овде бити на месту да, сасвим укратко, означимо какав је био положај његов у догађајима оног доба, ако тј. претпоставимо

да је преосвешени Бјенвени икад и сањао заузети какав положај.

Дакле да се вратимо неколико година натраг.

Наскоро пошто је Г. Миријел постао владика, цар га учини бароном царства, заједно с више њих владика. Папа је уапшен, као што је познато, ноћу између 5 и 6 јула 1809; том приликом, Наполеон позове Г. Миријела на синод француских и италијанских владика, који је био сазван у Паризу. Тај се синод држао у Нотр-Даму (саборној цркви), и први пут се искупио 15 јуна 1811. Председник је био Г. Кардинал Феш. Г. Миријел био је један од оних деведесет и пет владика, што су дошли на сабор. Владика у планинској јепаркији, живећи тако блиско с природом, просто и оскудно, он као да је, међу те одличне духовнике, донео идеје које променише расположење целе скупштине. И зато се врати одмах у Д. — На питање, зашто се тако брзо вратио, одговори: — *Сметао сам им. Ја сам уносио међу њих сољашњи ваздух, који они не трпе. Ја сам им био оно исто, што и отворена врата.*

Други пут рече: *А шта кете? Оно су све господа великаши, а ја сам прост владика сељак.*

И доиста се није допадао. Између осталих чудноватих ствари, омакло му се једно

вече, кад је био у једног од првих другара својих, те је рекао: — Ала добрих сатова! Ала красна намештаја! Ала лепих хаљина! То мора да је врло досадно! Ух! аратос ти сав тај луксуз, кад човек мора непрестано слушати: како је пуно људи који гладују! како је пуно људи који од зиме скапавају! како је пуно сиротиње! како је много сиротиње!

Но, узгред буди речено, ова мржња на луксуз не би била сасвим паметна. Јер у ту мржњу спада и мржња на уметности. Међутим, духовници, изузев службу и церемоније, немају право да буду раскошни. То би откривало навике које не би биле сувише милосрдне. Свештеник богаташ, то је бесмислица. Свештеник треба да је уза сиротињу. Јер, може ли се непрестано, и дан и ноћ, бити у додиру са сваким јадом и несрећом, са свима невољама, а не имати на себи макар малчице од оне свете невоље, као прашиницу од рада! Замислите човека поред ватре, коме је зима! Замислите радника који ради непрестанце на оџаку и ватри, и који нема ни длаке осмуђене, ни нокта омрчена, ни капи зноја на челу, ни најмање праха на лицу! Највеће сведочанство о милосрђу свештеника, а наротито владике, јесте сиромаштво.

Ово је без сумње и мислио Г. владика из Д. —

У осталом не треба мислити да је он у

извесним нежним питањима делио „идеје века“, као што ми велимо. Слабо се плео у тренутне задевице богословске, и ћутао је о питањима која су злогласна но цркву и државу; но кад би га баш присилили, показао би се више ултрамонтанац него галиканац. Почем цртамо слику и нисмо ради ништа сакрити, то морамо додати да се владао врло хладно кад је Наполеон стао падати. Од 1813, потпомагао је или живо одобравао све непријатељске манифестације. Кад је Наполеон пролазио враћајући се с Елбе, није га хтео ни да види, и није дао у својој јепархији да се чине „молебствија“ за цара, за оних Сто Дана.

Осим сестре, госпођице Батистине, имао је и два брата: један ђенерал, други начелник. Обојици је писао врло често. На првог се неко време љутио, што је, имајући команду у Провансу, у време кад се цар извезао у Кани, узео хиљаду и двеста момака и пошао у потеру за њим, али га гонио тако. као да није био рад ухватити га. Срдачније је писао другом брату, некадашњем начелнику, честитом и достојном човеку, који је живео усамљен у Паризу, у улици Касет.

Еле и преосвештеног Бјенвенија обузимао је партајски дух, и он није био без горчине, без помрчине. Сенка тренутних страсти пала је и на овај благи и велики дух, који се заба-

ђао само стварима вечним. Заиста ако ико, то би такав човек заслужио био да нема никаквог мишљења политичког. Нек нас нико не разуме криво у овој мисли, ми ни најмање не мешамо оно што се зове политичко „мишљење“ с оном великом тежњом за напретком, с оном узвишеном вером патријотском, демократском и човечанском, која, у наше дане, мора бити темељ сваком племенитом уму. Не пуштајући се дубоко у питања која се тек посредно додирују с предметом ове књиге, ми велимо само ово: Лепо би било да преосвештени Бјенвени није био ројалист, да ни једног тренутка није скренуо поглед свој с оног ведрог посматрања одакле се, поврх бурног колебања дела човечанских, опако сјајно виде три чисте светлости: Истина, Правда, и Милосрђе.

И ако признајемо да Бог није створио преосвештеног Бјенвенија ни за какав политички рад, ми бисмо опет разумели и дивили се протестацији у име права и слободе, поносној опозицији, опасном и праведном отпору противу Наполеона свемоћног. Али оно што нам се допада према онима који се пењу, не допада нам се према онима који падају. Ми милујемо борбу само дотле док је опасност; и у сваком случају, само борци у првом часу имају право бити истребиоци у последњем. Ко није био љут тужилац нечега док

је оно у сили и снази, треба да ћути кад оно падне и сруши се. Тужилац успеха јесте једини законит судија паду. Што се нас тиче, ми стајемо одмах, чим видимо да се Провиђење умеша и почне гонити. 1812-те, ми већ почињемо остављати оружје. У 1813-ој, она подла граја законодавног тела, које је дотле ћутало као заливено, а тада се несрећама земље обрадовало, могла се само презирати, а никако хвалити; у 1814-ој, пред оним маршалима издајицама, пред оним сенатом што из једног блата пада у друго, и грди оно што је малопре обожавао, пред оним идолопоклонством што лиже плувачку, а пљује идола, дужност је била пљунути и окренути главу; а у 1815-ој, кад најљуће поразе беху, тако рећи, на прагу, кад се сва Француска јежила од несрећног приближавања њиховог, кад се већ јасно могаше видети Ватерло како је зинуло на Наполеона, — онај тужни усклик војске и народа осуђенику судбине не имаћаше ништа видљиво, и, задржавши све што се има против деспота, срце, као што је владичино, није можда требало да не спази оно што беше узвишено и што је срце дирало, на самој обали од пропасти, онај срдачни загрљај једне велике нације и једног великог човека.

До тог маха, бејаше и био је у свему праведан, истинит, правичан, уман, смеран,

и достојан; благотворан и благоволљан, које је само друго једно благотворство. То беше свештеник, мудрац и човек. Шта више, и у самом том мишљењу политичком, којим га коримо, и које смо вољни осудити готово оштро, био је трпљив и попустљив, можда више него ми који му ово пребацујемо. Цар је био поставио једног вратара у општинској кући. Био је то стари један под-официр од старе гарде, ратник с Аустерлица, бонапартиста као орао.[1] Једном се том сиромашку омакну нехотице неке речи, које је ондашњи закон звао *бунтовним*. Откако је лик царев скинут с почасне легије, он се није никад облачио *парадно*, као што говораше, само да не би морао носити крст без лика царева. Он га је сам с религијозним поштовањем скинуо с крста, што му га је Наполеон дао, после чега је остала на крсту рупа, но он је није хтео ничим попунити. *Волим умрети*, говораше, *него понети на срцу три корњаче!*[2] Лују XVIII јавно се посмевао. *Дртина једна костобољна у инглиским чизмама!* говораше, *нек се торња он у Пруску са својом јарчијом брадом!* Срећан што може у једној псовци да искаже два предмета која је највише на свету мрзио, Пруску и Инглиску, он је

---

[1] Јер је орао знамење бонапартизма.

[2] То су три крина — грб бурбонски.

употребљаваше дотле, док не изгуби место које је имао. И остаде без хлеба, на улици, са женом и децом. Владика га призва к себи, покара га благо, и наименова га за црквењака у саборној цркви.

За девет година, својим светим делима и благим обичајима, преосвештени Бјенвени стекао је у вароши Д. — пек нежно и синовље поштовање. И само његово понашање према Наполеону, примио је и ћутке опростио народ, то слабо а добро стадо, које обожава својега цара, али које љуби својега владику.

XII

Осама преосвештеног Бјенвенија

Готово увек има око владике по чета мањих свештеника, као што око ђенерала има увек по јато младих официра. И те онај дивни и свети Фрања Салски зове негде „жутокљуним свештеницима.“ Свака каријера има своје муштерије, које чине свиту онима који су је достигли. Нема силе која нема своје околине, нити среће којој се не двори. Тражиоци будућности муте око сјајне садашњости. Свака престоница има свој штаб. Сва-

ки владика, ијоле од утицаја, има око себе читаву стражу од херувима семинарйских, који му чине свиту и држе ред у палати јепископској, и чекају да поздраве сваки осмејак његовог преосвештенства. Удворити се владици, то је метути ногу у узенгију на ђаконство. Ваља само прокрчити себи пут, па канони не ће кратити уживање црквених добара.

Као год што има у свету великих капа, тако и у цркви има великих митара. То су господа владике, богати с приходима, вешти, у свету примљени, који знају читати молитве, без сумње, али који знају и придобити, којима је слабо стало ако ће и сва дијецеза дреждати пред њиховим вратима; који су свеза међу сакристијом и дипломатијом, који су више попови него свештеници, више прелати (великаши) него владике. Благо ономе ко им се удвори! Људи од важности, они на све оне око себе, на послушнике и удворнике, и на сву ону омладину која се уме допасти, сипају, као из рукава, масне парокије, црквене приходе, аркиђаконства, дарове, и места у саборним црквама, те да одатле очекују владичанску митру и палицу. Напредујући сами собом, они чине да напредују и сателити (пратиоци) њихови; то вам је читава једна сунчана система у кретању. Пурпурном светлошћу обасјавају свиту своју. Њихова се срећа мрви и просипа на оне око њих. Што већа дијецеза владици, то мас-

нија парокија љубимцу. Потом долази Рим. Јепископ који уме постати аркијепископ, аркијепископ који уме постати кардинал, поведе вас са собом као конклависту, уђете у роту[1], добијете палијум[2], постанете аудитор, постанете коморник, постанете монсињор (преосвештени), а од Височанства до Еминенције немате само корак, а од Еминенције до Светости нема ни колико дим од цедуљице, којом гласате за избор папе. Сваки шешир може сањати тијару.[3] Свештеник је данас једини човек који може по правилу да буде краљ! те још какав краљ! краљ над краљевима! И како се у семинарији негују те грамзиве тежње! Колико је жутокљуних певчика, колико ли младих калуђера римских, који се дују и небо носом парају! Како се просто частољубље продаје под именом призива! Да ли је то баш по срцу или по претварању? Ко зна! Тек, благо частољубљу!

Преосвештени Бјенвени, скроман, сиромах, особен, не беше из реда великих митара. То се видело и отуд, што око њега није било никаквих младих свештеника. У Паризу, као што смо видели, није најбоље прошао. Ни

---

[1] Духовни суд у Риму. [2] Одежда, бела, с црним крстовима, коју папа с благословом даје аркијепископима, а покаткад и јепископима.

[3] Сваки поп може сањати да буде папа.

један ловац будућности не обисну о овог старог самотника. Ни једна клица частољубља не би тако луда да се зазелени у осоју његовом. Његови каноници и његови велики намесници беху добри и поштени старци, народног кроја, као и он, оседели, као и он, у дијецези, без изгледа на кардиналство, а налик на свога владику, само с том разликом што они беху свршили, а он савршен. Толико се већ знало да се не може напредовати поред преосвештеног Бјенвенија, да су се младићи, чим изиђу из семинарије, препоручивали аркијепископима у Ексу и у Ошу, и одмах се тамо уклањали. Јер што јест, јест, и опет велимо, људи хоће потпоре, хоће да се дижу. Светац који живи у претераном немарењу за земаљским, опасан је сусед; могао би вас, додиром, заразити сиротињом које се не можете отрести, или вам се узети удови и жглавци за напредовање у свету, и оставити вас тако без много којечега, што ви не бисте хтели; зато се и клоне људи те шугаве добродетељи. И то је узрок осами преосвештеног Бјенвенија. Ми живимо у опаком друштву. Успети; то је ето наука, коју нам, кап по кап, даје претерана поквареност.

Успех је, узгред буди речено, гадна ствар. Својом лажном наличношћу на заслугу, успех вара људе. Успети, то је светини толико исто колико бити виши, бити силнији. Успех,

тај чауш талента, има једну будалу: историју. Јувенал и Тацит једини се кострешe на њ. Данас има једна готово званична философија која је стала у службу у њега, па носи скуте успеху, и двори у предсобљу његовом. Успети: то је сва теорија! Кога послужи срећа, ко успе, тај је способан! Ко добије на лутрији, то је вешт, то је паметан човек! Ко тријумфује, тај је слављен и поштован! Ваља се родити срећан! па је онда све ту! Нек вам пође само срећа за руком, па за остало не водите бриге; будите само срећни, па ће вас свет држати да сте велики. Изузмите пет или шест огромних изузетака, који су дика и слава читавог једног века, и онда је све сувремено дивљење и обожавање проста кратковидост. Варак је злато. Ето тако је данас. Будите ви ма ко, будите ви с коца и с конопца, не мари ништа, само успејте! Простота је матори чапкун, који се диви себи и који пљеска простоти. Оно огромно својство којим се постаје Мојсије, Ескило, Данте, Микел Анџело или Наполеон, светина бурно и кличући даје ма коме, који ма у чему успе. Ако се какав ћата протури у депутата; ако какав лажни Корнељ састави *Тиридата*, ако какав евнук стече харем, ако какав војнички шмокљан случајно добије пресудну битку у оно доба; ако апотекар какав изуме ђонове од круте хартије

за војску на Самбри и Мезу, и, продавши ту хартију под кожу, ућари четири стотине хиљада франака прихода; ако какав торбар постане каишар, и нагули једно седам, осам милијона; ако какав проповедник, уњкајући, постане владика; ако какав настојник добре куће изиђе из службе тако богат, да буде министар финанције, — то све људи зову ђенијем, као год што зову лепотом фигуру Мускетона и величанством врат Клаудијев. Они мешају сјајне звезде у бесконачности, са звездама које граде патке по глибу.

XIII

Шта је веровао

Што се тиче православља, ту немамо шта испитивати владику из Д. — Пред таком једном душом, ми се само клањамо с најдубљим поштовањем. Сазнању правде ваља веровати на реч. У осталом, за извесне природе, ми допуштамо да се све лепоте добродетељи човечанске могу развити и у вери која се разликује од наше.

Шта је мислио он о овој догми или о оној тајни? Те тајне унутрашњег суда зна

само гроб, у који иду душе голе наге. Све што знамо, то је, да се замрсице вере нису размрсивале у њега у притворство. Дијаманат не трули. Веровао је више него што је могао. Често би рекао: *Верујем у Оца.* Осим тога, он је из добрих дела црпао ону количину задовољства што подмирује савест, и што тихо шапће: с тобом је Бог!

Међу тим дужни смо забележити да је владика, тако рећи, ван своје вере и осим ње, био преко мере милостиван. И баш то су му и замерали „људи озбиљни," „умни," и „разборити"; омиљени изрази нашег жалосног света, у ком себичност прима заповест од педантизма. А каква је то претерана милост? То је она блага и ведра воља, која је узвишена над људима, као што смо већ једном приметили, и која, у прилици, обухвата и саме ствари. Он је живео без презирања. Био је болећив према сваком створу Божјем. Сваки, па и најбољи, човек има у себи неку незнану суровост, коју показује према животињи. Али у владике не беше те суровости, која је својствена многим свештеницима. Није терао докле брамин, али као да се сећао речи Проповедникове: „ко зна куд се дева душа животињска?" Ни ругобе лица ни нагона, не узнемириваху га, нити му беху мрске. Оне су га, шта више, узбуђавале, и, готово рећи, разнежавале. Чинило се као да,

замишљен, тражи, ван овог света, узрок, објашњење, или оправдање томе. Покаткад, рекао бих, молио је Бога да то уреди и ублажи. Испитивао је без једа, и као лингвиста (језичар) који размршава нечитко писмо старинско, количину каоса који је још у природи. У томе сну, говорио је кашто чудне речи. Једно јутро, беше у башти, и мишљаше да је сам; али иза њега иђаше његова сестра, а он је не виђаше; на један пут, стаде и гледаше нешто на земљи: то беше голем један паук, црн, длакав и гадан. Сестра му чу како говораше: — Јадна животињица! Зар је она крива!

А и зашто бисмо пређутали ове детињарије од готово божанске доброте? Детињарије су, признајемо; али те узвишене детињарије имали су свети Фрања Асиски и Марко Аврелије. Једном је угануо ногу, само да не би мрава згазио.

Ето тако живљаше праведник овај. Покаткад заспао би у врту своме, и онда не би било ништа красније ни светије.

Ако је веровати ономе што се прича о младићском и мужанском животу његовом, преосвештени Бјенвени био је некад човек страстан, а можда и силовољан. Његова благост према свима и свачему, не беше неки нагон природни, него више последица великог убеђења, које се у животу пречишћа-

вало у срцу његову, и полагано, мисао по мисао, капало и падало у њ; јер и у карактеру, као и у стени, може имати рýпâ, водом издубених. Те издуботине не могу се изгладити; те окаменотине остану сталне и вековите.

Рекли смо, чини нам се, да је, 1815-те, имао седамдесет и пет година, али је изгледао као да му нема ни шесет. Није био велики; био је мало дежмекаст; и да не би постао дебео, ишао је пешке често и подуго; корак му је био поуздан, ишао је малчице погнут; ситнице, из којих ништа не закључујемо; Гргур XVI, у осамдесетој години, био је прав и смешио се, па му то није сметало да буде лош владика. Преосвештени Бјенвени био је леп, али тако добар и љубазан, да се заборављало да је леп.

Кад се разговарао, весело као да дете говори, а та веселост и јесте једна од љупкостî његових о којима смо говорили, човек се осећао тако повољно поред њега, чинило се као да из њега сама радост точи. Лице му беше здраво и румено, зуби као снег бели, очувани и видни кад се насмеши, и то му даваше онај отворен и вољан изглед, за који се рече, ако је човек: добар човек, а ако је старац: добар старац. То је, као што се опомињете, и Наполеон спазио. У први мах, и кад га човек први пут види, он доиста и није ни-

шта друго него један добар човек, добричина. Али ко би провео неколико часова с њиме, ко би га видео како се дубоко замисли, томе би се тај добричина преобразио мало-по-мало, и узео на се нешто, ни сам не би знао шта, важно и велико; његово велико и озбиљно чело, узвишено седом косом, постало би узвишено и самим размишљањем! Величанство се излеваше из те доброте, која, при свем том, не престајаше сијати; човек се осећао узбуђен као да би био видео анђела који се смеши, и у том крила своја лагано развија, и опет не престаје смешити се. Поштовање, неко неисказно поштовање подилази вас и пење вам се у срце, и ви осећате пред собом једну од оних силних душа, напаћених и болећивих, у којих је мисао тако велика, да већ не могу да буду ништа друго него благе.

Као што смо видели, молитве, вршење религијозних обреда, милостиња, утеха ожалошћенима, неговање оно мало земљице, братство, простота, гошћење, одрицање од земаљског, поверење, учење, рад — ето то је био, из дана у дан, живот његов. А ти дани владичини беху до вршка пуни добрих мисли, добрих речи, и добрих дела. Но опет не би били пуни кад му зима или киша не би дали да у вече, пошто жене отиду у своје собе, проведе час, два у башти, пре спавања.

То као да му је био обичај спремати се за спавање, посматрањем величанствених призора неба ноћнога. Каткад, већ врло доцкан, чуле су га жене, ако су биле будне, како се шеће лагано по алејама. Ту је био сам са собом, прибран, миран, ту је обожавао, ту поређивао чистоту срца својега с чистотом етера, ту узбуђен, у мраку, видљивом светлошћу звезданом и невидљивом светлошћу Божјом, ту је отворао душу своју мислима које падају из Бесконачности. У тим тренуцима, кад је ширио срце своје у часу кад цвеће ноћно шири мирис свој, запаљено као лампа у сред ноћи звездане, топећи се од милоте у сред свеколике сјајноће васелене, он можда ни сâм не би умео казати како му је у души; осећао је да нешто излеће из њега, и да се нешто спушта у њега. Мистеријозна (тајнена) размена амбисâ душе с амбисима васелене.

Мислио је о величанству и присуству Бога; о вечности будућој, тајни чудесној; о вечности прошлој, тајни још чуднијој; о свима бесконачностима које се губљаху његовим очима у сваком смислу; и не тражећи да појми оно што је непојмљиво, он га је посматрао. Он није проучавао Бога; он је бленуо у њ. Посматрао је оно дивно једињење атома, који дају лице материји, који откривају силу потврђујући (констатујући) је, који

стварају јединке у јединству, сразмере у простору, неизбројно у бесконачном, и светлошћу производе лепоту. Ова се јединења чине и кидају непрестано: и отуд живот и смрт.

Седео је на једној дрвеној клупи покрај опале ограде, па посматрао звезде кроза сетне и учмале сенке (силуете) од воћака својих. Тај комад земље, онако ретко засађен, онако закрчен зградама и шупама, беше му драг и довољан.

Шта је требало више старцу који је сву доколицу живота својега, у којем је било тако мало доколице, трошио: дању, на башту, а ноћу, на посматрање? И зар то тескобно месташце није било довољно да се може обожавати Бог наизменце, у његовим делима најлепшим и у његовим делима најузвишенијим? Није ли ту, доиста, све, и шта се може желети више? Ту је баштица за шетање, и бесконачност за сањање. Под ногама оно што се може одгајити и узабрати; над главом оно што се може мислити и учити: мало цвећа на земљи, и свеколике звезде на небу!

XIV

Шта је мислио

Још једну последњу реч.

Почем би ове ситнице и одломци, нарочито у наше време, и да се послужимо изразом који је сада у моди, могли дати владици Бјенвенију неку „пантеистичку“ физијономију, или би могао ко поммслити, било на покуду, било на похвалу његову, да је он имао у себи неку од оних личних философија, својствених нашем веку, које ничу покаткад у осамљеним духовима, па ту бујају и разрастају се дотле, док не замене и саму религију, — то ми изјављујемо да ни један од оних који су познавали преосвештеног Бјенвенија не би имао разлога мислити тако што. Знате ли шта је осветљавало тога човека? Срце! Сва његова мудрост састојала се од светлости што отуда долажаше.

У њега није било никаквих система, али је било пуно дела. Дубоке, тамне спекулације (умовања) садрже вртоглавицу; немамо ништа што би нам казивало да се он икад заиграо духом и пустио у апокалипсе (откривења). Апостол може бити дрзак, али епископ треба да је скроман. Он се на сву прилику чувао да се не упушта сувише у извесна питања (проблеме), која су, у неку

руку, остављена на решење само великим и страховитим духовима. Има нека света језа која хвата човека кад дође пред загонетку; њезина мрачна врата стоје широм отворена, и опет нам нешто каже, нама путницима живота, да се не улази. Тешко ономе ко тамо уђе!

Ђенији, у нечувеним дубинама апстракције (одлучности) и спекулације, узвишени тако рећи и над самим догмама, износе своје идеје пред Бога. Њихова молитва изазива дрско на препирку. Њихово обожавање пита. И то је религија непосредна, пуна зебње и одговорности за оног, који покуша успети се на стрмну литицу њезину.

Људском размишљању нема границе. На свој ризик и опасност, оно анализује и буши и саму своју вртоглавицу. Готово би се могло рећи да оно, неком сјајном реакцијом, помути и саму природу; тајанствен свет што нас окружава, враћа нам оно што прима; по својој прилици и посматрач бива посматран. Како било да било, тек има на земљи људи — но да ли су људи? — који на дну оризоната од снова и мисли виде јасно висине апсолутнога, и који назиру страховито привиђење планине бесконачности. Преосвештени Бјенвени није био од оних људи; преосвештени Бјенвени није био ђеније. Бојао се он оних висина одакле су неки, који су још

врло велики, као Сведенборг и Паскало, отисли у лудило. Доиста, ове силне сановне мисли имају моралну корист; и тим дрским путањама приближујемо се к идејалном савршенству. Али он је изабрао пречи пут: Јеванђеље.

Није се старао да своју мантију кроји према огртачу св. Илије; није пуштао ни зрáчка будућности на мрачно колебање догађаја; није тражио да у пламен споји светлост што је ствари имају; није имао ништа пророчко, и ништа мађиничко. Ова скромна душа љубила је; и то је све.

Прилика је, да је он своју молитву подигао до сврх-човечанске чежње; али се не може ни сувише молити, ни сувише љубити; а ако би била јерес молити се и преко онога што правила ишту, онда би света Тереза и свети Јероним били јеретици.

Старао се о онима који уздишу и кају се. Сва му се васелена чинила као нека неизмерна болест; свуд је осећао грозницу, свуд га је тиштала бољка; и, не тражећи да одгонене загонетку, журио се да рану извида. Жалосно позорје ствари дирало га је у срце; он се само довијао како би нашао и другима показао најбољи начин болећивости и потпоре: све што постоји, било је овом добром и ретком свештенику вечити предмет туге, коју ваља блажити.

Има људи који троше своју снагу на копање злата; а он је полагао труд свој око подизања милосрђа. Општа невоља, то беше рудник његов. Што има свуда невоље, то је само прилика да увек има доброте. *Љубите један другога;* у томе је налазио право савршенство, није ништа више желео, и то је била сва наука његова. Једном, онај човек што је мислио да је „философ", онај сенатор што га већ знамо, рече владици: — Али видите, молим вас, ово позориште од света; ту вам је рат свих противу свију: ко је јачи, онај и паметнији. Оно ваше *љубите један другог*, јесте будалаштина. — *Па лепо*, одговори преосвештени Бјенвени, не спорећи, *ако је то будалаштина, онда се душа мора у њу шћућурити као бисер у шкољци.* И он је тако и радио, живео је у томе, и био потпуно задовољан, остављајући на страну чудесна питања што маме и плаше, непостижне перспективе одлучности (апстракције), провалије метафизичке, и све оне дубине што апостола воде к Богу, а атеисту (безбожника) к ништавилу: судбина, добро и зло, рат једног створења против другог, савест човекова, мисаони сомнамбулизам животињски, преображење смрћу, васкрсавање створења што су у гробу, непојмљиво калемљење пособачке љубави на вечито *ја*, есенција, супстанција, Нил и Енс, душа, природа, слобода, нужда;

све саме стрме проблеме (задаци) и мрачне чёсте, у које улазе џиновски аранђели духа човечанског; све саме страховите провале које Лукрец, Ману, свети Павле и Данте посматрају оним муњевитим оком које, рекао бих, кад гледа окомице бесконачност, ствара и пали тамо звезде.

Преосвештени Бјенвеније био је просто човек који је, онако споља, потврђивао тајносна питања, не претресајући их, не испитујући, и не лупајући главе о њима; и који је из све душе своје поштовао сенку, оно што је незнано.

КЊИГА ДРУГА

П А Д

I

Вече после пешачења цео дан

Првих дана месеца октобра 1815, од прилике један час пре заласка сунчева, један пешак путник дође у варошицу Д. — Гдекоји од житеља који се, у тај мах, десише на прозорима или прагу своме, гледаху тог путника с неким неспокојством. Тешко је срести путника који би јадније изгледао. То беше човек осредан, дежмекаст и чврст, у напону снаге. Могло му је бити четрдесет и шест или четрдесет и осам година. Качкета с обореним ободом сакриваше му преплануло лице и грашке зноја на челу. На кошуљу од дебелог мрког платна, прикопчану о врату једним малим сребрним пуцетом, вијаху му се коснате мушке груди; имао је кравату која се на гајтан везивала, панталоне од плавог цвилика, изношене и похабане, на једном колену беле, на другом издрте, сиву блузу сву поцепану, окрпљену на једном

лакту комадићем зелене чоје, канапом пришивене, на леђима хранац солдачки, пун, добро закопчан, нов новцат, у руци му један велик чворноват кијак, ноге босе у окованим ципелама, глава ошишана, а брада велика.

Зној, врућина, пут, прашина чињаху још гнуснијим тај скуп дроњака и нечистоте.

Коса беше кратка, и опет чекињава; јер као да не беше скоро шишана, па је малко порасла.

Нико га није познавао. Зацело је прост путник и ништа више. Одакле ли је? С југа. Можда с приморја. Јер је ишао у Д. — оном истом улицом којом је, пре седам месеца, прошао цар Наполеон, идући из Кане у Париз. Тај човек мора да је ваздан путовао. Изгледаше врло уморан. Жене из старога градића, што је ниже вароши, виделе су га да се одмарао под дрветом на булвару Гасанди и пио воде на кладенцу што је на крај шетнице. Мора да је био веома жедан, јер су га деца што за њим иђаху видела да се још једном одмарао и пио, двеста корака даље, на кладенцу на пијаци.

Дошав на крај улице Поашвер, окрете лево, и оде правце у општинску кућу. Уђе у њу; и опет изађе после једно четврт часа. Један жандар седијаше пред вратницама на каменој клупи, на коју се ђенерал Друо попео

4 марта да ускипелој светини из Д. — чита прокламацију из залива Жуана. Човек скиде качкету и поздрави смерно жандара.

Жандар, и не хајући за његов поздрав, гледаше га само пажљиво, потом га испрати оком, и уђе у општинску кућу.

У оно време беше у Д. — једна добра механа, код *Крста*. Њу је држао неки Жакен Лабар, човек поштован у вароши као рођак другог једног Лабара, који је држао у Гренoблу механу *Три Делфина*, и служио некад као вођ. У време повратка Царева много се које шта говорило у народу о тој механи *Три Делфина*. Причало се да је ђенерал Бертран, прерушен у кочијаша, често свраћао ту у месецу јануару, и раздавао почасне крстове солдатима, а пуне шаке наполеона варошанима. Међу тим је цела истина да Цар, дошав у Гренобл, није хтео одсести у здање начелства, него благодарио кмету, рекавши: *Идем к једном добром човеку којега познајем*, и отишао у *Три Делфина*. Та слава Лабарова, из *Три Делфина*, прешла је, двaест и пет часова далеко, и на Лабара код *Крста*. За њ се говораше у вароши: *То је рођак онога из Гренобла*.

Човек оде право у ту механу, која беше најбоља у том месту. Уђе у кујну, која се, при земљи, отворала с улице. Све фуруне

беху наложене, а у оџаку буктијаше весело велика ватра. Механџија, који беше у исти мах и кувар, иђаше од лонца до лонца, надгледајући и готовећи добру вечеру за кочијаше, којих се вика и смех чујаше из једне суседне собе. Ко је год путовао, знаће да се нико не храни тако добро као кочијаши. Један дебео ручак, с препелицом и тетребом, пецијаше се на једном дугачком ражњу уз ватру; на огњишту пржаху се два велика шарана из језера Лозета, и једна пастрмка из језера Алоза.

Механџија, чујући да се врата отворише и да неко уђе, рече, и не дижући очију с огњишта:

— Шта желите, господине?

— Да вечерам и да спавам, одговори човек.

— Ништа лакше, прихвати механџија. У тај мах обазре се и једним погледом измери путника од пете до главе, па дода̂де: али да платите.

Човек потрже једну велику кожну кесу из џепа од блузе и одговори:

— Ево, имам ја новаца.

— Онда вам стојим на служби, рече механџија.

Човек поврати кесу у џеп, скиде с леђа торбу, спусти је на земљу, до вра́та̂, штап задржа у руци, и седе на једну столицу по-

ред ватре. Д. — је у планини, па су ту октобарске вечери хладне.

Међу тим, идући тамо амо, механџија једнако мераше путника.

— Хоће ли скоро вечера? упита човек.

— Сад одмах, одговори механџија.

Док се дошљак грејаше поред ватре, честити механџија Жакен Лабар, иза његових леђа, извади из џепа плајваз, потом оцепи један комадић од неких старих новина, које лежаху на једном сточићу до прозора, и, на чистом крајцу од новина, написа једну или две врсте, сави а не запечати, па даде једном дечку који као да му је био и лакеј и судопера. Механџија шану нешто дечку, и овај отрча у полицију.

Путник није ништа смотрио.

Он запита још једном:

— Хоће ли скоро вечера?

— Овај час, одговори механџија.

Дечко се врати. Донесе некакву цедуљицу. Механџија је журно развн, као онај који очекује какав одговор. Изгледаше да чита пажљиво, потом слеже раменима и замисли се један тренутак. Најпосле приђе к путнику, који као да се беше задубио у неке мисли, не сувише светле.

— Господине, рече, не могу вас примити.

Човек се обрте у пола на месту:

— Шта? Бојите се да вам не платим?

Хоћете ли да платим напред? Као што вам рекох, ја имам новаца.

— Није то.

— Ја шта?

— Ви имате новаца...

— Јес, па?

— Али ја немам собе, рече механџија.

Човек прихвати мирно:

— Пустите ме у шталу.

— Не могу.

— А зашто?

— Пупо коња, нема места.

— Па лепо! прихвати човек, онда гдегод на тавану. Дајте ми само мало сламе. Та већ удесићемо тамо по вечери.

— Не могу вам дати вечере.

Ова изјава, казана тоном одмереним али јаким, учини се странцу крупна. Он устаде.

— Шта! Али ја сам мртав гладан! Ја путујем још откако се сунце родило. Ја сам прешао дванаест часова. Ја плаћам. Ја хоћу да једем.

— Али ја немам ништа, рече механџија.

Човек се грохотом насмеја, и окрете се к оџаку и огњишту:

— Ништа! а ово?

— Ово је све поручено.

— Ко је све поручио?

— Ова господа, кочијаши.

— Колико је њих?

— Дванаест.

— А ту има јела за двадесет.

— Не знам, али они су све поручили и напред платили.

Човек опет седе и рече, не подигавши гласом:

— Ја сам у механи, гладан сам и зато остајем.

Механџија се саже према уву његовом, и рече гласом од ког је задрхтао:

— Одлазите!

Путник се беше у тај мах погао и чаркаше жеравицу окованим врхом од штапа, али кад то чу, прену, и таман да отвори уста и одговори, а механџија га погледа оштро, па дода̂де, опет лаганим гласом:

— Ни речи више! Хоћете ли да вам кажем име? Ви се зовете Жан Валжан. А сад хоћете ли да вам кажем и ко сте? Ја сам посумњао чим сам вас видео, па сам послао у полицију, и ево шта су ми одговорили. Знате ли читати?

И рекав то, пружи странцу развијену хартију, која је ишла од механе у полицију и од полиције у механу. Човек је погледа. Механџија, пољутавши, настави:

— Ја сам обично учтив према свакоме. Одлазите.

Човек обори главу, диже торбу коју беше спустио, и оде.

Удари великом улицом. Иђаше, не знајући куда, чепајући поред кућа, као човек који је погружен и невесео. Не осврну се ни једном. А да је се осврнуо, видео би механџију на прагу од механе, и око њега све путнике, госте његове, и све који пролажаху улицом, како живо говоре и прстом га показују; и по мрким погледима гомиле, могао би погодити да ће његов долазак постати за час догађај у вароши.

Али он није видео ништа. Невољни људи не гледају за собом. Они не виде ништа друго осим злу судбину која их гони.

Врљаше тако неко време, идући на терсума по улицама које није знао, и заборављајући умор, као што се то у тузи често дешава. Наједанпут, осети јако глад. Већ се беше смркло. Гледаше унаоколо не би ли нашао где какво лежиште.

У добру механу не могаше; зато тражаше какву просту крчмицу, ма какав ћумез.

Баш на врх улице засја се нека светлост; једна оморикова грана, обешена о гвоздену куку, вијаше се према светлости. И он оде тамо.

То доиста беше крчма; и то у улици шафоској.

Путник застаде један тренутак, и гледаше, на прозорић, унутрашњост крчме, осветљене једном малом лампом на столу

и великом ватром на оџаку. У њој беше неколико људи који пијаху. Крчмар се грејаше поред ватре. На ватри кључаше један гвозден лонац, обешен о вериге.

У ту крчму, која је у неку руку и механа, улази се на двоја врата. Једна с улице, друга из авлиџе, пуне ђубрета.

Путник не смеде да уђе на врата с улице. Он се привула у авлију, застаде и ту мало, потом диже бојажљиво локот и гурну врата.

— Ко је то? повика крчмар.

— Неко ко је рад вечерати и ноћити.

— Лепо. Овде се и вечера и ноћује.

Он уђе. Сви људи, који ту пијаху, осврташе се. С једне стране обасјаваше га лампа, а с друге ватра. Док он скидаше и остављаше торбу, они га мераху и испитиваху.

Крчмар му рече: — Ево ватре. Вечера се кува у лонцу. Одите, огрејте се.

Он седе баш до огњишта, и опружи поред ватре гњати, укочене од умора, а из лонца му долажаше неки пријатан мирис. На лицу му се, испод натучене качкете, виђаше осећање великог задовољства, које је обично после патње.

У осталом то беше профил чврст, енергичан, и тужан. Ова физијономија беше чудно сложена; почиње се изгледом скромним, а завршује оштрим. Око се сијаше испод трепавица као жеравица испод шибља.

Међу тим један од људи што седијаху за столом беше рибар, који је, пре него што је дошао у крчму у улици шафоској, био код Лабара и оставио коња у штали његовој. Још истог дана изјутра срео је он овог путника, мрка изгледа, између д'Аса и.. (заборавио сам како се зваше место, чини ми се Ескублон). Еле, сретавши га, човек, који изгледаше веома уморан, замоли да га прими коњу на сапи, а рибар, у место одговора, ошину кључе у кас. Тај рибар био је, пре по часа, у оној гомили код Жакена Лабара, и причао кочијашима код *Крста* како је оно јутро срео тог човека. Видећи га сад у крчми, он намигну неприметно крчмару. Крчмар му приступи. Прошапуташе нешто међу собом. А човек се беше пустио у неке дубоке мисли.

Крчмар се врати к оцаку, дрмну човека за раме, и рече му:

— Одлази одавде.

Странац се осврте и одговори тихо:

— Ах! ви знате већ?...

— Јес, знам.

— Испратили су ме и из друге једне механе.

— Па те терају и из ове.

— Куда ћу ја?

— Куда знаш.

— Човек узе штап и торбу, и оде.

САША Н. НИКОЛИЋ АДВОКАТ БЕОГРАД

Изишав на улицу, дочека га дечурлија, што га праћаше још од *Крста*, и стаде се бацати на њ каменицама. Он се осврте и запрети им штапом; и дечурлија се разбеже као врапци.

Прође поред апсане. На вратницама вишаше узица од звонцета. Дрмну и зазвони.

Отвори се прозорић на вратпицама.

— Господине вратару, рече и скиде качкету с поштовањем, отворите ми, молим вас, врата, и примите ме да преноћим ноћас.

Некакав глас одговори:

— Апсана није механа. Учините да вас уапсе, па ће вам се и отворити.

И прозорић се затвори.

Уђе у некаку уличицу где има пуно башта. Неке су ограђене само живим плотом, који краси улицу. Међу тим баштама и оградама, спази једну малу кућу, на једном боју, и на њој један прозор осветљен. Он се надвири над тај прозор и гледаше, као и пре тога у крчми. Беше то велика окречена соба, у њојзи један кревет, застрт штампаним катуном, једна колевка у једном углу, неколико дрвених столица и једна двоцевка, о зид обешена. На сред собе беше постављен сто. Једна лампа од бакра светлијаше на чаршаву од дебела бела платна, на ком стојаше једна боца од цина, пуна вина, и сијаше се као да је од сребра, и чорбалук

мрке боје, који се пушаше. За столом седијаше један човек од својих четрдесет година, облика весела и отворена, и цуцаше једно детенце на колену. До њега врло млада жена, која дојаше друго једно дете. Отац се смејаше, дете се смејаше, а мати се осмехиваше.

Странац се замисли један час пред овим тихим и слатким призором. Шта ли је мислио у онај мах? Сâм би он могао казати. Но на сву прилику мислио је да ће тај весели дом бити и гостољубив, и да ће ту, где вијаше толико среће, наћи можда и малчице милосрђа.

Закуца лагано алком на вратима.

Не би никаква одзива.

Куцну и други пут.

И чу жену где рече:

— Човече, чини ми се лупа неко.

— Аја, не лупа, одговори муж.

Куцну и трећи пут.

Муж се диже, узе лампу и оде, и отвори врата.

То беше висок човек, пола сељак, пола занатија. Он ношаше велику кожну кецељу, која му допираше чак до левог рамена и у којој имађаше чекић, црвену мараму, барутницу, разне којекакве алатке, које све стојаху за појасом као у џепу. Главу држаше закопчаћену; кошуља му раздрљена и

исцепана, показиваше бичји врат, го и бео. Имађаше велике, густе обрве, сувише дугачке бакенбарде, очи испупчене, бркове, и поврх свега тога онај неисказан израз трезвености.

— Опростите, господине, рече путник. Бисте ли ми могли дати, за паре, један тањир чорбе и да преноћим у овој коларници, тамо у башти? Кажите можете ли, за паре?

— Ко сте ви? запита домаћин.

Човек одговори:

— Ја идем из Пи-Моасона. Путовао сам васцели дан. Прешао сам више од дванаест часова. Можете ли? За паре?

— Не бих баш одбио, рече сељак, кад би ми се платило. Али што не идете ви у механу?

— Нема места.

— Ба! не може бити. Данас није вашар ни пијаца. Јесте ли били код Лабара?

— Јесам.

— Па?

Путник одговори збуњено:

— Не знам што, није ме примио.

— А јесте ли били код онога, у шофоској улици?

Странац се још више збуни; он промуца:

— Ни он ме није примио.

Сељак се преобрази и намршти, погледа

дошљака од главе до пете, и повика дрктавички:

— Јесте ли ви човек, шта ли сте?

Још једанпут погледа странца, измаче се три корака назад, остави лампу на сто, и скиде двоцевку.

Међутим на речи: *јесте ли ви човек?* .... жена скочи, узе обоје деце у наручја, сакри се журно иза мужа, гледаше странца страшљиво, онако головрата и избуљених очију, и промрмља тихо: *лупеж.*

Све то би за један час, пре него што би се замислило. Промеривши човека, за неколико тренутака, као какву аспиду, домаћин приђе опет к вратима и рече:

— Одлази!

— Смилујте се, прихвати човек, бар чашу воде!

— Куршум да ти дам! одговори сељак.

Потом лупи и затвори врата, и човек чу како се кључ двапут заврну. Мало час потом, затворише се и капци на прозору, и зачу се шкрипут резе и куке.

Ноћ све више хваташе. С Алпа дуваше оштар, хладан ветар. Према последњој светлости сунца на заходу, странац смотри у једној од башта, што ограничавају улицу, некакав кућерак, озидан бусењем рудине. Пређе одмах преко ограде и нађе се у башти. Приближи се кућици, која, у место врата,

имаћаше широку а веома сниску рупу и беше налик на кућице чувáрā жељезничких, што су поред пута сагрaђене. Он доиста мишљаше да је то стан каквог чувара; страдаше од зиме и глади; глад већ беше наумио да трпи, али ова земуница могаше га бар од зиме заклонити. У таквим становима, обично нема ноћу никога. И зато се он потрбушке увуче унутра. Тамо беше топло, и нађе красну постељу од сламе. Лежаше неколико тренутака опружен на лежишту, и не могаше ничим мрднути, колико беше сустао и уморан. Потом, једно што га торба о рамену жуљаше, а друго што му могаше послужити као добар јастук, он се промешкољи и подиже да раздреши упрте. У тај мах зачу се неко љутито режање. Погледа, и спази, на отвóру у јаму, главу једног великог самсова.

То беше, дакле, кочина.

Али и он беше крепак и страшан; дохвати своју батину, а торбу узе преда се као штит, и извуче се из кочине како могаше, разуме се, још више подеравши своје дроњке.

Изиђе из баште, али натрашке, јер се мораде штапом бранити од псета.

Кад се врати с муком преко плота, и опет се нађе на улици, сам, без крова, без заклона, без преноћишта, отеран и с оне сламне постеље, и из оне јадне кочине, он, тако рећи, паде на један камен, и неко, који

у тај мах прође улицом, чу узвик: — Ах, та ја ни псето нисам!

Мало за тим устаде и пође. Изађе из вароши, надајући се да ће наћи какво дрво или другу какву згоду у пољу, и ту се склонити.

И тако ничком поникао, врљаше неко време. Осетивши се далеко од сваког боравишта људског, он диже главу и погледа око себе. Беше у пољу; пред њим бејаше један од оних сниских брежуљака, покривених малом стрњиком, који после жетве изгледају као ошишане главе.

Оризон беше сав црн; али то не бејаше само мрак од ноћи: густи облаци притисли све плаво небо, и, рекао бих, снустили се и на сам тај брежуљак. Но како се месец већ рађаше, а не зениту још лебдијаше остатак светлости од сумрачја, то ови облаци образоваху на висини небесној неки беличаст свод, с ког се просипаше на земљу нека светлост.

Земља дакле беше осветљенија од неба, и брежуљак се једва виђаше на мрачном оризону. Све беше гадно, мало, јадно, и ограничено. Ни у пољу ни на брежуљку нигде ништа до једно ружно дрво, које се грозовито савијаше на неколико корака од путника.

Овај човек зацело није разумевао ни по-

јимао оних финих навика, што чине те осећамо мистеријозне (тајнене) призоре ствари; али у том небу, у том брежуљку, у тој равници, и у том дрвету беше нешто тако дубоко пусто, да, постојавши један тренутак непомично и као у сну, човек прену и окрете натраг.

Врати се откуд је и дошао. Вратнице на Д. — беху затворене. Варош Д. —, која је била опсађивана у ратовима око вере, беше још, 1 15-те, окружена старим бедемима, који су потом срушени. Он пређе на једном месту преко бедема, и уђе у варош.

Било је ваљда осам часова у вече. Не знајући куд воде улице, ни куда ће сâм, он стаде врљати онако насумце.

Идући тако, прође поред полиције, потом поред семинарије. Пролазећи поред саборне цркве, он стиште песницу и запрети јој њоме.

Баш на рогљу тога плаца, има једна штампара. Ту су први пут штампане прокламације Цареве и гарде његове на војску француску, које је прокламације донео с Елбе и написао сâм Наполеон.

Мртав уморан, и не надајући се више ничему, он се свали на клупу од камена што беше на вратима од штампаре.

У тај мах изиђе из цркве једна стара жена. Она виде у мраку лежећива човека.

— Шта радите ту, пријатељу? рече она.

Он јој одговори опоро и гњевно:

— Видите шта радим, добра жено, лежим.

Добра жена, доиста достојна овог имена, беше госпођа маркиза Р.

— Зар на овој клупи? упита опет.

— Деветнаест година, рече човек, дрво ми је било душек, а сад нек ми буде камен.

— Ви сте били солдат?

— Јес, добра жено, солдат.

— Па зашто не идете у механу?

— Зато, што немам новаца.

— Ах! рече госпођа Р., а ја имам у џепу само четири суа (20 пара).

— Дајте, макар и четири.

Човек узе четири суа. Госпођа Р. настави:

— Ви не можете ноћити у механи с то мало пара. Јесте ли бар покушали? Ви не можете преноћити тако. Без сумње трпите и зиму и глад. Можда би вас ко из милости примио.

— Куцао сам на врата.

— Па?

— Свуд су ме отерали.

„Добра жена“ узе га за руку, и показа му с друге стране плаца једну малу сниску кућу, поред владичине.

— Велите, рече му, куцали сте на сва врата?

— Јес.

— А јесте ли куцали на ова?
— Нисам.
— Куцните и на њих.

II

Мудрости се намет светује

То исто вече, Г. владика у Д. —, прошетавши се по вароши, задржа се подоцкан у својој соби. Мучаше се око једног великог посла о *Дужностима*, који је, на жалост, остао недовршен. Прибираше брижљиво све што су Оци и Богослови рекли о том важном предмету. Његова књига беше подељена на двоје, прво дужности свију, друго дужности појединих, према класи у коју спадају. Дужности свију јесу велике дужности. Има их четири. Свети Матија зове их овако: дужности према Богу (*Мат.*, VI), дужности према себи самом (*Мат.*, V, 29, 30), дужности према ближњем (*Мат.*, VII, 12), дужности према створењима (*Мат.*, VI, 20, 25). Друге пак дужности, владика је нашао и исписао их на другом месту: владаоцима и поданицима, у Посла́ници Римљанима; судијама, женама матерама, и младићима, у светог Петра; мужевима, оцевима, деци, и слугама, у Посла-

ници Јефесцима; вернима, у Посланици Јеврејима; девојкама, у Посланици Коринћанима. Из свих ових исписа трудио се саставити хармоничну целину, коју је хтео даривати душама.

Беше у послу чак у осам часовâ, пишући незгодно на малим четвртастим листићима, и држећи на коленима отворену једну велику књигу, а госпођа Маглуар уђе, по обичају, да узме сребрно посуђе из орманића до кревета. Мало затим, владика, осећајући да је совра постављена и да га сестра можда чека, затвори књигу, устаде и оде у трпезарију.

Трпезарија беше подугачка соба оцаклија, врата су јој с улице (као што смо рекли), а прозор јој гледа у врт.

Госпођа Маглуар доиста постављаше.

Постављајући, она се разговараше с госпођицом Батистином.

На столу беше лампа; а сто беше до оцака. У оцаку се разбуктала красна ватра.

Лако је представити себи ове две жене, које су обе претуриле по шесет година: госпођа Маглуар омалена, шишкава, живахна; госпођица Батистина блага, журава, слабуњава, мало виша од брата, у свиленој хаљини бувеће боје, као што је била мода 1806, коју је купила некад у Паризу, па јој још траје. Да позајмимо простачке изразе, којима је заслуга што једном једином речју кажу

идеју коју бисмо ми једва исказали па читавој једној страни, — госпођа Маглуар изгледаше као *сељакуша*, а госпођица Батистина као каква *варошанка*. Госпођа Маглуар ношаше белу капицу, о врату златан крст, једини женски накит у целој кући, и белу огрлицу, на себи црну вунену хаљину широких а кратких рукава, памучну кецељу црвено и зелено исклечану, припасану зеленом повеском, с грудњаком, закаченим двема чијодама, на ногама просте ципеле и жуте чараше, као што носе Марсељанке. Хаљина госпођице Батистине беше скројена по моди од 1806, струк кратак, сукња широка, рукави с нарамцима, с наборима и пуцетима. Своју седу косу крила је под пароку, очешљану на детињи начин. Госпођа Маглуар беше разумна, живахна и добра; оба угла на устима, неједнако отворена, и горња усна већа од доње, даваху јој нешто заповедничко и цандрљиво. Док је владика ћутао, она би му непрестанце говорила с неком мешавином од пôште и слободе, али, чим би он проговорио, она би ћутке слушала, као и госпођица Батистина. А госпођица Батистина није ни говорила. Она је само слушала и дворила. Није била лепа ни кад је била млада; имала је велике, плаве, избуљене очи, и велик, кукаст нос; али све лице, сав облик њен, као што смо још у почетку рекли, изражавао је

неку неисказну доброту. Она је и створена да буде тиха, али вера, милосрђе, нада, ове три добродетељи што пријатно греју душу, подигле су мало-по-мало ову тихоћу до светости. Природа ју је само овцом створила, а религија ју је анђелом начинила. Сиротица светитељка! Слађана ишчезла успомена!

Госпођица Батистина толико је пута приповедала шта се десило ово вече у владичину конаку, да се многа лица, која су још у животу, опомињу и најмањих ситница.

У тренутку кад уђе владика у трпезарију, госпођа Маглуар говораше живо и својски. Забављаше *госпођицу* својим љубљеним предметом, на који се владика већ био навикао. То је о локоту на вратима.

Купујући ово оно за вечеру, госпођа Маглуар као да је чула неке ствари на разним местима. Говораше се о некој опасној скитници: да је дошао некакав сумњив пробисвет, да ће бити нешто у вароши, и да ће неко од оних што се доцкан враћају кући, зло проћи вечерас. Да је полиција врло рђава, зато, што се начелник и кмет не живе добро, па траже навалице какав догађај да сломе врат један другоме; да паметни људи треба да буду сами полиција и да се добро чувају; и да би ваљало брижљиво затварати, закључавати, и чувати куће, *и добро затворати своја врата.*

Госпођа Маглуар удараше гласом на ове последње речи, али владика, дошав из собе, где му је било хладно, седе пред оџак, и грејаше се, а потом оде мислити нешто друго. Он доиста и не помену више реч што је госпођа Маглуар изусти. Она је понови. И тада, госпођица Батистина, да би угодила госпођи Маглуар, а не замерила се брату, усуди се рећи стидљиво:

— Чујете ли, брате, шта вели госпођа Маглуар?

— Чуо сам нешто, одговори владика. Потом, окренувши у пола столицу, метнувши обе руке на колена, и подигавши према старици слушкињи своје љубазно и радосно лице, што га ватра оздо осијаваше, рече:

— Па шта? Шта има? Сигурно је нека велика опасност?

И тада госпођа Маглуар отпоче изнова сву историју, разуме се, увеличавши местимице. Кажу да је неки циганин, неки несрећник, неки просјак у овај мах у вароши. Дошао је био да ноћи код Жакена Лабара, који га није хтео примити. Видели су га потом на булвару Гасанди, где врља по улицама. Човек личинар и опасан.

— Одиста? рече владика.

Овај пристанак на питање окуражи госпођу Маглуар; то јој се чињаше као да је

владика близу да се преплаши; на настави ликујући:

— Јес, ваше преосвештенство. Тако је то. Ноћас ће бити ма какве несреће у вароши. Сав свет вели. А полиција је тако рђава. Живети у планинском месту, па немати ноћу ни фењера на улицама! Па ја велим, ваше преосвештенство, а и госпођица вели као и ја....

— Ја, пресече је сестра, не велим ништа. Што мој брат чини, оно је добро.

Госпођа Маглуар настави, чинећи се и невешта тој исправци:

— Ми велимо да ова кућа није сигурна од свачега, и да, ако ваше преосвештенство дозволи, отидем по Полена Мизбоа, бравара, да пришије на врата старе браве; оне су ту, и све ће бити за минут; и ја велим да треба брава и осим овен очи, јер ништа није страшније него имати врата која се на локот отварају, и на која може ући ко год хоће; а нарочито што ваше преосвештенство има обичај свакоме казати: *слободно*, и што ноћу, Боже сачувај, није потребно ни искати дозвољење да се уђе...

У том тренутку закуца неко силно на врата.

— Слободно! рече владика.

III

Хероизам пасивне послушности

Врата се отворише.

Отворише се нагло, широм, као да их је неко гурнуо енергично и намерно.

Уђе један човек.

Ми га већ познајемо. То је онај путник, што смо га отоич видели где врља, тражећи преноћишта.

Он уђе, крочи и застаде, оставивши за собом врата отворена. На плећи му беше торба, у руци штап, а у оку груб, дрзак, уморан и насилан израз. Ватра с оџака осветљаваше га. Беше грозан. Бејаше страшна појава.

Госпођа Маглуар не имаде снаге ни да врисне. Само се задркта, и оста као окамењена.

Госпођица се Батистина осврте, спази човека који уђе, и трже се у пола упрепашћена, потом, окрећући најлак главу к оџаку, стаде гледати брата, и лице јој дође сасвим тихо и ведро.

Владика погледа човека спокојно.

Таман отвори уста, без сумње да упита дошљака шта је рад, а човек се обема рукама наслони на штап, обазре се и тамо и амо, погледа и старца и жене, и не чекајући да чује владику, рече гласно:

— Ето. Ја сам Жан Валжан. Робијаш сам. Био сам деветнаест година на робији, Има четири дана како сам ослобођен, и идем у Понтарлије, које ми је место одређено. Четири дана како путујем из Тулона. Данас сам прешао дванаест часова све пешице. Вечерас стигнем у овај крај, и отидем у једну механу, одакле ме истераше због жутог пасоша који сам показао полицији. Тако је требало. Отидем у другу механу. Рекоше ми: Одлази! Код једног, код другог. Нико ме не хте примити. Ишао сам и у апсану, али ми вратар не хте да отвори. Био сам и у кочини псећој. Псето је лајало и отерало ме, као да је човек. Као да је знало ко сам. Ишао сам и у поље да ноћим на месечини. Али месечине не беше. Учини ми се да ће бити кише, и да нема Бога да јој закрати ићи, па се вратих у варош не бих ли се сместио где под капију. Ту, на плацу, скљусих се на један камен, а једна добра жена показа ми вашу кућу и рече: Куцни ту. И ја куцнух. Шта је ово овде? Је ли ово механа, шта ли је? Ја имам новаца пуну кесу. Сто и девет франака, и петнаест суа које сам зарадио на робији за деветнаест година. Да платим. Шта кошта? Ево новаца. Ја сам сувише уморан, дванаест часова хода, није шала, гладан сам као псето. Хоћете ли да останем?

— Госпођо Маглуар, рече владика, поставите још за једно лице.

Човек крочи три пут и приђе к лампи која беше на столу: — Чујете ли, настави као да није разумео шта је владика рекао, није то тако. Јесте ли ви чули? Ја сам робијаш. Робијаш на галијама. Ја идем с робије. — Извади из џепа некаку велику жуту хартију, и развије је. — Ево ми пасоша. Жут, као што видите. Довољан, да ме свуда отерају где се год јавим. Ево читајте. Ја знам читати. Научио сам на робији. Има школа за оне који хоће. Ево шта пише у пасошу: „Жан Валжан, отпуштен робијаш, рођен у..." то вас се не тиче... — био је деветнаест година на робији. Пет година за опасну крађу. Четрнаест година што је четири пута кушао да побегне. Овај је човек врло опасан." Ето. Сав ме је свет отерао. А хоћете ли ви да ме примите, ви? Је ли ово механа? Хоћете ли ми дати да вечерам и да ноћим? Имате ли какву шталу?

— Госпођо Маглуар, рече владика, прострите чисте чаршаве на кревету у ложници.

Ми смо већ једном казали како су ове две жене слушале владику без поговора.

Госпођа Маглуар изађе да изврши налог његов.

Владика се окрете к човеку:

— Седите, господине, и огрејте се. Вечераћемо сад одмах, а кревет ће вам бити намештен док вечерате.

Сада човек разуме савршено. Његов израз лица, дотле мрк и опор, преобрази се у чуђење, у сумњу, у радост, и поста особит. Стаде муцати као луд:

— Одиста? Шта? Ви ме задржавате? Ви ме не терате? Ја, један робијаш! А ви ме зовете *господином!* Ви ми не кажете *ти!* Не велите: Одлази, псето једно! као што ми увек веле. А ја сам тврдо држао да ћете ме отерати. Ох! добра жено, која ме упути овамо! Та ја ћу да вечерам! Да спавам на душеку и чаршаву као! и осатли свет! на кревету! деветнаест је година како нисам видео кревета! И ви одиста хоћете да не одлазим? Ви сте предобар човек. У осталом, ја имам новаца. Платићу вам добро. Опростите, господине механџија, како се зовете ви? Платићу колико год хоћете. Ви сте честит човек. Је л' те, ви сте механџија?

— Ја сам, рече владика, свештеник који станује овде.

— Свештеник! прихвати човек. Ох! честита свештеника! дакле ви ми не ћете искати пара? попа, је л' те? попа у овој великој цркви? А гле! ала сам луд! не видим вам ћелепуш.

Говорећи тако, он остави и торбу штап

у ћошак, врати пасош у џеп, и седе. Госпођица Батистина гледаше га благо. Он настави:

— Ви сте човечан, господине попо, ви не мрзите људе. Ала је то лепо бити добар свештеник! Дакле није нужно да вам платим?

— Није, рече владика, задржите свој новац. Колико имате? не рекосте ли сто и девет франака?

— И петнаест суа, дода човек.

— Сто и девет франака и петнаест суа. За колико сте времена зарадили то?

— За деветнаест година.

— Деветнаест година!

Владика уздахну дубоко.

Човек настави:

— Ја имам још сав новац. За четири дана потрошио сам само двадесет и пет суа (5 гр. 10 п.), које сам добио помажући стоваривати кола у Грăсу. Кад сте свештеник, то да вам кажем да смо имали на робији једног духовника. А једног дана видео сам и једног владику, што га зову преосвештенство. То је владика мажорски у Марзељу. То је поп што је над поповима. Опростите, ви то знате, а ја тако рђаво кажем, али то је за ме далеко! — Ви нас разумете! — Служио је у сред робијашнице, на једном престолу, имао је нешто високо, златно, на глави. И то је сијало према жарком јужном сунцу.

Ми бесмо уврстани са три стране, а према нама топови, са запаљеним фитиљима. Не виђасмо добро. Беседио је нешто, али како беше далеко, не чусмо ништа. Ето то је владика.

Док он говораше, владика устаде и затвори врата која беху остала отворена.

Госпођа Маглуар врати се. Донесе посуђе да постави још једно место.

— Госпођо Маглуар, рече владика, поставите што ближе к ватри. Па окренув се госту: — Вечерњи је ветар оштар у Алпама. Ви сте јамачно озебли, господине?

Кад би год изустио реч *господин* својим благим и озбиљним гласом, лице би се странчево разведрило. Рећи *господин* робијашу, то је као чаша воде Медузином бродоломцу. Поруга жедни за одликом.

— Ова лампа, рећи ће владика, жмири а не светли.

Госпођа Маглуар разумеде шта то значи, и оде да потражи у оџаку од ложнице владичина два сребрна светњака, које припали и мету на сто.

— Господине попо, рече човек, ви сте добри, ви ме не презирете. Ви ме примате к себи. Ви палите воштане свеће мене ради. Међутим ја вам нисам сакрио одакле сам и какав сам несрећник.

Владика, седећи поред њега, узе га благо за руку:

— Могли сте ми и не казати ко сте. Ово није мој дом, него дом Исуса Христа. Ова врата не питају оног који уђе ко је ни шта је, него какву бољку има. Ви трпите; ви сте гладни, ви сте жедни: добро сте ми дошли. Не захваљујте ми, не говорите да вас примим к себи. Овде није нико код куће, осим онај који тражи уточиште. Све што је овде, ваше је. Што ми треба да знам како вам је име? У осталом, и пре него шго сте казали, ја сам већ знао једно име ваше.

Човек избечи очи од чуда.

— Одиста? Зар сте знали како се зовем?

— Јес, знао сам, одговори владика, ви се зовете брат мој.

— А гле, господине попо! узвикну човек, баш сам био гладан кад уђох овде, али ви сте тако добар, да сад не осећам ништа; прошло ме.

Владика га погледа и рече:

— Ви сте много препатили?

— Ох! црвени шињел, букагије на ногама, даска за постељу, зима, врућина, рад, робовање на галији, батине, тешко гвожђе низашто, апс само за једну реч, букагије, па ма и болестан био. Пси, и пси су срећнији! деветнаест година! а ја имам четрдесет и шест. Па сад жут пасош. Ето вам среће!

— Јес, прихвати владика, ви долазите из места од јâдâ и невољâ. Чујте. Више ће бити на небу радости сузном лицу једног покајника, него белој хаљини стотине њих праведника. Ако излазите из тога жалосног места с мржњом и гњевом на људе, ви сте достојни милосрђа; ако ли излазите с мислима на добро, на благост, на мир, ви сте бољи од свакога нас.

Међу тим госпођа Маглуар донесе вечеру: чорбу од воде, зејтина, хлеба и соли, малко сланине, комад овнетине, смокава, млада сира и један велики хлебац од рьжанице. И сама је додала томе још и бутелу старог вина мôвског.

Лице владичино доби одмах израз оне веселости, што је својствена гостољубивим душама: — Ајдмо те за сто, рече живахно, као што је обично чинио кад је имао кога страног на вечери; десно од себе посади човека, а госпођица Батистина, савршено мирна и природна, седе с леве стране.

Владика очита молитву и благослови, потом узе, по обичају, сипати чорбу свима редом. Човек се наклопи на јело, онако својски.

На један пут ће владика рећи:

— Ама чини ми се као да нема нешто на столу.

И доиста, госпођа Маглуар беше поставила само колико је за троје нужно. А оби-

чај је био, кад владика има кога на вечери, да се постави све сребрно посуђе (за шест лица), тај безазлени излог. Ова грацијозна прилика луксуза беше нека сорта детињарије, пуне чари у овој благој и строгој кући, у којој је сиромаштво подигнуто на достојанство.

Госпођа Маглуар разумеде примедбу, изађе не рекавши ништа, и један тренутак потом, сијаше се на чаршаву и остало посуђе, симетријски разређено пред сваким од њих троје.

IV

Нешто о бачијама у Понтарлију

Не знамо како бисмо боље описали шта је било о вечери, него ако извадимо нешто из писма госпођице Батистине госпођи Боашеврон, у ком је разговор између робијаша и владике исписан до ситница.

. . . . . .

„. . . Овај човек не гледаше ни на кога. Јеђаше прождрљиво, као изгладнео робијаш. По вечери рече:

„— Господине Божји свештениче, ово је сувише добра мени, али морам рећи да кочијаши, који ми не дадоше да једем с њима, вечерају много боље од вас.

„Право да кажем, та ме примедба малко увреди. Мој брат одговори:

„— Они су и уморнији од мене.

„— А, не, пастави човек, они имају више новаца. Ја видим, ви сте сиромах. А можда нисте ни поп. Да ли сте ви, доиста, поп? Ах! кад би Бог био праведан, баш би требало да сте ви поп.

„— Бог је више него праведан, одговори мој брат.

„Мало после додаде:

„— Господине Жане Валжане, ви идете у Понтарлије, је л' те?

„— Морам, тамо сам упућен.

„Ја верујем да је тако, као што вели. Потом настави:

„— Треба да сам сутра пре сванућа на путу. Мучно је путовати. Дани жарки, а ноћи хладне.

„— Ви идете, прихвати брат, у добру покрајину. О Револуцији, моја је фамилија пострадала, ја побегнем најпре у Франш-Конте, и ту сам живео неко време од руку својих. Био сам добре воље. Нашао сам себи занимања. Требало је само да изберем. Ту има фабрика за хартију, за коже, за препицање, за зејтин, за сатове, за челик, за бакар, најмање двадесет топионица за гвожђе, од којих четири у Лоду, у Шатиљону, у Оденкуру и у Бёру, које су врло знатне....

„Мислим да се не варам, и да су ово баш она имена што их је мој брат поменуо; потом је прекинуо, рекавши ми:

„— Је ли, сестрице, имамо ли ми сродника у оним крајевима?

„Ја одговорих:

„— Имамо, између осталих господина Лиснета, који је био капетан пристаништа у Понтарлију, за старе владе.

„— Јес, прихвати брат, али 93-ће не беше сродника, не беше никога осим својих руку. Ја сам радио. Тамо у Понтарлију, куда ви идете, господине Валжане, има једна сасвим патријаркална (старинска) и дивотна индустрија. То су ста́нови које они зову бачије.

„И док човек јеђаше, мој му брат објашњаваше шта су то бачије у Понтарлију; да се оне деле на двоје: — *велике кошаре*, богаташке, с четрдесет до педесет крава, које дају на лето седам, осам милијера[1] сира: и *здружене бачије*, сиромашке; то су планински сељаци који држе краве заједнички, у комуни, па деле што изваде. — Они најме једног станара; овај станар прима млеко од задругара трипут на дан, и бележи у рабош колико ко донесе; — бачијање почиње о

[1] Сваки по 10 цената.

Ђурђеву-дне; а у мају и јуну бачијаши гоне своје краве у планину.

„Једући тако, човек се разведри. Брат га појаше добрим мовским вином, које не пије ни он сам, што је, вели, скупо. Брат му приповедаше све до ситница, онако вољно и весело као што га знате, мешајући у беседу и по коју лепу реч мени. Тако је много говорио о добром стању тих станáрā, као да је желео да овај човек разуме, без непосредног савета и упућења, да би то било добро место за њега. Једно ми беше чудно. Овај је човек оно што вам рекох да је. А мој брат ни о вечери, ни после ње, изузев неколико речи о Исусу још у почетку, не рече ни речице што би опоменуло човека на оно што је био, и што би му казало ко је и шта је брат мој. То пак беше згодна прилика пробеседити какву поуку, и учинити да се робијаш отресе жига прошлости. Имајући овог несрећника у руци, други би ко употребио можда ту прилику да му у исто време нахрани и душу и тело, да му очита неколико поука и савета, или бар малко сажаљења с опоменом да се унапредак боље влада. Мој га брат не питаше ни одакле је, ни ко је био пре. Јер у његовој прошлости лежи и погрешка његова, а мој брат рад беше избећи сваки спомен о томе. И у један мах, кад говораше о планинцима у Понтарлију,

који *раде посао мио небу и који су*, рече, *срећни зато што су невини*, трже се и прекиде, бојећи се да у тој речи, што му се омче, не буде што што би увредило човека. Размишљајући о томе, чини ми се да сам разумела како беше моме брату око срца. Он је јамачно мислио да је томе човеку, који се зове Жан Валжан, и сувише у памети несрећа његова, да је боље забавити га да заборави на то, и учинити да, макар било за један тренутак, поверује да је он лице као и свако друго, остајући за се онакав какав је. Није ли ово доиста права милостиња? Нема ли, драга госпо, нешто право јеванђелско у овој деликатеси која се уздржава од беседа, моралисања, и напомена, и није ли то најбоље милосрђе, кад човек има неку рану, не дирати никако у њу? Све ми се чини да ће ово бити унутарња мисао мојега брата. У сваком случају, могу рећи бар то, да се није ништа примећавало, баш да је и имао што у себи; он је од главе до пете онај исти човек који и свако друго вече, и вечерао је с овим Жаном Валжаном онако исто вољно и на онај исти начин, као кад би вечерао с господином Ђедеоном Превотом, или с господином попом парокијским.

„При свршетку, кад већ јеђасмо смокве, закуца неко на вратима. То беше мајка Жербо са својим синчићем у наручју. Мој брат

пољуби дете у чело, и узе од мене петнаест суа, које имадох при себи, и даде их мајци Жербо. Човек за то време, не обраћаше велике пажње. Не говораше више, и изгледаше врло уморан. Сирота старица Жербо оде, мој брат очита молитву по вечери, потом се окрете к човеку и рече му: „Вама се јамачно спава.“ Госпођа Маглуар прибра одмах совру. Ја разумедох да ваља оставити путника да спава, и тога ради изиђосмо ми обе. Мало затим, послала сам госпођу Маглуар да однесе на кревет човеку срнећу кожу, што је у мојој с би. Ноћу је хладно, а кожа држи топлоту. Штета само што је стара; све јој чупа опада. Б ат ју је купио још некад кад је био у Немачкој, у Тотлингену, близу извора Дунава; такође и ножић с корицама од слонове кости, с којим се служи за столом.

„Госпођа Маглуар врати се одмах, помолисмо се обе Богу, у соби где сушимо периво, потом одосмо свака у своју собу, не рекавши ништа.“

V

Спокојство

Казавши лакуноћ сестри, преосвештени Бјенвени узе са стола један сребрн светњак, а други даде госту, и рече му:

— Господине, да вас одведем у вашу собу.

Човек пође за њим.

Као што се могло приметити из оног што смо пре говорили, собе беху тако распоређене да се кроз ложницу владичину улазило у молитвеницу, у којој беше преграда за спавање.

У онај мах, кад он пролажаше кроз ту собу, госпођа Маглуар намешташе сребро у орманић, који беше до кревета. То јој је био последњи посао, свако вече пре него ће лећи.

Владика уведе госта у собицу. Ту беше чиста бела постеља. Човек остави светњак на један столић.

— Е сад, лаку ноћ! рече владика. Сутра, пре него што пођете, добићете шољу врућег млека, од наших крава.

— Благодарим, господине попо, одговори човек.

Тек што изусти ове тихе речи, наједанпут, без икаква прелаза, снађе га неки чудан покрет, од кога би се жене престравиле, да беху ту. И дан данњи тешко нам је објаснити шта му би у тај мах. Да не буде хтео тиме опоменути или запретити? Или је просто следовао неком нагонском (инстинктивном) покрету, који је и њему самом незнан? Окрете се напрасно к старцу, скрсти руке, и, погледав га дивљачки, викну сурово:

— Ама зар доиста! зар ме баш примате к себи, и овако близу вас!

Па прекиде и додаде с неким чудовишним смехом:

— Јесте ли се ви добро размислили? Ко вам је казао да ја нисам убица?

Владика одговори:

— То Бог гледа.

Потом, озбиљно и мичући уснама као кад се моли или говори у себи, диже два прста десне руке и благослови човека, који се нимало не приклони, и не окренув главе нити се обазревши, врати се у своју собу.

Кад има ко да спава у собаци, онда је часна трпеза у тој соби скривена једном великом завесом. Прошав поред ње, владика клече и очита кратку молитву.

После једног тренутка беше већ у башти, шећући, сањајући, посматрајући, и душом и мишљу, све оне велике тајанствене ствари што их Бог показује ноћу очима које су будне.

А човек беше доиста тако уморан да немаде кад ни да се чистом постељом користује. Он утули свећу дунувши на ноздре, као што чине робијаши, и извали се на кревет онако одевен, и заспа одмах мртвим сном.

Око по ноћи, владика се врати из баште у собу.

После неколико минута све живо спаваше у кућици.

VI

Жан Валжан

После по ноћи, Жан Валжан се пробуди.

Жан Валжан беше из једне сиромашне сељачке породице у Брију. У детињству, није ни читати научио. Као одрастан човек, живљаше поткресујући воћке у Фавролу. Мати му се звала Жана Матија; а отац му се звао Жан Валжан или просто Валжан, по свој прилици какав надимак, или скраћење од *воала Жан* — ево Жана.

Жан Валжан беше карактера замишљена али не невесела, као и све љубазне природе. Али све скупа узевши, Жан Валжан, бар по изгледу, беше некако зачамео, изгубио се. Оца и матер изгубио је још у детињству, прерано. Мати му је умрла од грознице, и оставила га на сиси. Отац му се, поткресивач као и он, скрљао с дрвета и погинуо. Остала му беше само једна сестра, старија од њега, удовица са седморо нејачади, девојчицâ и мушкарчића. Та је сестра однеговала и подигла Жана Валжана, и док јој је муж био у животу, она је држала и хранила свога брата. Умре јој муж. Најстарије од седморо деце имађаше осам, а најмлађе тек годину дана. Жан Валжан беше у својој двадесет-петој години. Он им замени оца,

и издржаваше сестру, која га је однеговала. То беше просто, као једна дужност, ма да непријатна Жану Валжану. Сад је морао да употреби своју младост на тежак, а слабо плаћен посао. Нико у селу није знао за јараницу Валжанову. Он није имао кад да ашикује.

У вече се враћао уморан, и кусао чорбу не зборећи ни речи. Сестра му, Јованка, заитала је ложицом све што је боље било, комадић меса, режањ сланинице, срце од купуса, па давала час једном час другом детету; а он једаше, не гледајући и не марећи за то, нагнут на трпезу, тако рећи с носом у чанку, а дуга коса разбарушила се око чанка и сакрила очи. Близу колебе Валжанове, беше у Фавролу, преко пута, нека станара, Марија Клод; деца Валжанова, обично гладна, отишла би покаткад тамо, па би на име материно поискала мало млека од Марије Клод, и пила иза плота, или гдегод у ћошку, тако нагло, да им је цурило низ грло и низ хаљинице; мати би их љуто била казнила, да је знала за то. Жан Валжан, срдит и осорљив, плаћаше тајом Марији Клод, и деца не беху кажњена.

У време окресивања, зарађивао је по осамнаест суа (90 пара) дневно, после тога радио би као жетелац, копач, говедар, као прост слуга, само да добије кору хлеба. Ра-

дио је колико је год могао. И сестра му је радила, али шта је могла она сиротица поред седморо нејаке деце? То беше једна гомилица коју невоља снађе и све више је стезаше. Једном се деси јака зима. Жан остаде без икаква рада. Фамилија немаде хлеба. Баш ни мрве хлеба. А седморо деце!

Једне недеље у вече, Мобер Изабо, пекар до цркве у Фавролу, спремаше се да спава, док тек чу јак ударац на прозоре од пекарнице. Долете брже боље и виде руку промољену кроз пробијен прозор. Рука згради један хлебац и умаче. Изабо појури напоље; лопов побеже; Изабо се нададе за њим и стиже га. Лопов беше бацио хлебац, али му рука још беше крвава. То беше Жан Валжан.

То се догодило 1795. Жан Валжана даду под суд „за крађу с обијањем, ноћу, у кући у којој се живи.“ Он имађаше једну пушку, која му није узалуд стојала, јер беше неки ловац; и то му је шкодило. Против ловаца има нека законита предрасуда. Ловац, као год и кријумчар, није далеко од хајдука. Но опет ваља узгред приметити, да читава бездана раздваја ове људе од гнусних убилаца варошких. Ловац живи у шуми, кријумчар у планини или на мору. Вароши чине људе свирепим, јер их чине покваренim. Планина, море, шума, чине људе дивљима; развијају дивљаштво, али не сатиру човечанство.

Жана Валжана нађу крива. Параграфи беху крути. У нашој цивилизацији има страховитих часова; то су трепуци кад закон изриче бродолом. Какав страшан тренутак кад се друштво измиче и диже за навек руке од створења које мисли! Жан Валжан би осуђен на пет година робије на галијама.

22 априла 1796, заори се по Паризу победа на Монтеноту, што ју је добио главни ђенерал италијске војске, кога посланица Директорије Савету од Пет Стотина, 2 флореала године IV, зове Бунапарта (Bouona-Parte); тог истог дана скова се у Бисетру[1] и један велик синџир. Жан Валжан беше један од оних у синџиру. Један стари апсанџија, који данас има скоро деведесет година, и сад се добро опомиње оног несрећника, што је окован на крај четврте гомиле. Седео је на земљи као и сви остали. Изгледао је као да нимало не разуме стање своје, осим то да је ужасно. По свој прилици биће да је, кроз магловите мисли које има један сиромах човек који не зна ништа, назирао у томе и нешто претерано. Док му за вратом закиваху чекићем гвоздену огрлицу, он плакаше као киша, не могаше речи рећи, само би покаткад промуцао: *Ја сам био дрвокрес у Фавролу.* Потом, загушивши се од плача,

[1] Градић до Париза.

диже десну руку и спусти је поступце седам пута, као да би једно за другим потапшао седам неједнаких глава, и из тога се могло досетити да је мислио: ко ће одевати и хранити оно седморо нејачади.

Отераше га у Тулон. Путовао је двадесет и седам дана, на колима, са синџиром о врату. У Тулону, натукоше му црвен шињел. Збрисаше му све што му беше живот, па и само име његово: он не беше више Жан Валжан, прозваше га нумера 24601. Шта ће његова сестра? Шта ли седморо деце њезино? Ко ће се старати о њима? Шта ће бити од шаке лишћа од млада дрвета згажена ногом?

Вечито једна иста, стара прича. Ова сирочад, ова јадна створења Божја, без потпоре, без вође, без закона, разиђоше се онако насумце, а ко зна? можда и куд које, и пропадоше најлак у ону хладну маглу, у коју тону осамљене судбине; црна помрчина, што устопице гута толике несрећне главе у магловитом ходу рода људског. Ова сирочад остави завичај свој. Заборави их село у ком су живели; заборави их земља коју су газили; а после неколике године робијања, заборави их и сам Жан Валжан. У овом срцу, у ком је била једна рана, беше један пожиљак. Ето то је све. За све време док је био у Тулону, једва је једном чуо нешто о

сестри. То беше, чини ми се, на измаку четврте године робовања. Не знам откуд му је дошао тај глас. Чини ми се неко, који их је познавао, видео је сестру његову. Она беше у Паризу. Живела је у једној сиротињској улици до Сен-Силписа, у улици жендрској. Имала је са собом само једно дете, мушкарчића, мезимче. Куд се дело шесторо осталих? Можда није знала ни она сама. Свако боговетно јутро рànила је у штампару, у улици саботској, број 3, где је савијала и прошивала хартију. Ту је морала бити у шест часова изјутра, што је зими пре свануħа. У штампарији је била и нека школа, у коју је водила свог малиша од седам година. Но како је она долазила у штампару у шест часова, а школа се отварала тек у седам, то је дете морало чекати читав час у дворци док се школа отвори; читав час, и то зими, ноħу, на пољу! У штампару га нису хтели пустити, јер је, веле, сметало. Радници, пролазеħи јутром у штампару, виħали су ово једно сироче, где седи на калдрми и дрема, а често и спава у мраку, згрчено и шħуħурено на своју торбицу. Кад би ишла киша, једна старица, вратарица смиловала би се на њ, и узела би га у своју јадну собицу, у којој је био само креветиħ, чекрк и две дрвене столице; и дете би спавало ту у ħошку, прилљубљујуħи се уз мачку, да би му било топ-

лије. У седам часова школа се отворала, и оно је улазило у њу. Ето то су казали Жану Валжану. Једног дана, тј. једног тренутка, сúну му нека светлост, као прозор изненада отворен, над судбином створéња̂ која је он љубио, потом се затвори све, и он не чу више ништа, и то би први и последњи пут. Никад више није чуо што о њима: никад их више није нашао, и, у тôку ове тужне приповетке, никад их више не ћемо ни наћи.

На измаку ове године, Жан Валжан покуша да побегне. Другови му беху на руци, као што је обично у таким приликама. Он побеже. Два дана лутао је слободан по пољу; ако се тј. слобода зове бити опкољен; обзирати се сваки час; задрктати од најмањег шушња; плашити се од свега и свакога, од тебе који пушиш, од човека који иде, од псета које лаје, од коња који каса, од сата који куца, од дана, јер се види, од ноћи, јер се не види, од пута од стазе, од жбуна, од сна. Други дан у вече, ухватише га. За тридесет и шест часова није ништа окусио нити оком трепнуо. Поморски суд осуди га на још три године, свега дакле осам. Шесте године покуша опет да утече; али не са срећом. На прозиву, не одазва се. Одмах избацише један топ, и још исте ноћи нађоше га чувари сакривена под киљом од лађе која се градила; том приликом оду-

прьо се силом лађарима. Бежање и ребелија. За то је имао нарочит закон који доноси још пет година робије, од којих две у тешком гвожђу. Дакле, тринаест година. Десете године ограби опет прилику, и опет покуша. Не прође ни тада боље. Три године за тај нов покушај. Шеснаест година. Најпосле, чини ми се тринаесте године, покуша још једном и успе само толико, да га после четири часа ухватише. Три године за та четири часа. Деветнаест година. У октобру 1815, ослобођен је; а дошао је на робију 1796 зато, што је разбио једно окно на прозору, и узео један хлебац.

Допустите малко места једној краткој примедби. Ово је други пут како аутор ове књиге, у својим студијама о казненом питању и законској осуди, наилази на крађу једног хлеба као на бакву[1] пропасти читаве једне судбине. Сиромах Клаудије[2] украо је хлеб; Жан Валжан украо је хлеб; а једна статистика

---

[1] Ја по други пут нудим књижевницима ову народну реч на место Point de déparat, Starting-point, Ausgangspunct, или њихове излазне тачке; јер кад су већ узели мету, онда нек не натежу више с полазним и излазним тачкама, са становиштем, итд., него нек узму бакву. Баква је тачка одакле полазимо, мета је тачка којој идемо, на коју стижемо — point d'arrivée, resting-point. Пр.

[2] У преводу мога пок. пријатеља, Вл. Николића. Пр.

инглиска тврди да у Лондону од пет крађа четири бивају једино од глади.

Жан Валжан отишао је на робију плачући и дркћући; а вратио се с ње хладан и немаран. Ушао је с очајањем; изишао с мраком.

Шта ли је било у души његовој?

VII

Унутрашњост очајања

Покушајмо да кажемо.

Доиста, друштво ваља да погледа на ове ствари, јер је оно које их чини.

Као што рекосмо, ово беше један незналица; али он не беше луда. Светлост природна сијала је у њему. Несрећа, која има такође своју сјајност, умножила је оно мало видела, што беше у овом уму. На мацкама, у гвожђу, у апсу, у мору, на жаркој припеци на робији, на робијашкој тврдој постељи, он се враћао к савести својој, питао је и размишљао.

Он се градио суд.

И прво је стао судити себе.

Увидео је да није невин и неправедно кажњен. Признао је да је учинио дело непутно и прекорно; да га можда не би одбили, него му и дали хлеб, да је искао; да би,

у сваком случају, боље било очекивати га или од милостиње или од рада; да није довољан разлог, разлог без утука, рећи само: ко може чекати кад је гладан? Да је, прво, врло ретко да се баш буквално умире од глади; да је, на несрећу или срећу, човек тако начињен, да може дуго и много, и морално и физички, да трпи, а да не умре; да је требало дакле стрпети се; да би то боље било и по саму ону јадну сирочад; да је била будалаштина од њега, слабог и јадног човека, шчепати за гушу целокупно друштво, и мислити да се крађом ослобођава од јада и невоље; да су, у сваком случају, рђава врата на која се излази из невоље, а улази у неваљалство; и, најпосле, да није имао право.

Потом се питао:

Да ли је он једини који није имао право у кобном делу свом? Да ли није то важна ствар, што он, радник, није имао рада, и што он, врсник, није имао хлеба? И потом, кад је погрешка учињена и признана, да не буде казна била свирепа и претерана? Да не буде закон више преступио с казном, него што је кривац с погрешком? Да не буде која страна на теразијама претегла, и то она од казне и кајања? Да превелика казна не буде одржала преступ, у место да га изглади, и да не буде истерала ствар дотле, да по-

грешку преступника замени погрешком наказника, да начини од кривца жртву, и од почетника окорелог злочиника, и да тако изједначи пра́во с оним који га је погазио? Да та казна, сложена поступним уверавањем за покушаје бегства, не буде најпосле изишла на то да буде неки атентат јачега на слабијега, злочинство друштва над индивидујом (појединцем), злочинство које се понављало сваки дан, злочинство које је трајало деветнаест пуних година?

Он се питаше да ли друштво човечанско може имати пра́во да меће подједнако на терет члановима својим, у једпом случају неразбориту несмотреност, у другом немилосрдну смотреност своју; и укљештити занавек сиромаха човека између оскудице и претераног обиља: оскудице рада, и претеране казне?

Да не буде свирено од друштва, што оно тако поступа са својим чналовима, којима је најмање пало у део од поделе добара што је врши случај, и који су тога ради најдостојнији да им се прогледа кроз прсте?

Ставивши и решивши ова питања, он узе судити друштво, и осуди га.

Осуди га на мржњу.

Нађе га крива за судбу коју трпи, и завери се да ће му ма кад потражити рачун од тога. Он изјави сам себи да нема равно-

теже између штете коју је он учинио, и штете која је њему учињена; најпосле реши да његова казна доиста није неправедна, али је заиста неправична.

Јарост може бити манита и луда; ражљутити се може неправедно; али гњеван се не може бити без темељитог разлога ма с које стране.

А осим тога, друштво човечанско учинило му је само зло, а никада добро; он му никад није видео друго него оно разјарено лице, које оно зове Правдом, и показује га онима које бије. Људи су га се дотакли само да га убију. Сваки додир с њима, био је њему један удар. Никад, од детињства, откако је изгубио матер, откако зна за сестру, никад га није сусрела пријатељска реч, нити дочекао милостан поглед. Из јада у јад, и из невоље у невољу, дошао је најпосле до тог убеђења да је живот рат; и да је он у том рату онај који је побеђен. Није имао другог оружја осим гњева својега. И решио се прекалити га на робији, и одлети га из ње.

У Тулону имађаше једна школа за робијаше, у којој се предавало што је најнужније онима од ових јадника, који су имали вољу за то. Он беше један од отих што су имали вољу. Иђаше у школу у својој четрдесетој години, и научи читати, писати, и рачунати. Он осећаше да поткрепити разум,

значи поткрепити мржњу своју. У извесним приликама, настава и видело служе на потпору зла.

Жалосно је казати, али је тако: судећи друштву које га је учинило несрећним, он је судио провиђењу које је створило друштво, па осуди и њега

И тако, за деветнаест година муке и робовања, ова се душа у исто време и диже и паде. С једне страре примаше светлост, а с друге помрчину.

Жан Валжан, као што смо видели, није био од природе рђав. Он је био још добар, кад је дошао на робију. Ту је осудио друштво, и осетио да постаје рђав; ту је осудио провиђење, и осетио да постаје неваљао.

Тешко је не промислити се овде један тренутак.

Мења ли се природа човечанска од дна до врха и сасвим? Човека кога је Бог створио добрим, може ли човек начинити рђавим? Може ли судбина одједном променити душу и учинити је рђавом, кад је сама рђава? Може ли се срце извинути и примити ругобе и неисцељиве недуге под притиском превелике несреће, као кичма под сводом сувише сниским? Зар нема у свакој души човечанској, зар не беше и посебице у души Жана Валжана, неки први зрак, неки божански елеменат, који је у овом свету некваран,

а у оном бесмртан, који се добром може развити, постакнути, потпалити и учинити да сјајно заблиста, и који се злом никад не може сасвим утулити?

Озбиљна и тамна питања, од којих би на последње сваки физијолог јамачно без оклевања одговорио *не*, да је видео у Тулону, у часовима одмора, који Жану Валжану беху часови сањања, како седи, скрштених руку, на чекрку од крме, с крајевима лањаца у џепу, да му је теже носити их, овај мрачни, озбиљни, ћутљиви, и замишљени робијаш, овај измет закона што гледа човека с гњевом, овај осуђеник цивилизације што гледа небо са жестином.

Доиста, и што да кријемо, физијолог посматрач видео би туна неисцељиви јад и невољу; он би жалио можда овог болесника по сили закона, али не би ни покушао да га лечи; он би окренуо главу од пећина које би угледао у овој души; и, као Данте с капије на паклу, тако би и он избрисао с ове егзистенције реч коју је прст Божји написао на челу сваког човека: *Нада!*

Да ли ово стање душе своје, које смо покушали анализовати, беше и Жану Валжану овако исто јасно, као што смо се трудили учинити то онима, који нас читају? Да ли Жан Валжан виђаше разговетно пошто су се формисали (образовали), и да ли их

је видео разговетно док су се формисали сви елементи из којих се састојаше сав морални јад његов? Да ли је овај груби и неуки човек јасно појимао поворку од идеја, којом се он, степен по степен, пео и спуштао до жалосних догледа, који, већ од толико година, беху унутрашњи оризон духа његовог? Да ли је сазнавао све што је бивало и све што се покретало у њему? То је оно што не бисмо смели рећи, и то је баш оно што не верујемо. У Жану Валжану беше сувише незнања да, баш и после толике несреће, не остане у њему малчице незнаног, неодређеног. Покаткад не би знао, јадник, ни шта трпи. Жан Валжан беше у мраку; он трпљаше у мраку; он мрзијаше у мраку; могло би се рећи он мрзијаше све што је пред њим. Он живљаше обично у овом мраку, тумарајући као слепац и као сањало. Само би га, покаткад, спопао, било изнутра или споља, неки наступ од гњева, нека превршица од муке и трпљења, нека бледа и брза зрака која би обасјала сву душу његову, и извела свуд око њега, и унапред и унатраг, према блеску неке гадне светлости, грозне бездане и мрачне изгледе судбине његове.

Светлост прође, ноћ дође, а куд је он? Ни сâм не би знао.

Муке од ове сорте, у којима влада све што је немилосрдно, а то ће рећи све што

заглупљује, имају то својство, да, неким глупим преображајем, граде од човека животињу, а покашто и звер. Узастопни и јогунасти покушаји Жана Валжана да побегне, показују довољно онај чудан рад закона на душу човечју. Жан Валжан би кушао све једнако, ма да узалудно и улудо, колико би год пута ugрабио прилику, не мислећи ни тренутка једног да ли ће успети, и шта га чека ако не успе. Он би јурнуо нагло као вук кад нађе врата на кавезу. Нагон му говораше: Спаси се! А разум би му рекао: Остани! Али пред тако силним искушењем ишчезава разум, а остаје сам нагон. Тада не ради човек, него животиња. И кад је био ухваћен, нове муке којима је мучен, сам су га још више дражиле на то.

Има једна ситница коју не можемо ћутом прећи; то је, да је он био тако јак, као нико други од робијаша. На послу, на спуштању котве, на крми, Жан Валжан је ваљао њих четворице. Он је дизао и држао каткад грдне терете на леђима својим, и замењивао, приликом, оно оруђе, што га зову *витао*. Другови га беху прозвали Витао-Жан. Једном, кад се оправљао балкон на општинској кући у Тулону, одвали се једна од дивних каријатида[1] Пижетових, и у

[1] Човечански кипови којима на глави стоји балкон.

мало не паде. Жан Валжан, који се ту беше десио, подупре раменом каријатиду, и задржа је док радници не притекоше.

Али гибак беше још више него и јак. Понеки робијаши, који непрестанце сањају о том како ће побећи, дотерају снагом и гипкошћу до неке праве науке. То је наука мишића. Апсеници, ови вечити завидљивци мувама и тицама, чине сваки дан меку мистеријозну статику. Успузати се усправо, и наћи ослонце онде где се једва види неравнина каква, беше права играчка Жану Валжану. Напоном леђа и голеница, и опирући се петама и шакама о оштар камен, он би се, уз ћошак од зида каквог, успузао чак на трећи бој. Тако би се често успузао и на кров од лађе.

Говорио је мало. Није се смејао. Требало је што особито да се деси, те да му, једном или дваш у години, измами онај тужни смех робијашки, који је као какав одзив од смеха демонског. Гледајући то, рекао би да непрестано мисли о нечем страховитом.

И доиста се сав губио у мислима.

Слабуњавим појмовима несавршене природе и ниска разума, он осећаше некако пометено да га гњави нека чудовишна ствар. У том бледом и тамном присенку, у ком је пузио, кад би год мрднуо главом и погледао навише, видео би, с ужасом и помамом, како

пење, обара и губи из вида, поврх њега, страховито, стрмоглавице, нека ужасна гомила од ствáрй, зáконâ, предрасуда, људи, и чињеница, којој слику не може да умотри, која га масом својом ужасава, и која није ништа друго него она чудна пирамида што је зовемо цивилизација. Он распознаваше овде онде, у овом нагрђеном скупу што кипти, час уза се, час далеко, на висинама неприступпим, по неку групу, по неку ситницу живо осветљену: овде пандура и штап му, онде жандара и сабљу његову, доле аркијепископа у митри, а горе, на висини, у некој сорти од сунца, цара под крупом и у блеску. И њему се чињаше да ове даљне светлости нимало не разгоне ноћ његову, него је још чине црњом и мрачнијом. Све ово, закони, предрасуде, чињенице, људи, ствари, врзмаше се поврх њега, по сложеном и мистеријозном покрету што га Бог одређује цивилизацији, идући преко њега, и сатирући га с неком тихом свирепошћу и неумоливом немарношћу. Душе које су попадале на дно несреће, јадници који су се изгубили у најнижем паклу, у ком се више не гледа, злопатници закона осећају на темену својем савколик терет овог друштва човечанског, које је тако чврсто за оне који су над њим, а тако грозно за оне који су под њим.

У оваком стању, Жан Валжан сањаше, и какве природе могаше бити сан његов?

Кад би зрно проса под жрвњем имало ми́сли́, оно би без сумње мислило то исто што и Жан Валжан.

Све ово, ове јаве пуне утвара, ове маште пуне ја́ва́, створило му је неко, готово неисказно, унутрашње стање.

Покаткад, у сред рада на робији, застао би, па би мислио. Његов разум, у исти мах и зрелији и помућенији него некад, узбунио би се. Све што му се беше десило, чињаше му се лудо; све што га окружаваше, чињаше му се немогућно. Он вељаше у себи: то је сан. Гледаше пандура на неколико корака поред себе; пандур му се чињаше као нека сенка; али та сенка наједанпут опали га штапом.

За њ је једва постојала видљива природа. Готово би се могло рећи да за Жана Валжана не беше ни сунца, ни красних летњих дана, ни ведра неба, ни љупке зоре мајске. Ја не знам какав је тамни дан обасјаваɔ обично душу његову.

Да бисмо, завршујући, скупили оно што се може скупити и свести на позитивне резултате у свему што смо поменули, довољно ће бити да се констатује (потврди) да је, за деветнаест година, Жан Валжан, непрекорни поткресивач у Фавролу, страховити робијаш у Тулону, постао, благодарећи начину којим се с њим на робији поступало, способан на рђава дела двојаког рода: прво, на рђаво

дело које је нáгло, несмишљено, пуно срљања, сасвим по нагону, као неки утук на претрпљено зло; друго, на рђаво дело које је важно, озбиљно, претресено у свести, и промишљено лажним идејама које се рађају у таком јаду и чемеру. Његова премишљања прелазила су кроз три наизменичне фазе, преко којих могу проћи само природе од извесног кова, то је — размишљање, воља, и јогунство. Покретачи му беху обично презирање, озлојеђена душа, дубоко осећање претрпљене неправичности, реакција, и против самих добрих, невиних, и праведних, ако их има. Баква и мета свима његовим мислима беше мржња на закон човечански; ова мржња која, ако се не спречи у развитку свом каквим судбинским случајем, постаје, у извесно време, мржња на друштво, потом мржња на род људски, па онда мржња на сав свет Божји, и гори неком тамном, неугасном и бруталном жељом да нашкоди коме било, ма каквом створењу. — Као што се види, није без разлога писало у пасошу да је Жан Валжан *врло опасан човек.*

Ова душа постајаше, како које године, све сувља, лагано, али фатално. Срце суво, и око суво. Изишав с робије, он, за деветнаест пуних година, није пустио ни једне једите сузе.

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 110898

ЈАДНИЦИ

РОМАН

ВИКТОРА ИГА

ПБ 17
285

С ФРАНЦУСКОГ

ПРЕВЕО

МИТА РАКИЋ

II

Друго издање

БЕОГРАД
ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
1879

VIII

Пучина и сенка

А гле човека у мору!

Свеједно! лађа не стаде њега ради! Ветар дува, а та натмурена лађа има пут којим мора да иде. Она прође.

Човек ишчезе, потом се појави, потону и опет изађе на површину; он виче и запомаже, он шири и пружа руке, али га не чују; лађа, дркћући од оркана, сва је ужурбана и у послу, мрнари и путници не виде човека који се дави; његова јадна глава не изгледа друкчије него као једна тачка међу грдним таласима.

Он очајнички виче и јауче из дубина. Ала је то чудовиште неко, та лађа што одлази! Он је гледа, гледа је помамно. Она је све даље и даље, она се губи, она ишчезава. А он малопре беше на њој, он беше један од слугу на њој, он заједно с другима иђаше тамо амо по крову њезином, он уживаше свој део дисања и сунца, он беше жив. А сад, шта се то десило? Оклизнуо се, пао, и свршио!

И ето га у сред чудовишне пучине. Под ногама му је само течност и дубина. Таласи, раздробљени и испресецани ветром, окружују га с ужасом, струје пропасти носе га, брегови од воде дижу се око главе његове, планине од таласа ломе се над њим, провале и бездане зинуле да га прогутају; колико год пута потоне, толико пута угледа бездане пуне мрака; гнусно и незнано биље ухвати га, обавије се око ногу његових, и вуче га к себи; он осећа како постаје бездана, он бива део пене морске, таласи се титрају њиме бацајући га један другоме, он пије жуч самртну, а океан кукавица јагми се да га утопи, а бездана се игра са самртном борбом његовом. Као да је сваколика пучина сама злоба и мрзост.

Али он се опет бори и не да.

Он куша да се одбрани, куша да се одржи, упиње се, и плива. Он, слабачка снага зачас исцрпена, он се бори с оним што је неисцрпиво.

А где је лађа? Ено је тамо доле. Једва се види у тамној магли у оризону.

Оркан хуји и звижди, па сву пену и све беснило сипа на њ. Он диже очи го́ре, и не види ништа друго до плаветнило обла́ка̂. Борећи се с душом, он гледа чудесну поламу мора. А баш та га помама и погубљава. Он чује чудну вику која, рекао бих, долази од-

некуд изван земље, и којој се не разбира страхотна унутрашњост.

У облацима лебде тице, као год што анђели лебде поврх јада човечанских, али шта су кадре оне помоћи му? Оне лете, певају и лебде, а он, он се с душом бори.

Он се осећа као да га у један мах сахрањују ове две бесконачности, окејан и небо; једна је гроб, друга је покров.

Ноћ се спушта; већ неколико часова како плива, већ га и снага издаје; она лађа, она даљна ствар на којој беху људи, ишчезла је; он је сам самцит у сред ужасне погибије вечерње, он тоне, он се кочи, он се отеже, он осећа над собом тамна чудовишта невидљивога; он виче и запомаже.

Али нема људи, нема ува да чује. А где је Бог?

Он виче. Ма кога! Кога му драго! Непрестано виче.

Нигде никога на оризону. Нигде никога на небу.

Он моли простор, талас, морску траву, и стену; али они га не чују. Он приклиње олују; али немарна олуја слуша само бесконачност.

Око њега мрак, магла, осама, бурни и несвесни урнебес, неисказна ломљава помамне воде. У њему је ужас и умор. А под њим бездана. Нигде станка ни ослонца. Он већ

сања о мрачним догађајима које ће леш претрпети у безграничној пучини. Нека неисказна хладноћа обузима га и кочи. Руке му се стежу и грче, и постају ништа. Ветрови, облаци, вијори, олује, некорисне звезде. Шта да се ради? Очајник се предаје; исцрпен и уморан, он се баца смрти у наручја, он пушта нек буде што буде, он даје што је имао, и ено га где оде занавек у тамне дубине и бездане.

О немилосрдни ходе друштава човечанских! О путу што прождиреш људе и душе! Окејану, у који пада све што закон пусти да падне! О страшна беспомоћи! О смрти морална!

Море, то је неумољиви мрак друштвени у који закон баца осуђенике. Море, то је неисказни јад и невоља.

Душа, коју матица носи у ову бездану, може умрети, може постати леш. Ко ће да је васкрсне?

IX

Нове тегобе

Кад дође час да се отпусти с робије, кад Жан Валжан чу ову чудну реч: *слободан си!* тај му се тренутак учини неверојетан и не-

чувен, зрака живе светлости, зрака правог видела живих људи продре наједанпут у њ га. Али не потраја дуго, а та зрака избледе. Жан Валжан беше заслепљен идејом слободе. Чињаше му се да је ушао у неки нов живот. Али скорим је увидео каква је то слобода којој се даје жут пасош.

А уз то још и друге горчине. Он је рачунао да је његова маса, за толико година робовања, морала нарасти на сто и седамдесет и један франак. Али ваља додати да је он заборавио узети у рачун одмор недељом и празницима, што, за деветнаест година, побија суму од прилике на двадесет и четири франка. Како било да било, тек његова маса, по разним месним одбицима, беше спала на сто и девет франака и петнаест суа, који су му предати о одласку.

Он то није ништа разумео, и држао је да је преварен, или, праву реч да кажемо, да је покраден.

Сутрадан по отпусту, у Грăсу, виде пред вратницама једне фабрике људе који стоварују дењкове. Понуди се да ради. Био је паметан, крепак и умешан; радио је што је боље могао; газда се чињаше да је задовољан. Док он тако рађаше, нанесе ђаво жандара, који га спази и поиска му пасош. Није ваљде, ваљало је показати. Жан Валжан извади жути пасош, и настави радити. Мало

пре тога, питао је једног радника шта добијају наднице за такав посао; и одговорено му је: *тридесет суа* (1 д. 50 п.) Кад би у вече, он, морајући сутра рäнити на пут, замоли газду од фабрике да му плати. Газда не рече ни речи, него извади и даде му петнаест суа. Он поиска више. Овај му одговори: *То је и сувише за те.* Он опет стаде искати. Газда га погледа мрко и рече: *Иди ти на робију.*

И ту је држао да је покраден.

Друштво, тј. држава, умањивши му масу, покрало га је увелико. А сад је дошла на ред и личност, која га је покрала у малом.

Отпуштење није ослобођење. Човек се ослобођава од робије, али не од казне.

Ето шта му се десило у Грäсу. А видели смо како је дочекан у Д. —

X

Човек пробуђен

Еле, кад изби на саборној цркви два часа по по ноћи, Жан Валжан се пробуди.

А знате ли шта га је пробудило? Добра постеља! Скаро је двадесет година како он није спавао у кревету, и, ма да се не беше

свукао, осећање је било тако ново, да му је морало покварити сан.

Спавао је више од четири часа. Одморио је се. Био се већ навикао не почивати по више часова.

Погледа, и један тренутак гледаше у мраку око себе, па онда зажмури, не би ли опет заспао.

Кад човека потресају дању разни осећаји, кад неке ствари забављају ум његов, он може заспати, али не може на наново заспати. Сан лакше долази него што се враћа. Овај случај беше са Жаном Валжаном. Не могаше наново да заспи, па зато стаде да мисли.

Он беше у једном од оних тренутака у ком су идеје у уму помућене. У његовом мозгу беше неки мрачан русвај. Његове успомене некадашње и успомене садашње гањаху се и укрштаху једне врз друге, губећи облике, разрастајући се горостасно, потом губећи се наједнапут као у мутној и узбурканој води. Долазило му је пуно мисли, али једна се истављаше непрестано и одгоњаше све остале. Ову ћемо мисао одмах да кажемо: — Он је смотрио сребрно посуђе и велику кутлачу, које је госпођа Маглуар поставила на сто.

То сребрно посуђе баш му не даваше мира. — Оно беше ту. — Само неколико корака. — У тренутку кад је пролазио кроз побочну собу, идући у ову у којој је, старица слуш-

киња намешташе сребро у један мали долапић у зиду, чело кревета. — Он је добро умотрио тај долапић. — С десна, улазећи у трпезарију. — Посуђе беше масивно. — И то старинско сребрно посуђе. — С кутлачом заједно, могло би се узети за њ најмање двеста франака. — Дакле двојином онолико, колико је он зарадио за пуних деветнаест година. — До душе, он би био добио више, „да га *администрација* није *покрала*.“

Његов дух, читав један час, шеташе час тамо час амо по неизвесности, у коју се мешаше и нека сорта од борбе. Избише три часа. Он опет прогледа, исправи се нагло на лежишту, опружи руке и напипа ранац који је бацио у ћошак, потом окембеси гњати и спусти стопала на патос, и нађе се, готово не знајући како, седећи на кревету.

Он оста неко време сањајући овако у овом положају, који би могао и престравити некога, ко би га видео тако у мраку, будна у сред успаване куће. Наједанпут се саже, изу ципеле и мету их лагано на простирач до кревета, потом стаде опет сањати и поста непомичан.

Усред овог страшног размишљања и ћутања, мисли које отоич споменусмо непрестано потресаху мозак његов, улажаху, излажаху, опет улажаху, тако рећи притискиваху га; а потом, не знајући зашто, и с оним ма-

шиналним јогунством сањања, сањаше о неком робијашу Бревету, ког је познавао на робији, и који је везивао своје панталоне једним исплетеним памучним каишем. Слика тога каиша непрестано му беше у памети.

Он почиваше у том стању, и можда би остао тако до сванућа, да не изби сат на цркви — четврт или половиину. Учини му се као да му то рече: Устај!

Он устаде, али заста један тренутак, и ослушкиваше; све беше тихо и мирно у кући; потом пође правце и ситним кораком к прозору, који назираше. Ноћ не беше сувише мрачна; на небу сијаше пун месец, а ветар нагоњаше густе облаке на њега. То чињаше на пољу час таму и јасност, час помрчину и осветљење, а унутра неки род сумрака. Овај сумрак, довољан да човек распозна пут, промењљив због облáкā, изгледаше као неко плаветнило које пада из неког ждрла поред ког иду и пролазе путници. Дошав к прозору, Жан Валжан стаде га проматрати. У њему не беше гвожђа, гледаше у башту, и по обичају беше затворен само малом обртушком. Он га отвори, али, како свеж и хладан ваздух појури нагло у собу, то га одмах и затвори. Он гледаше башту оним пажљивим погледом који више мери него што гледа. Башта беше ограђена белим зидом, довољно ниским да се може прескочити. На дну, с

оне стране, виђаше врхове од дрвéтā подједнако растављених, које значи да тај зид одваја башту од какве засађене улице или сокачића.

Бацивши овај поглед, он се окрете као човек одрешит, узе торбу, отвори је, стаде преметати по њој, и извади нешто што метну на кревет, а ципеле стрпа у један џеп, потом затвори, баци торбу на плећа, натуче качкету, а обод од ње намаче на очи, па стаде пипајући тражити штап, и остави га у угао од прозора, па се онда врати кревету и шчепа журно предмет што га је ту оставио. То беше налик на какву гвоздену шипку, на једном врху заошиљену као шиљак.

Тешко је било у мраку распознати рад чега је био начињен тај комадић гвожђа. Можда је то био какав паламар? Или какво длето?

А на дану би се могло јасно видети да то није ништа друго него рударски светњак. Покаткад су и робијаше употребљавали да копају у стени око Тулона, и није било ретко да су они имали на расположењу и оруђа рударска. Рударски су светњаци од масивна гвожђа, и на доњем врху своде се на шиљак, којим се забадају у стену.

Он узе светњак у десну руку, па, уздржавајући дисање и корачајући што се може тише, пође к вратима суседне собе, оне у

којој, као што знамо, владика спава. Дошав к вратима, он их нађе ошкринута. Владика их не беше прилупио.

XI

Шта чини

Жан Валжан прислушну. Нигде никаква гласа.

Он гурну врата.

Гурну их врхом од прста, лагано, тихо, мукло, и бојазно, као мачка која хоће да уђе.

Врата уступише притиску, помакоше се неприметно и нечујно, и поширише малчице отвор.

Он заста један тренутак, потом гурну врата по други пут, мало појаче.

Она уступише тихо. И отвор сад беше довољан да се могао провући. Али до врата стојаше један столић, који запремаше улаз.

Жан Валжан спази незгоду. Ваљало је на сваки начин да се отвор још пошири.

Он се реши, и гурну трећи пут врата, силније него прва два пута. Овај пут, једна шарка неподмазана шкрипну у мраку неким опорим и подужим гласом.

Жан Валжан задрхта. Шкрипа ове шарке зазвони му у ушима некако страшно и јасно као труба страшнога суда.

У оном фантастичном увећавању које бива у први мах, њему се чињаше као да је та шарка добила душу, да је наједнанпут страховито оживела, и да она лаје као псето да узбуни све и да разбуди оне који спавају.

Заустави се, дркћући, не знајући за се, и паде с прстију на пете. Он чујаше како му артерије бију у слепим очима као два чекића, и чињаше му се да му дах излази из груди онако шумно као ветар из какве пећине. Мишљаше да је та ужасна шкрипа покренуте шарке морала узбунити свуколику кућу, као какав потрес од земљотреса; врата која је гурнуо шкрипнула су и разбудила све који су спавали; старац је скочио, обе старице ударише су у дреку, потрчаће у помоћ, и кроз четврт часа сва варош биће узбуњена и жандармерија на ногама. И у тај мах мишљаше да је пропао.

Стојаше на месту скаменећен као кип какав, не смејући ни прстом маћи. Прође неколико минута. Врата, идући лагано, беху се широм отворила. Он се усуди да погледа у собу. Нигде никога будногa. Стаде ослушкивати. Мртва тишина свуд у кући. Шкрипут покренуте шарке није никог пробудио.

Ова прва опасност беше прошла, но опет у њој беше неке страшне забуне. Али се он опет не трже натраг. Па баш и онда кад је држао да је пропао, није хтео ударити натраг. Није мислио ни о чем другом него о томе како ће што пре да сврши што је наумио. Корачи и уђе у собу.

У соби беше мртва тишина. Овде онде виђаху се тамне и незнане форме, које, на дану, беху хартије по столу растурене, отворене књижурине, књиге наслагане на једну столицу, један фотељ и на њему хаљине, и један молитвеник, и које у овај мах беху само мрачни углови и бледа места. Жан Валжан пође напред смотрено, чувајући се да не удари на столицу или на сто. Са дна собе чујаше тихо и подједнако дисање владичино.

Наједанпут стаде. Беше код кревета. Дошао је пре него што је мислио.

Природа меша покаткад своја дејства и призоре своје с делима нашим, рекао би с неком чудном а разумном случајношћу, као да је рада учинити да се мало поразмислимо. Од пре по часа, густ и црн облак покриваше небо. У тренутку кад Жан Валжан заста пред креветом, тај се облак разби, рекао би нарочито тога ради, и једна зрака месечева проби кроз висок прозор и наједанпут осветли бледо лице владичино. Он спаваше тихо

и мирно. Лежаше готово одевен, због хладних ноћи у Доњим Алпима, и имаћаше на себи неки хаљетак од ланена платна који му покриваше мишице до шака. Глава му почиваше сасвим спокојно на јастуку, а преко кревета вишаше му рука с пастирским прстеном, рука која чињаше толика добра дела и толике свете ствари. Свеколико лиц ебеше му осветљено неким чудним изразом задовољства, наде, и блаженства. То беше нешто више него осмејак, готово ређи зрачна светлост. На његовом челу обдијаху се неке неисказне зраке светлости која се не виђаше. Душа праведникова посматра, у спавању, тајанствено небо.

И рефлекс тога неба почиваше на владици.

У исто време, то беше нека сјајна провидност, јер то небо беше у њему. То небо беше савест његова.

У тренутку кад зрака месечева паде, тако ређи, поврх те унутрашње светлости, владика изгледаше, онако у сну, као у каквој слави. И она остаде блага и окружена неком неисказном судневицом. Тај месец на небу, та успавана природа, та башта без шушке, та кућа тако тиха, тај сат, тренутак, и покој придаваху нешто, не умем казати шта, свечано и чудесно к поштованом почивању овог човека, и обавијаху неким величанственим и озбиљним сјајем ове седе косе и ове заклоп-

љене очи, овај облик у коме све беше сама нада и само поверење, ову старачку главу и овај детињи сан.

Беше нешто божанско у том човеку, тако узвишеном у незнању себе.

Жан Валжан беше у сенци, држећи свој гвоздени светњак у руци, и стојаше укочен и упрепашћен од овог обасјаног старца. Никад ништа није видео такво штогод. То поуздање ужасаваше га. Морални свет нема већег позорја него што је ово: узнемирена и поремећена савест, која је дошла на саму обалу рђавог дела, па посматра сан једног праведника.

Овај сан, у овој осами, и с таким суседом као овај, имаћаше нешто узвишено што он осећаше неразборито, али силно.

Нико не би могао казати шта биваше у њему, па ни он сам. Ради покушаја само, требало би замислити нешто најнасилније с нечим најблажим. Ни на самом лицу не могаше му се ништа јамачно читати. То беше неко дивље упрепашћење. Он гледаше само, и то је све. Али шта је мислио? То је тешко било погодити. Видело се само да је био узбуђен и потресен. Али какве природе беше та узбуђеност?

Он не скидаше ока са старца. Једна једина ствар коју јасно издаваше држањем и

физиономијом својом, беше нека чудна нерешивост. Рекао би као да оклеваше између двеју провала, једне у којој се пропада, и друге у којој се спасава. Чињаше се готов разбити ову главу, или целивати ову руку.

После неколико тренутака, његова левака диже се лагано к челу, и он скиде качкету, потом се рука опет спусти онако исто лагано, и Жан Валжан опет стаде гледати, с качкетом у леваци, с длетом у десници, и с накострешеном косом на дивљој глави његовој.

Владика и даље спаваше сасвим тихо под отим ужасним погледом.

Једна зрака месечева обасја малчице, више одака, распеће Христово, који је, чини се, раширио руке обојици њима, благосиљајући једнога и праштајући другоме.

Наједанпут, Жан Валжан натуче качкет на чело, потом прође брзо поред кревета, не гледајући владику, и оде право к долапићу који вићаше чело главе владичине; диже гвоздени светњак као да обије браву; али кључ беше у њој; прво што је угледао, беше кутија са сребрним посуђем; он је узе, пређе преко собе великим корацима, не хајући хоће ли се чути лупа или не; докопа се врата, врати се у собицу, отвори прозор, узе штап, прекорачи зид, пређе у авлију,

метну сребро у торбу, а кутију баце, пређе башту, прескочи преко ограде као тигар, и побеже.

XII

Владика ради

Сутрадан, о сунчеву рођају, шеташе се владика Бјенвени по свом врту. Госпођа Маглуар дотрча му сва зајапурена.

— Ваше преосвештенство, ваше преосвештенство! зна ли ваше височанство где је кутија са сребром?

— Знам, рече владика.

— Хвала Богу! прихвати она. — А ја нисам знала, па сам већ бозна шта мислила!

Владика беше нашао кутију у једној леји. Он је показа госпођи Маглуар.

— Ево је.

— Па? упита она. Зар ништа унутра? А сребро?

— Ах! прихвати владика, — ви дакле сребро тражите? Е то, верујте, не знам где је!

— Господе Боже! Па оно је украдено! И нико га други није украо него онај синоћни човек.

И за тили час, госпођа Маглуар одјури, што игда може, у молитвеницу, уђе у ложницу, и врати се к владици. Владика се беше сагао око једне биљке, тешкајући се што ју је кутија преломила, кад је бачена у лејy. На вику госпође Маглуар, трже се и исправи.

— Ваше преосвештенство, онај је човек отишао, а сребро је покрадено!

Рекавши то, погледа у један крај баште, где се познаваше траг од прелаза. Малтер беше опао са зида.

— А гле, где је прешао! Он је прескочио у уличицу Кошфиле! Ах, проклет био! Он нам је сребро покрао!

Владика пољута један тренутак, потом диже своје озбиљно око, и рече благо госпођи Маглуар:

— А да ли је то сребро било наше?

Госпођа Маглуар онеме. После подужег ћутања, настави владика:

— Госпођо Маглуар, ја већ одавно држим то сребро, а немам право. Оно је сиротињско. А шта мислите, ко је био онај човек? Очевидно, један сиромах.

— Боже, боже мој! прихвати госпођа Маглуар. — Та не велим ја то мене и госпођице ради. Нама је свеједно. Него ради вашег преосвештенства. Су чим ће ваше преосвештенство да једе сада?

Владика је погледа зачуђено:

— А зар нема посуђа од калаја?

Госпођа Маглуар смаже раменима.

— Калај удара.

— А оно од гвожђа?

Госпођа Маглуар напуњи уста:

— Гвожђе има непријатан кус.

— Па лепо, рече владика, онда ћемо имати све дрвено.

Неколико тренутака после тога, он доручковаше за оним истим столом за којим синоћ седијаше Жан Валжан. Доручкујући, преосвештени Бјенвени примети весело својој сестри, која ни речи не говораше, и госпођи Маглуар, која гунђаше, да није нимало потребно имати ложицу или виљушку, ма било и дрвену, те да се умаче залогај хлеба у шољу млека.

— Свашта ли ти има! говораше госпођа Маглуар сама са собом, идући тамо амо, — примити таквог једног човека! и пустити га да спава поред себе! и колико смо срећни што нас је само покрао! Ах, Боже, та то је страшно и помислити!

Баш се брат и сестра дизаху од стола, а то закуца неко на врата.

— Слободно! одговори владика.

Врата се отворише. Чудна и насилна група људи појави се на прагу. Три човека држаху

четвртог за јаку. Тројица беху жандари; четврти беше Жан Валжан.

Један наредник жандарски, који као да вођаше те људе, беше први на вратима. Он уђе и приступи к владици, поздравивши га војнички.

— Ваше преосвештенство! рече он...

На ту реч, Жан Валжан, који беше погружен и изгледаше малаксао, прену зачуђено.

— Преосвештенство! прогунђа. Дакле то није поп...

— Ћути! повика један жандар. Ово је његово преосвештенство владика.

У тај мах преосвештени Бјенвени приступи живо, колико то допушташе дубока старост његова.

— А гле, ви сте! повика, гледајући Жана Валжана. Е баш ми је мило што вас видим. Та ја сам вам дао и светњаке, који су сребрни као и остало посуђе, и за које зацело можете узети двеста франака. Зашто и њих нисте понели заједно с осталим сребром?

Жан Валжан избечи очи и погледа пречасног владику с изразом који никоји језик човечански не би могао исказати.

— Ваше преосвештенство, рече наредник, дакле истина је што вели овај човек? Ми смо га срели... Он иђаше као онај који бежи. Ми га зауставимо, и нађемо ово сребро...

— А он вам је, прекиде владика смешећи се, казао да му је то дао један добар стари попа, код кога је преноћио? Је л' те да је тако? А ви сте га вратили амо? То је неспоразумљење.

— Кад је тако, прихвати наредник, онда га можемо пустити да иде с миром?

— Без сумње, одговори владика.

— Жандари пустише Жана Валжана, који се измаче назад.

— Је ли то истина да ме пуштају? рече муцајући и као у сну.

— Јест, пуштен си, зар не чујеш? рече један жандар.

— Пријатељу, прихвати владика, пре него што отидете, ево вам ових светњака. Узмите их.

И оде к оцаку, скиде оба сребрна светњака и донесе их Жану Валжану. Жене гледаху то не рекавши ни речи, без икаквог помицаја или попреког погледа који би могао смести владику.

Жан Валжан дркташе од пете до главе. Он узе оба светњака машинално и као манит.

— Е сад, рече владика, срећан вам пут! — Збиља, пријатељу, кад опет дођете, није нужно да идете баштом. Можете увек, у свако доба, и ући и изаћи на вратнице. Оне су, и дању и ноћу, затворене само локотом.

Потом окренувши се к жандарима:

— Господо, ви можете ићи.

Жандари се уклоните.

Жан Валжан беше као човек који хоће у несвест да падне.

Владика приступи к њему, и рече му лагано:

— Немојте заборавити, немојте никад заборавити да сте ми обећали да ћете ово сребро употребити на то да постанете добар и поштен човек.

Жан Валжан, који се не могаше никако сетити да је ма шта обећао, стојаше нем и укочен. Владика је нарочито ударао гласом на ове речи. Потом настави свечано:

— Жане Валжане, брате мој, ви не припадате више злу него добру. Ја откупљујем душу вашу: избављам је од црних мисли и духа погибаоног, и предајем је Богу.

XIII

Мали Жерве

Жан Валжан оде из вароши као да бежи из ње. Јурио је журно пољем, идући путевима и стазама које прве спази, не разбирајући куда иду и камо воде. Тако луташе читаво по дана, не окусивши ништа и не осећајући нимало глади. Гомила сасвим но-

вих осећаја беше га спопала и обузела. Осећаше да је гњеван; али не знађаше на кога. Није умео казати, да ли је ганут и узвишен, или је дарнут и понижен. Час по час обузимаше га нека чудна разнеженост од које се отимаше, пуштајући на њу свуколику окорелост од последњих двадесет година својих. Ово му стање беше мучно и досадно. Он с неспокојством виђаше како се у њему колеба она ужасна тишина коју му је дала неправда несреће његове, па се питаше шта ће заменити њу. Покаткад би доиста волео да је у апсу међу жандарима, и да се ствари нису овако окренуле; то би га мање дирало и потресало. Ма да беше већ позно у јесен, опет се, овде онде у жбуну, налажаше по који поздан цвет, који га мирисом својим опоминање на детињство његово. Тај му спомен беше готово несносан, — толико беше већ времена како га се није сетио.

Тако га вас дуги дан мучаху неисказне мисли.

Сунце се нагињаше к заходу, и остављаше сенку од најмањег камичка, а Жан Валжан седијаше иза једног шипрага у једној великој равници, сасвим пустој. На оризону беху само Алпи. Не виђаше се ни црква из каквог села из даљине. Жан Валжан био је једно три часа од Д. — Једна путања,

која пресецаше поље, иђаше баш на неколико корака поред шипрага.

У сред тога размишљања, које не би мало допринело да се ужасне од његових дрољака ко би га сусрео, зачу неку веселу вику.

Осврте се, и виде једно мало Савојче, тако од десетак година, где иде стазом и пева; о бедри му свирала, а на плећима торба.

То беше један од оних добрих и веселих дечака, који иду од села до села, и којима колена вире на подрте панталоне.

Певајући непрестано, дете застајкиваше покаткад и играше се пиљака с неколико крајцара, које имађаше у руци и које му, на сву прилику, беху свеколико благо. Међу тим крајцарама беше и један новац од четрдесет суа (2 динара).

Дете се заустави баш према жбуну, не видећи Жана Валжана, и стаде се титрати крајцарама, које је дотле вешто дочекало све на подланицу.

Али овог пута пара од четрдесет суа измаче му се и откотрља се у шибље к Жану Валжану.

Жан Валжан стаде ногом на њу.

Али дете гледаше за паром и виде шта би с њом.

Оно се нимало не зачуди, него се упути правце к човеку.

То беше сасвим усамљено место. Докле год око могаше догледати, не беше никог ни у пољу ни на путу. Само се чујаху слаби гласови једног јата тица сéлица које летијаху високо под небом. Дете окрете леђа сунцу, које златним зрацима обасјаваше косу његову, а дивље лице Жана Валжана орумени неком крвавом бојом.

— Господине, рече мали Савојац, с оним детињским поверењем које се састоји из незнања и невиности, — дајте ми моју пару.

— Како се зовеш ти? упита га Жан Валжан.

— Мали Жерве, господине.

— Одлази, рече Жан Валжан.

— Господине, настави дете, дајте ми моју пару.

Жан Валжан покуњи главу и не одговори ништа.

Дечко опет настави:

— Моју пару, господине!

Жан Валжан гледаше непрестано у земљу.

— Пару моју! викаше дечко, моју белу пару! новац мој!

Чињаше се као да Жан Валжан не чујаше. Дечко га узе за пеш од блузе и трзаше га. У исти мах упињаше се да одгурне глломазне оковане ципеле, што му благо притискиваху.

— Ја хоћу моју пару! мој новац од четрдесет суа!

И бризну у плач. Жан Валжан диже главу. Он седијаше још једнако. Очи му беху мутне. Он погледа дечка зачуђено, па се маши руком за штап и повика страховитим гласом:

— Ко је то?

— Ја сам, господине, одговори дечко. Мали Жерве! ја! ја сам! вратите ми, молим вас, мојих четрдесет суа! подигните ногу, господине, молим вас! Потом ражљућен, и ако мален, повика претећи:

— Та хоћете ли помаћи ногу? Помакните ногу, кад вам кажем!

— Ах! зар си ти још ту! викну Жан Валжан, и скочи љутито, држећи непрестано ногу на сребрном новцу, па додаде:

— Одлази, док су ти здрава леђа!

Дечко га погледа престрављено, па стаде дрктати сав од пете до главе, и, после неколико секунада чуда и ужаса, окрете леђа и побеже колико игда могаше, не смејући ни осврнути се нити гласа пустити.

Међутим пошто беше далеко одмакао, он, уморен и задијан, стаде, и Жан Валжан, у сред сањања, чујаше га како плаче.

После неколико тренутака, дете сасвим ишчезе.

Сунце беше село.

Мрак се хваташе око Жана Валжана. Цео дан није ништа окусио; по својој прилици беше га ухватила грозница.

Стојао је и није се с места макао откако је дете побегло. Груди му се надимаху спорим и неједнаким дисањем. Његов поглед, који беше пао на десет или дванаест корака пред њим, као да с неком дубоком пажњом испитиваше облик неког порцуланског крњатка, који беше у трави. Наједанпут задрхта; осети вечерњу хладноћу.

Натуче качкету на очи, машинално преви и закопча блузу, крочи један корак, и саже се да узме штап са земље.

У тај мах смотри новац од четрдесет суа, који је ногом упола утиснуо у земљу, и који се сијаше међу шљунком. То беше галвански потрес. — Шта је ово? рећи ће он кроза зубе. Трже се три корака назад, па стаде, не могући скинути ока с оне тачке на којој је, пре једног тренутка, стојала нога његова, као да би та ствар што се сијаше тамо у мраку имала око и гледала на њ.

После неколико минута, приступи конвулзивно к новцу, узе га, и, осврнувши се, стаде гледати далеко у поље, бацајући око на све тачке на оризону, стојећи и дркћући као преплашена зверка која тражи прибежишта.

Не виђаше нигде ништа. Мрак све више хваташе, поље беше хладно и пусто, густа плавкаста магла падаше кроза сутон.

Он рече: Ах! и пође брзо на ону страну где се дете изгубило. После једно тридесет корака, заустави се и стаде гледати, али не виде ништа.

Па онда стаде викати колико га грло доношаше: — „О, Мали Жерве! О, Мали Жерве!"

Ућута, па слушаше.

Али никаква одговора.

Поље беше пусто и натмурено. Окружено беше самом просторијом. Око њега не беше ништа друго до магле у којој се губљаше поглед његов, и тишине у којој се губљаше глас његов,

Некакав студен ветар дуваше, и даваше свему што беше око њега неки непојаман живот. Танке шибљике повијаху се нечувено гњевно и помамно. Рекао бих да гоне и хоће да ухвате некога.

Жан Валжан пође опет, потом стаде трчати, па би онда покаткад застао и викао у тој пустињи, гласом који је најстрашнији и најочајнији: „О, Мали Жерве! О, Мали Жерве!"

Баш да га је дете и чуло било, престравило би се, сироче, од тога гласа и не би му се одазвало ни показало. Али оно без сумње беше већ далеко отишло.

Жан Валжан сретe једног попа на коњу. Приђе к њему и рече му:

— Господине попо, јесте ли срели каквог дечка?

— Нисам, одговори поп.

— Неког Малог Жервеа?

— Нисам видео никога.

Жан Валжан извади из кесе два новца по пет франака и даде их попу.

— Господине попо, ово на вашу сиротињу. То је, господине попо, један малиш, тако око десет година, који има торбицу и, чини ми се, свиралицу. Он иде сам. То је један мали Савојац, знате ли?

— Нисам га видео.

— Зар Малог Жервеа? Да није он одавде, из ових села? Умете ли ми казати?

— Ако је тако, пријатељу, као што велите, онда је то неко дете из туђине. Иде тако по свету, а нико не зна ни ко је ни откуд је.

Жан Валжан извади журно још два талира по пет франака, даде их попу, и рече:

— На вашу сиротињу.

Потом дода̀де као суманут:

— Господине попо, водите ме у апс. Ја сам лопов.

Поп ошину коња, и побеже престрављен.

Жан Валжан појури сад на ону страну, куда се беше мало пре упутио.

Тако јураше и трчаше дуго и далеко, зверајући, зовући и вичући, али не срете више никога. Два три пута беше пројурио преко поља к нечему што му се чињаше као неко створење које спава или чучи; али то беше само какав трн или стена маховином обрасла. Најпосле стиже на једно раскршће, и ту стаде. Месец беше изишао. Он погледа још једном надалеко и повика последњи пут: „О, Мали Жерве! О, Мали Жерве! О, Мали Жерве!“ Његова се вика изгуби у магли, и не даде ни одјека од себе. Промрмља још: „Мали Жерве!“ али тако слабим гласом да се једва чујаше. То му беше последња моћ; колена му на једанпут тако задркташе, као да га нека невидљива сила притиште свеколиким теретом зле савести његове; клону и паде на један велики камен, главу заби међ колена, а рукама се ухвати за косе, па зајаука: „Ја сам јадник, ја сам несрећник!“

Срце му одмекну, и бризну плакати. И тада први пут заплака после деветнаест година.

Кад је Жан Валжан изишао од владике, он је, то се видело, био далеко од свега што је дотле мислио. Он не могаше да разуме шта се то учини у њему. Он се опираше против анђеоског поступања и благих речи старчевих: „Ви сте ми обећали да ћете бити добар и поштен човек. Ја откупљујем вашу душу. Избављам је од духа погибаоног и

предајем је Богу," Ово му не избиваше из главе. Против ове небеске благости, он истављаше охолост, која је у нама као тврдиња зла. Он осећаше некако неразговетно да праштање овог свештеника беше највећи напад и најстраховитији јуриш који га је икад снашао, да ће његова отврдлост бити пресудна ако се одупре овој милости; да ће, ако јој се пода, морати одрећи се ове мржње којом су дела других људи пунила душу његову за толико година и коју он миловаше; да сад ваља или победити или бити побеђен, и да је то борба, борба колосална и пресудна, између неваљалства у њему, и доброте овога човека.

Гоњен оваким мислима и призорима, он иђаше као пијан. Идући тако, суманута погледа, да ли је он јасно појимао шта може бити с њиме после онога што је учинио у Д. —? Да ли је чуо сва она мистеријозна брујања, што опоминју дух или му досађују у извесним тренуцима живота? Да ли му је какав глас шаптао на уво, да он сада пролази кроза свечан час судбине своје, да нема више средине за њ; да ако унапредак и небуде најбољи човек, да ће бити чист човек; да тако рећи треба да се узвиси више владике, или да падне ниже и од робијаша; да му, ако мисли постати добар, ваља бити ан-

ђео; и да му, ако жели остати неваљао, ваља бити чудовиште?

Овде ваља да запитамо још једном оно што смо питали негде на другом месту: да ли му је од свега овог остало ма штогод у памети? Донста, ми смо већ рекли, несрећа поучава разум; али сумња је да је Жан Валжан био у стању да разуме ово што набројасмо. Ако су му ове мисли и дошле на памет, он их је више назирао, него што их је видео, и оне би само толико успеле, да га баце у неисказну и готово рећи жалосну забуну. Изишав из оне гадне и црне ствари што се зове робија, владика му је повредио душу, као год што јака светлост вређа око, кад се изиђе из мрака. Потоњи живот, онај могућни живот што му се унапредак отвораше, онако чист и светао, испуни га страхом и трепетом. Чисто не знађаше више где је и шта је он. Као совуљага кад изненада угледа сунце на роћају, робијаш беше помећен и заслепљен добродетељу.

Он само једно знађаше, и о томе нимало не сумњаше, а то је да он није више онај исти човек да је све измењено у њему, да није више кадар да чини што хоће, откако је чуо владику и овај га се руком дотакао.

У овом стању душе, срео је Малог Жервеа и украо му четрдесет суа. Зашто? Јамачно не би ни сам умео казати; можда је

то крајња последица и последњи напор рђавих мисли што их је донео с робије, остатак од нагона (импулзије), резултат онога што се у статици зове *стечена сила?* Можда је ово, а можда је и мање што од овога. Просто да кажемо, то не беше човек, то беше животиња која је, по навици и инстинкту, сасвим глупо стала ногом на новац, док се разум одупирао и отимао у сред толиких нових и нечувених навала. А кад се разум разбудио и видео дело животињско, Жан Валжан се с грозом тргао и ужасно зајаукао.

Али што је најчудније, а што је могућно само у положају у ком је он био, то је: што је он, укравши тај новац оном детету, учинио дело за које већ није био способан.

Како било да било, ово последње рђаво дело имало је на њ пресудан утицај; оно је као мућа пробило и распрштало онај каос што беше у уму његовом, поставило с једне стране густ мрак, а с друге сјајну светлост, и радило на душу његову, у стању у ком се налазила, као што извесне кемијске реактиве раде на мутну смесу, таложећи један елеменат и бистрећи други.

Одмах, пре него што би се сам упитао и размислио, престрављен као онај који тражи да се спасе, он је појурио не би ли нашао дете да му дâ новац; потом, кад је видео да је то узалуд и немогућно, он је стао и

очајавао. У тренутку кад је јаукнуо: „Ја сам јадник, ја сам несретник!“, он је опазио себе онаквог какав је био, и већ се налазио на оној тачки одвојеној од себе, на којој му се чинило да он није ништа друго него неки фантом (сен), и да гледа пред собом, с душом и телом, с батином у руци, с блузом, с торбом пуном покрадених ствари на леђима, с мрким и дрским лицем, с мишљу пуном гадних намера, грозног робијаша Жана Валжана.

Као што смо рекли, превелика несрећа учинила га је у неку руку привиђалом. То беше дакле неко привиђење. И доиста је видео пред собом оног Жана Валжана, оно мрачно и опако лице његово. Умало што није запитао ко је тај човек, и престравио се од њега.

Он је дакле посматрао себе, тако рећи, лице у лице, и у исто време, кроза ту алуцинацију, видео је, у мистеријозној дубини, неку сорту светлости, коју у почетку држаше да је пламен. Гледајући све пажљивије ту светлост, која му се појављиваше у свести, увидео је да она има облик човечански и да је тај пламен владика.

И савест му посматраше наизменце оба та човека што стојаху пред њим, владику и Жана Валжана. Први је требао да *жигоше* другога. У след једне од оних чудних после-

дица што су својствене оваким екстазама, што се више продужаваше тај сан његов, то владика постајаше све већи и видљивији у очима његовим, а Жан Валжан све мањи и невидљивији. У један мах, овај поста проста сенка. Наједанпут ишчезе. Владика оста сам.

Он испуњаваше свуколику душу овог јадника неком великолепном светлошћу.

Жан Валжан плакаше дуго и много. Плакаше грозним сузама, плакаше јецајући, слабије него жена, бојажљивије него дете какво.

Докле тако плакаше, у мозгу му биваше све јасније и јасније, док не засену прави дан, дан необичан, дан и мио и страшан. Његов прошли живот, његова прва погрешка његово дуго трпљење, његова дивљина спољашња, његова окорелост унутрашња, његово ослобођење заједно с толиким плановима освете, оно што му се десило код владике, последње дело које је учинио, ових четрдесет суа украдених од једног детета, злочинство тим кукавичније и гадније што је учињено после опроштаја владичина, — све то долажаше му на памет и указиваше се сасвим јасно, али такву јасност не бејаше никад видео. Он посматраше живот свој, и овај му се чињаше страховит; а душа, она му се чињаше грозна. Али над отим животом и над отом душом сијаше сада благ дан. Чи-

њаше му се као да види Сотону у рајској светлости.

Колико је часова тако плакао? шта је чинио после тога? куд ли је отишао потом? То се никад није дознало. Међутим као да ће бити истина да је, те исте ноћи, кириција један, који је ишао из Гренобла и стигао у Д. — у три часа ујутру, видео, пролазећи владичином улицом, једног човека који клечи у мраку, као да се моли, пред вратницама преосвештеног Бјенвенија.

КЊИГА ТРЕЋА

У ГОДИНИ 1817

I

Година 1817

1817-та јесте година коју је Луј XVIII, с неком краљевском важношћу која не беше без охолости, назвао двадесет другом годином владе своје. Те се године славио г. Бригијер де Сорсен. Мајстори од ћелепуша (перика), надајући се праху и повратку птице краљевске, обојили су дућане азурном и љиљанбојом. То беше красно доба кад је гроф Линш седео сваке недеље, као тутор црквени, на свом туторском месту, у оделу пера од Француске, с црвеном лентом и великим носом и с оним величанством у профилу што је својствено човеку који је учинио чувено дело. Чувено дело које је г. Линш учинио, ово

је: што је, кад је био кмет у Бордоу, 12 марта 1814, предао варош позно г. дуки Ангулемском. Тиме је постао пер. У 1817, мода беше таква да се мали дечаци од четири до шест година тако рећи не виђаху испод грдних качкета од марокенске коже, с наушницима које су личиле на шубаре у Ескима. Војска француска беше одевена у бело одело, по аустрйски; регименте се зваху легијони; у место да се зову по броју, зване су по окрузима француским. Наполеон беше на Св. Јелени, и како му Инглиска забрањиваше зелену чоху, он даваше своје старе хаљине да му се преврну. У 1817-ој, Пелегрини певаше, госпођица Биготини играше, Потије владаше, а Одри још не бејаше. За Форијозом дошла беше госпођа Саки. У Француској још беше Пруса. Г. Делало беше личност. Легитимитет се утврђиваше секући најпре руке, потом главу, Пљенију, Карбоноу и Толрону. Кнез Талеран, велики собар, и калуђер Луј, назначени министар финансије, гледаху један другог смејући се смејом аугурским; обојица су, 14 јула 1790, служили летурђију у славу федерације на Марсовом Пољу; Талеран је служио као владика, а Луј као ђакон. 1817-те, у алејама на истом Марсовом Пољу, виђаху се велике кладе, које леже у води и труну у трави, и које си бело обојене и на њима ишарани орлови у

челе. То беху стубови који су, пре две године, држали естраду (чардак) цареву на Мајском логору. Они беху местимице нагарени ватром за време логоровања Аустријанаца близу Гро-Каљуа. Два три стуба прогутала је ват а у тим логорима и на њима су кајзерличари (царски-аустрйски војници) огрејали коштуњаве руке своје. Мајски логор био је тиме значајан што је држан у месецу јуну на Марсовом Пољу. У овој 1817-ој години две ствари беху на гласу: Волтер-Туке и уставна бурмутица. Најскорије узбуђење париско беше злочинство Дотеново, који је главу својега брата бацио у басен Цветне Пијаце. У министарству марине почињаху се бринути што нема никаквих новости од оне кобне фрегате *Медузе*, која је потом обасула срамом Шомареа а славом Жерикола. Пуковник Селве отишао је у Мисир да тамо постане Солиман-Паша. Палата Терм, у улици Ла Харп, беше дућан неком качару. На крову осмоугле куле на двору Клини виђаше се још мала собица од дасака која је била опсерваторија Месијеру, астроному марине за владе Луја XVI. Дукиња Дира читаше тројици четворици пријатеља, у будоару с намештајем од плаветног сатина и с натписом X, још неиздату *Урику*. Са Лувра беше скинуто N. Аустерлицки мост зваше се мост Краљеве Баште, двојака загонетка која скриваше у себи

и Мост Аустерлицки и Жарден де Плант. Луј XVIII, збуњен послом, објашњавајући врхом нокта Орација, и показујући јунаке који су се начинили императорима и опанчаре који су се начинили дофенима (принчевима), имађаше две бриге: Наполеона и Матирана Бриноа. Академија француска расписиваше награду за најбоље дело о овој теми: *Срећа коју даје учење.* Г. Белар беше званично речит. Виђаше се како из његове сенке ниче потоњи државни тужилац Брое, који је осуђен на сарказме Пол-Луја-Куријера. Беше један лажан Шатобријан, који се зваше Маршанжи, док не дође и један лажан који се зваше Арленкур. *Клер д' Алб* и *Малек-Адел* беху најславнија дела; госпођа Котен беше први писац својега доба. Институт избриса из списка академичара Наполеона Бонапарту. Једним указом краљевским заведе се школа марине у Ангулему, јер беше очевидно да варош Ангулем, зато што дука Ангулемски беше велики адмирал, има по праву сва својства за морско пристаниште, без чега би иначе било повређено начело монаркично. У седницама министарског савета вéћаше се о овом важном питању: хоће ли се трпети комендијашке слике на огласима комендијаша Франконија, због којих се збираху у гомиле дечурлија и момци сокачки. Г. Паер, писац *Агнесе*, добричина с четвороуглим лицем који имађаше

младеж на образу, управљаше малим пријатељским концертима маркизе Саснеј, у улици виљ-левек. Све девојке певаху *Пустињика Сент-Авелског*, од Едмонда Жероа. *Жути кепец* преобразио се у *Огледало*. Кавана Ланблен беше за императора, а против каване Валоа која беше за Бурбоне. Г. Дик де Бери, кога је већ Лувел из таме назирао, беше се оженио неком принцезом сичилском. Беше година дана откако је умрла госпођа Стаел. Гардисте звиждаху за госпођицом Марс. Велики журнали беху сви мали. Формат беше мали, али слобода велика. *Конститисијонел* беше конституцијоналан (уставан). *Минерва* зовијаше Шатобријана *Шатобријант*. Због овог *т* ћивте се смејаху великом писцу. У проданим новинама, проституисани новинари сипаху грдње на изгнанике од 1815; Давид не имађаше талента, Арнол не имађаше духа, Карно не имађаше поштења; Султ није добио никакве битке; Наполеон не имађаше више ђенија. Свак знађаше да је велика ретkост да писма која се шаљу поштом каквоме изгнанику долазе њему у руке, јер полиција сматраше за своју религијозну дужност да их утаји и сама чита. Ствар не беше нимало нова; и Декарто, прогнан, тужио се на то. Давид се потужи, у једном белгијском листу, да не добија писама која му се шаљу, и то даде прилику ројалистичким (краљевачким)

новинама да изгрде прогнаника. Рећи: *краљоубице*, или рећи *гласачи;* рећи *непријатељи*, или рећи: *савезници;* рећи *Наполеон*, или рећи: *Бунапарта*, то је раздвајало човека од човека више него највећа провала. Сви људи здраве памети признаваху да је еру револуцијама занавек закључио краљ Луј XVIII, прозван „бесмртни творац Устава." На новом Мосту, на пједесталу који очекиваше статују Анрија IV, беше написано: *Ожи-вели.* Г. Пије, у улици Терез, Бр. 4, вођаше договоре како би се утврдила монаркија. Вођи деснице говораху озбиљно: „ваља писати Бакоту." Господа Каниел, О' Махони и Шаделен, постицани малчице Мусијем, цртаху оно што ће доцније бити „завера с водене обале." Црна Чијода, и она коваше заверу. Делаверднје беше се слизао с Торговом. Г. Деказе, који у неку руку беше и либералан, владаше. Шатобријан стојаше свако јутро на прозору № 27 у улици Сен-доминик, у панталонама до чланака и у папучама, са својом риђом косом у мадрас повезаном, огледајући се на огледалу, имајући пред собом сав алат зубног лекара, и испираше зубе који му беху прекрасни, диктујући у исти мах *Уставну Монаркију* г. Пилоржу, своме секретару. Критика, која беше у важности, ценљаше више Лафона него Талму. Г. де Фелец потписиваше се А; а г. Хофман потписиваше

Z. Шарло Нодије писаше *Терезу Обер*. Развод брака беше укинут. Лицеји се зваху колежи, ђаци из колежâ, који имађаху на јаци златан крин, бијаху се међу собом због краља Римског. Тајна дворска полиција доношаше њезиној краљевској светлости Госпођи слику, свуда изложену, дуке орлеанског, који боље изгледаше у униформи пуковника хусарског, него дука де Бери у униформи пуковника драгонског; велика и озбиљна незгода. Париз о свом трошку позлаћиваше Инвалидски Дом. Озбиљни људи питаху се шта ће чинити, у тој и тој прилици, г. де Тренклаг; г. Клозел де Монтал раздвајаше се, у многим тачкама, од г. Клозела де Кусергија; г. де Салабери не беше задовољан. Комедијаш Пикар, који беше члан Академије у коју не могаше ући комедијаш Молијер, даваше *Два Филиберта* да се представљају у Одеону, коме на прочељу још једнако стојаху читка слова: *Царичин Театор*. Једни беху за Кинеа де Монтарлоа, а други га нападаху. Фабвије беше бунџија; Баву беше револуцијонар. Књижар Пелисије издаде на свет Волтера, под именом: *Дела Волтера*, члана Академије Француске. „Ово ће намамити купце," говораше наивни издавач. Беше опште мишљење да ће г. Шарло Лоизон бити ђеније овог века; завист већ удараше на њ, што је знак славе; о њему беше начињен и овај стих:

Лоизон и кад краде, види се да има шапе.

Кардинал Феш не хтеде дати оставке, и зато г. де Пенс, аркијепископ амасијски, управљаше дијецезом лијонском. Свађа око долине Дапске беше се заподела између Швајцарске и Француске, и то мемоаром капетана Дифура, потоњег ђенерала. Сен-Симон, непознат, сниваше свој узвишени сан. У Академији наука беше један славан Фурије ког је потомство заборавило, и у бозна каквој кошари један Фурије непознат ког ће се будућност сећати. Лорд Бајрон почињаше се јављати; једна белешка у појеми Милвоа оглашаваше га Француској овим речима: *некакав лорд Барон.* Давид д' Анжер кушаше да пече мрамор. Опат Карон говораше с похвалом, у малом кругу семинаријском у уличици Фељантин, о неком незнаном свештенику који се зваше Фелисите-Робер, потоњи Ламане. Некаква ствар која димљаше и буђкаше по Сени као псето кад плива, одлажаше и долажаше под прозоре Тилерија, Краљевског Моста, и Моста Луја XV; то беше нека справа за беспослицу, некаква играчка, сан каквог ћакнутог изумеоца, нека утопија: а то беше пароброд. Парижлије гледаху ту беспослицу равнодушно. Г. де Воблан, реформатор Института државним ударом, указом и постављањем, одличан аутор толиких академика, пошто је њих начинио, не бејаше срећан да и сам буде тај.

Фобур Сен-Жермен и павиљон Марзан желаху за управника полиције г. Делавоа, због побожности његове. Дипинтрен и Рекамије свађаху се у амфитеатру медицинске школе и пређаху један другом песницом, све због божанства Исуса Христа. Кивије, једним оком на књигу Постања а другим на природу, стараше се да се допадне биготној реакцији, доводећи фосиле у сагласност с текстовима, и пуштајући мастодоне да ласкају Мојсију. Г. Франсоа де Невшато, похвалан култиватор спомена Пармантијева, упињаше се од сваке руке да се кромпир (пом де тер) зове *пармантијер*, и не могаше успети. Опат Грегур, некадашњи владика, некадашњи конвентовац, некадашњи сенатор, прешао је, у ротјалистичкој полемици, у стање „гнусног Грегура.“ Овај израз: *прећи у стање*, оптуживаше г. Роаје-Колар као нелогизам. На трећем своду Јенског Моста, могаше се још јасно распознати, по белоћи својој, нов камен, којим је, пре две године, заднивена рупа коју је Блихер био ископао у намери да мост дигне у ваздух. Један човек беше позван на суд, што је, видећи грофа д' Аргоа где улази у саборну цркву, рекао: *Жао ми је кад се сетим оног доба кад сам гледао Бонапарту где с Талмом испод руке иде на дивљи Бал.* Бунтовне речи. Шест месеца затвора.

Издајници се шетаху јавно; људи који су уочи битке прешли непријатељу не крijаху нимало то, и шетаху се без икаква стида, у по дана, у кинизму богатстава и достојанстава својих; бегунци с Линија и Катр-Бра-а, у наготи плаћене срамоте своје, исказиваху монаркична чуства своја; заборављајући што пише у Инглискоj, изнутра на зиду, на јавним проходима: *Please adjust your dress before leaving.* (Изволите закопчати панталоне пре него што изиђете).

Ево ово је, једно на друго, остатак од године 1817, која је сада заборављена. Историја не зна готово ни једну од ових особина, и не може ни знати; међутим, ове појединости, које неправо зову ситницама — јер нити у човечанству има ситних дела ни у биља ситног лишћа — врло су корисне. Јер из физиономија појединих година саставља се облик векова.

У овој 1817-ој години, четири младе Паризлије начинише „једну лепу шалу.“

II

Дупло четири

Те Паризлије беху један из Тулузе, други из Лиможа, трећи из Каора, и четврти из

Монтобана; али они беху студенти, а бити студенат то је бити Паризлија; учити у Паризу, то је родити се у Паризу.

Ови млади људи беху незнатни; свак је видео таква лица; четири слике прве које видите; ни добри ни рђави, ни учени ни незналице, ни ђенијални ни глупи.

Они се зваху, један Феликс Толомије, из Тулузе; други Листолије, из Каора; трећи Фамељ, из Лиможа; четврти Блашвел, из Монтобана. Разуме се, сваки имађаше јараницу. Блашвел миловаше Фавуриту, прозвану тако зато што је ишла у Инглиску; Листолије љубљаше Далију, која је за ратно име узела име једног цвета; Фамељ обожаваше Зефину, скраћену Јозефину; Толомије имађаше Фантину, прозвану Белку, због лепе, сунчане боје, косе.

Фавурита, Далија, Зефина и Фантина беху четири красне девојке, веселе и намирисане, још унеколико раднице, које нису иглу сасвим забациле, које су мало пометене ашиковањем, али им се на лицу још огледа онај остатак од озбиљности рада, а у души онај цвет од поштења што остаје у жене после првог пада. За једну од њих четири вељаху да је млада, зато што имаше најмање година; а за другу да је матора; та матора имађаше двадесет и три године. Да ништа не сакријемо, три прве беху много искусније, много

небрижније и много више однесене вијором живота него Фантина Белка, која беше у својој првој обмани.

Ово се не би могло рећи о Далији, Зефини, а нарочито о Фафурити. У њиховом роману, тек започетом, беше већ више епизода, и љубазник који се у првој глави зове, рецимо, Адолфо, у другој се зове Алфонзо, у трећој Густав. Сиротиња и кађиперство јесу два кобна саветника, један гризе, други ласка; и лепотице ћери народне имају оба та саветника који им на уво шапћу, сваки са своје стране. А њине душе, слабо чуване, слушају. И отуд пад њихов и камење којим се на њих бацају. Говори им се о сјајноћи свега оног што је пречисто и неприступачно. Е! али глад?

Фавурити, која је била у Инглиској, дивљаху се Зефина и Далија. Она је још врло рано нашла себи једнога. Њезин отац беше један стари професор математике, зверски љут, који гасконски говораше; није се никад женио, и давао је часове по кућама. Тај професор, кад беше млад, виде једног дана како се хаљина једне собарице закачи о врх путује; и због тог случаја заљуби се до ушију. Фантина је резултат тога. Она је сретала покаткад својега оца, који је поздрављаше. Једног јутра, једна стара жена, по изгледу као калуђерица, уђе у њен стан и

рече јој: — Ви ме не познајете, госпођице? — Не познајем. — Ја сам твоја мати. — — Потом старица отвори долап у ком стоји јело, наједе се и напи, нареди те јој се донесе душек који имађаше и настани се. Та мати, цандрљива и побожна, не говораше никад с Фавуритом; седијаше по неколико часова ни речи не изустивши, доручковаше, ручаше и вечераше за четворо њих, и силажаше доле на разговор с вратаром, коме оговараше своју ћер.

Далија се предала Листолију, другима можда, и нераду, знате ли зашто? зато што је имала сувише лепе румене нокте. Како да се ради с тако лепим ноктима? Ко мисли бити добродетељан, тај не сме жалити руку својих. А Зефина, она је освојила Фамеља само тиме, што је љупко и дирљиво умела рећи: „Јес, господине!“

Младићи беху другови, па и девојке беху другарице. Оваке љубави увек се удвајају оваким пријатељствима.

Мудар и философ, то је двоје; томе је доказ, што Фавурита, Зефина, и Далија беху философи-девојке, а Фантина мудра девојка.

Мудра! рећи ће ко, а Толомије? На то би Соломун одговорио да је љубав део мудрости. Ми ћемо само то да кажемо, да љубав Фантинина беше прва љубав, једина љубав, верна љубав.

Између њих четири, она беше једина којој је само један човек говорио: ти.

Фантина беше једно од оних створења што се прокљуве, тако рећи, у средини народа. Изишавши из недогледних дубина мрака социјалног, она ношаше на челу печат безимености и незнани. Родила се у М — на М. — Ко су јој родитељи? Ко би то умео казати! Никад се није знало ни за оца ни за матер њену. Она се зваше Фантина. А зашто Фантина? Друго какво име нико јој није знао. Кад се она родила, владала је Директорија. Није имала презимена, јер није имала фамилије; није имала имена, јер није било Цркве. Она се прозвала онако, како је пало на памет првоме који ју је срео, онако малу, где иде боса улицом. Она је добила име као што је добијала воду из облака с чела својега, кад је плевела. Зваху је мала Фантина. И нико не знађаше што више. Ето како је дошло на свет ово створење човечанско. У десетој години, Фантина остави варош и оде у оближње село у најам. У петнаестој години дође у Париз „да потражи срећу.“ Фантина беше лепа, и остаде чиста докле год могаше. Беше то лепа плавуша с красним зубима. Она имађаше дарове од злата и бисера; али то злато беше јој на глави, а бисер у устима њеним.

Она рађаше да би живела; по том љубљаше, опет да би живела, јер и срце има своју глад.

Она љубљаше Толомија.

Она њега страсно, он њу ради забаве. Улице латинског кварта, пуне начичкане студентима и гризетама, виделе су почетак тога сна. Фантина је, у оном лавиринту на брежуљку пантеонском, где се толики љубавни догађаји сплићу и расплићу, дуго времена избегавала га тако да се увек с њиме сусретала. Доиста, има један начин избегавања који личи на тражење.

Блашвел, Листолије и Фамељ образоваху једну групу којој Толомије беше глава. Он беше пун досетљивости.

Толомије беше матор старински студенат; беше богат; имаћаше четири хиљаде франака дохотка; а четири хиљаде франака, то је сјајан скандал на брегу Сент-Женевијев. Толомије беше светски човек, од својих тридесет година, слабо сачуван. Он беше груб и крезуб; а на темену му сијаше повелик пропланак, о којем, смешећи се, сам говораше: *у тридесетој години косу, у четрдесетој ноге.* Желудац му је слабо варио; а једно му је око сузило. Али што старији, то све веселији биваше; зубе попуњаваше несташлуцима, косу веселошћу, здравље иронијом, а око што му сузаше непрестано се смејаше. Беше изапћао,

али опет светао. Младост му, селећи се пре времена, уступаше у добром поретку, све у смеху и кикоту, и сипаше из себе саму ватру. Имао је један комад који није примљен у Водвиљу. Покаткад тесао је и стихове. Осим тога, он је охоло сумњао у све на свету, а то је велика сила у очима слаботиња. Еле, као шаљивац и ћелеш, био је поглавица. Имао је пуно ироније. *Ирон* је једна реч инглиска која значи гвожђе. Да не долази иронија отуд?

Једног дана Толомије узе на сâмо тројицу другова својих, и рече им као какав оракул:

— Скоро ће бити година дана како су нас Фантина, Далија, Зефина и Фавурита молиле да их изненадимо чиме. Ми смо им то свечано обећали. Непрестано нам то спомињу и коре нас, нарочито мене. Као год што бабе у Напуљу вичу Јануару: „Учини чудо, свети Јануаре,“ тако и наше лепотице непрестано вичу мени: „Толомије, камо обећање; Толомије, камо изненађење?“ У исти мах, пишу нам родитељи и зову нас. Притисак с обе стране. Чини ми се да је за сад згодно време да их изненадимо. Дај да се поразговоримо.

Потом Толомије спусти глас и прошапта нешто тако шаљиво да сва четворица прснуше у смех, и Блашвел повика:

— Дивно!

Пред њима беше једна кавана пуна дима, уђоше у њу, и остатак њиховог разговора изгуби се у том диму.

Зна се само да су, у след тога договора, у прву недељу, четири младића изишла у поље са четири девојке своје.

III

Четворо с четворо

Данас је тешко појмити шетњу ђачку пре педесет година. Париз нема данас оне исте околине; облик онога што би се могло назвати живот око Париза, сасвим се изменио од педесет година амо; куд су пре ишле тарнице, сад иду вагони; куд је пре чамац пловио, сад плови пароброд; што је пре био Сен-Клу, то је сада Фекан. Париз је данас варош којој је Француска палилула.

Четири пара извршила су савесно све будалаштине које су онда биле обичне кад се изађе куд у поље. Било је о распусту једног топлог летњег дана. Уочи поласка, Фавурита, која је једина умела писати, напише Толомију, у име њих све четири, ово: „Добро ће бити ако поранимо.“ С тога поранише у пет

часова у јутру. Одвезоше се на кочијама у Сен-Клу, гледаше водопад на пресушеној води и рекоше: Ово мора бити врло лепо кад има воде! потом доручковаше код *Црне главе*, купише неколико венаца, начинише неколико будалаштина, играше се рулета на мосту у Севру, набраше цвећа у Питоу, купише свирале у Нељију, једоше свуда колачиће од јабука, и бише савршено срећни.

Девојке беху веселе, ћеретаху као шеве. Покаткад и руком тапшаху младиће. Јутрење пијанство живота!

Срећне године! Крила вилинска лепршају се над вама. Ох! ви који читате, сећате ли се? Јесте ли кадгод ишли кроза шибље, крчећи пута каквој лепотици иза себе? Јесте ли кадгод, смејући се, ишли клизавом низбрдицом са драгом женом, која вам се о руци држи и виче: Ух! какве су ми се ципеле начиниле! јадне моје нове ципеле!

Али ова слађана разноликост, изненадна киша, не почасти ово весело друштво, ма да је Фавурита, полазећи, рекла неким важним и материнским гласом: *Пужеви миле путем. Значи биће кише.*

Све четири беху веома лепе. Један стари појета класички, онда на гласу, један добричина који је имао своју Елеонору, г. кавалјер де Лабуис, лутајући тог истог дана испод кестенових дрвета у Сен-Клуу, виде их где

прођоше у десет часова пре по дне и рече: *Једна је сувише*, мислећи на три Грације. Фавурита, пријатељица Блашвелова, она што је имала двадесет и три године, што су је звали маторком, трчаше напред испод великих зелених грана, прескакаше јаркове и поточиће, и управљаше овим веселем поносито као каква пауница. Зефина и Далија, које су случајно биле лепе само кад су једна до друге, те да попуњују једна другу, оне се не раздвајаху, више из кађиперства него из пријатељства, и, наслоњене једна на другу, узимаху положај инглиски; прве успомене *(keepsakes)* беху изишле, меланколија беше овладала женама, као, доцније, бајронизам људима, и косе нежног пола почеше се оплакивати. Зефина и Далија беху уковрчале своју косу. Листолије и Фамељ, препирући се нешто о својим професорима, објашњаваху Фантини разлику између г. Делвенкура и г. Блондоа.

Блашвел изгледаше као да је баш зато створен да носи, недељом, преко руке шал Фавуритин.

Толомије иђаше за њима, управљајући целим друштвом. Он беше врло весео, али се опет осећало да он влада; у његовој веселости скриваше се диктатура; главни му накит беху широке панталоне од нанкина, с подножицама од коже; у руци имађаше

велик штап од индијске трске у вредности од двеста франака, и, као што је себи свашта дозвољавао, имаћаше у устима неку чудну ствар, коју зваше цигаром. Ништа му не беше свето, па зато пушаше.

— Овај је Толомије диван, говораху остали с поштовањем. Какве су му лепе панталоне! па како је енергичан!

А Фантина беше сама милина. Њени сјајни зуби имаћаху од Бога очевидно једну дужност, да се смеју. Она радије ношаше на руци него на глави свој мали шешир, с дугим белим повезицама. Њезина густа плава коса, која летијаше као жива и тамо и амо, тако да ју је ваљало сваки час намештати, чињаше се као да је саздана за бежање Галатејино под врбе. Њезине ружичне усница ћеретаху чаробно. Углови њезиних уста, ошкринути сладострасно као у античких маскарона Јеригонииних, рекао бих окуражаваху дрскост, али њезине дуге трепавице пуне мрака спуштаху се тајом на тај неред одоздо с лица као да га утишају. Сва њезина тоалета имаћаше у себи нешто весело и сјајно. На њој беше хаљина од плавог барежа, плитке мрке ципелице којима се повезице укрштаху преко финих као снег белих чарапа, и кошуљица од муселина, изумење марсељско, којег име, канзу, покварено од quinze août (петнаести август), значи лепо време, топло-

ту и југ. Три остале, мање стидљиве, као што смо споменули, иђаху раздрљена врата и груди, што, лети, под шеширима цвећем окићеним, има пуно чари и дражи; али поред тог дрског намештања, канзу Фантинин, са својом провидношћу, издајом и утајом, крију̇ући и откривајући у исти мах, баш као да мамљаше пристојност на погрешку, и онај чувени љубавни суд, коме преседава виконтеса де Сет на догледу мора зеленога, можда би досудио награду кађиперства овом канзуу, који конкурисаше с чистотом девојачком. Што је најбезазленије, то је покаткад најмудрије. То бива.

Бела и нежна лица, сасвим плавих очију, густих трепавица, малих сведених ногу, руку и зглавака дивно склопљених, коже беле кроз коју се местимице виђаху азурне вене, образа детињих и ведрих, грла Јунонина, врата јака и превојита, рамена згодних као да их је Кусту резао, и на средини њих јамица пуна дражи која се виђаше кроз муселин; весела и умна; лепа као смишљена; ето таква беше Фантина; испод ових материја и повезица распознаваше се статуја, а у тој статуји виђаше се душа.

Фантина беше лепа готово и не знајући за то. Ретки сањачи, тајанствени свештеници лепоте који сваку ствар тијо суочавају са савршенством, видели би у овој малој рад-

ници, кроз провидност чари париских, античку свету еуфонију. Ова кћи мрака беше племенита соја. Она беше двојако лепа, по стилу и по ритму. Стил је форма идејала; ритам је покрет идејала.

Рекли смо да Фантина беше сама милина; она беше такође и срамежљива.

Ко би је био пажљиво посматрао, он би кроза сав тај занос младости, лета, и љубави, видео јасан израз уздржљивости и скромности. Она беше малчице зачуђена. А то девојачко чуђење и јест нијанса која раздваја Псику од Венере. У Фантине беху велики бели и красни нокти као у весталине која златном чијодом грће пепео са светог огњишта. Ма да Толомију не би ништа одрекла, њено лице беше са свим девојачко; неко озбиљно и готово оштро достојанство обузело би га наједанпут у неким часовима, и ништа не беше чудније него видети како се веселост тако брзо на њему гаси, а на њено место, без икаква прелаза, долази озбиљна пажљивост. Та напрасна, покаткад оштра збиља, личаше на презирање какве богиње. Њено чело, њен нос, и њена брадица чињаху карар у цртама, који је сасвим други од карара у сразмери, и који чини армонију лица; у размаку, онако карактеристичном, што раздваја нос од горње уснице, она имађаше ону дивну и непојамну јамицу, тајан-

ствени знак чистоте девојачке, због кога се Барбароса заљубио у једну Дијану коју је ископао у Иконији.

Љубав је погрешка, тј. оваква љубав. Фантина беше невиност која плива по погрешци.

IV

Толомије је тако весео да пева једну шпањолску песму

Цео тај дан, од јутра до мрака, беше ведар и светао. Сва природа као да беше у слави и весељу. Баште у Сен-Клуу мирисаху; жубор Сене покреташе лагано лишће; гранчице се повијаху по ветру; чеде зујаху око јасминâ, читаво јато лептирова летијаше по биљу и цвећу; а у узвишеном парку краља од Француске беше пуно вагабунада, тица.

Четири весела пара шетаху се по сунцу, по пољу; уживаху у цвећу и у дрвећу.

И, у том рајском причешћу, ћеретајући, певајући, трчећи, играјући, хватајући лептирове, берући цвеће, радосне, занесене, али не раскалашне, све су, овде онде, добиле пољубац од свију, само не Фантина, која се не подаваше тако лако осећању, и која љуб-

ласе. — Ти си, рече јој Фафурита, увек неки особењак.

То је радост и веселье. Та тежња срећних парова изазива живот и природу, и ствара светлост и милошту. Била је једном једна вила, која је саздала ливаде и дрвета само зарад љубавника. И отуд она вечита љубавна школа у џбуновима, која почиње без престанка и која ће трајати докле год буде ђака и жбунова. И због тога мислиоци љубе пролеће. Племић и пиљар, великаш и сиротан, варошанин или сељак, сви су поданици ове виле. Кикоћу се, траже се, — то је апотеоза, то је преображење љубави. А онај врисак, оно јурење по трави, оно обавијање руку око струка, онај разговор што је мелодија, оно обожавање што бива у след једног промуцаног слога, све то сија као пламен и прелази у славу небеску. Лепотице се тако рећи расипају у уживању. Мислио би човек томе не ће бити краја. Философи, појете, молери гледају ту вреву, и не знају шта да чине, тако их она дира! Полазак у Ситер! кличе Вато; Ланкре, молер средњег сталежа, гледа ове ћифте што се ваљају по житу; Дидро шири руке оваком ашиковању, а Урфе меша у то још и друиде.

Пошто доручковаше, четири пара одоше да виде, у башти краљевој, једну биљку која је скоро донесена из Индије, којој се имена

сада не сећамо, и која је онда сав Париз привлачила у Сен-Клу: то беше чудно и красно дрво, висока стабла, с небројено као конац фиших безлисних гранчица, покривених милијонима ситних белих ружица; изгледаше као коса пуна цвећа. Око њега беше увек пуно света.

Видевши то дрво, Толомије понуди да иду на магарцима, и погодивши се с газдом од магаради, вратише се преко Ванвра и Исија. У Исију се зауставише. Парак, народно добро које је у оно доба уживао лиферанат за војску Бурген, беше случајно широм отворен. Уђоше, походише манекена пустињика у његовој рупи, покушаше тајанствено дејство разглашеног стакленог кабинета, расклашна игра достојна каквог сатира који је постао милијонар, или Тиркарета који се преобразио у Пријата. Нађоше љуљашку везану за два кестенова дрвета, које је прославио калуђер де Бернис, и стадоше се љуљати. Љуљајући тако редом девојке, којима се, на општи смех, сукње дизаху, Тулузац Толомије, који знађаше и шпањолски, јер је Тулуза рођака Толози, певаше једну сетну старинску песму, коју је на сву прилику испевала каква лепотица Шпањолкиња љуљајући се на ужету између два дрвета.

Само Фантина не хтеде се љуљати.

— Шта ми је то либити се једнако? Ја то не волим, прогунђа љутито Фавурита.

Оставише магарце, прећоше Сену на чамцу, а од Пасија одоше пешке до подграђа Звезде. Устали су, као што смо рекли, у пет часова ујутру; али не мари ништа, *јер умора нема у недељу*, рече Фавурита. Око три часа по по дне, четири пара, срећна и весела, попеше се на вис Божон, одакле се вијаше вијугава пруга поврх дрвéтā у Јелисејским Пољима.

Фавурита неколико пута питаше:

— А изненађење? камо изненађење?

— Почекај мало, одговори јој Толомије.

V

Код Бомбарде

Видевши брег, сетише се и ручка; и весело друштво, сада већ мало и уморно, стече се у крчму Бомбардину у Јелисејским Пољима, оног чувеног крчмара Бомбарде, којег је фирма онда висила у улици Риволи поред пролаза Делорма.

Једна велика али ружна соба, с лежиштем и креветом на једном крају; два прозора, с којих се, преко дрвéтā, вијаше обала и река;

сјајно јесење сунце што обасјаваше те прозоре; два стола; на једном тријумфално брдо од кита и шешира мушких и женских; за другим засела четири пара око тањира, чаша и бутеља; бокали пива и бутеље вина; мало реда на столу, а прилично нереда под столом од несташних ногу.

Ето ту, у четири и по часа по по дне, беху одсели наши путници од пет часова пре по дне; крчма је, као у недељу, била пуна, па су се, хтели не хтели, морали и тиме задовољити. Сунце залажаше, а апетит долажаше.

Јелисејска Поља, пуна светлости и светине, не беху ништа друго него сјајност и прашина, две ствари из којих се састоји слава. Коњаници и каруце одлажаху и долажаху. Један ескадрон гарде спушташе се из Нељија; бела застава, која о заходу сунца прелеваше у црвену боју, лепршаше се на кубету Тиилерија. Пијаца Слоге, онда прекрштена пијаца Луја XV, беше пуна задовољних шетача. Многи ношаху сребрне љиљане о белој лентици, која, у 1817, још не беше са свим ишчезла из рупица на капутима. Местимице, у сред гомиле шетача који пљескаху, јата девојчица певаху једну бурбонску песму, у оно доба славну, која је намењена да погрди Сто Дана, и којој беше рефрен:

Дајте нам нашег оца из Гана,
Дајте нам нашег оца.

Гомиле палилулаца, покашто љиљаном жигосани, као и велике ћифте, растркане, играху се алке и обртаху на дрвеним коњма; остали испијаху чаше; неки, и то шегрти штампарски, ношаху капе од хартије; кикотаху се и шалу збијаху. Све беше весело. То беше доба правог мира и сигурности краљевске; то беше доба кад начелник полиције, Англе, говорећи, у свом тајном извештају краљу, о Паризу и подграђу његовом, завршиваше овако: „Промотривши све скупа, немамо се, Господару, ничега бојати од ових људи. Они су безбрижни и неосетљиви као мачке. Народ у окрузима немиран је. Парижлије су мирне. То су све прдавци. Господару, ваљало би наставити двојицу једног врз другог, па тек да буде један ваш гранатир. Није се ни најмање бојати становника престонице. Знаменито је да је ова популација растом мања од педесет година овамо; а париски палилулци још су мањи него пре Револуције. Они нису опасни. Једном речју, то је добра сточица."

Да се мачка може прометнути у лава, то начелници полиције не верују да је могућно; али то бива, и то је баш чудо народа париског. Ону мачку, коју онако не поштоваше

гроф Англе, поштоваху републике старинске; она им беше лик слободе, и као додатак бескрилној Минерви у Пиреји, стојаше на пијаци у Коринту колос — мачка од бронзе. Наивна полиција за време Ресторације гледала је сувише ружично по народ париски. То није никако „добра сточица.“ Паризлија је Француз оно што је Атињанин био Грку; нико не спава више од њега, нико није бржи од њега да заборави; али не варајте се: он је способан за сваку нехатост, али кад је реч о слави, он је диван у сваком роду помаме. Подајте му штик, начиниће вам 10 август; подајте му пушку, даће вам Аустерлиц. Он је ослонац Наполеону, и извор Дантону. Је ли реч о отачанству? он стаје под заставу; је ли реч о слободи? он диже калдрму. Пазите! његове косе пуне гњева јесу епске косе; његова блуза постаје ратни шињел. Чувајте се! Изишав из прве улице, он сломи срамни јарам. Кад куцне час, овај палилулац расте, овај прдавац устаје, па гледа оком страховито, и његов дах постаје бура, и из његових тесних сиротињских прсију дуне тако јак ветар да поремети крој Алпама. Париским палилулцима ваља благодарити што је Револуција, помешана с војском, освојила Јевропу. Он пева, јер му је то милина. Поредите ту песму с природом његовом, па ћете видети! Докле је год у ње рефрен само *ла Кармањол*,

он ће обарати само Луја XVI; а нек запева *Марсељезу*, па ће свет ослободити.

Написавши ову белешку о извештају Англовом, дај да се вратимо к нашем друштву. Као што смо напоменули, беху при свршетку ручка.

VI

Глава у којој се обожава

Разговори за столом и љубавни разговори, — и једни и други су несхватљиви; љубавни су разговори облак, они за столом су дим.

Фамељ и Далија ћеретаху; Толомије пијаше, Зефина се смејаше, Фантина се осмејкиваше. Листолије дуваше у дрвену свиралу, купљену у Сен-Клуу. Фавурита гледаше нежно Бланшвела и говораше:

— Блашвелу, ја те обожавам.

То побуди Блашвела да запита:

— А шта би ти радила, Фавурито, кад бих те престао љубити?

— Шта бих радила? понови Фавурита. Ах! то ти не могу ни у шали казати! Кад би ти престао љубити ме, ја бих те изгребла, очупала, ја бих те удавила, ја бих те у воду бацила, ја бих те уапсила.

Блашвел се чапкунски насмеши, као човек коме је самољубље заголицано. Фавурита настави:

— Јест, ја бих звала полицију! Мислиш стидела бих се! Таман!

Далија, једући, прошапта Фавурити:

— Ти баш обожаваш твога Блашвела?

— Ја, ја га мрзим, одговори Фавурита истим тоном, узевши виљушку. Он је тврдица. Ја волим оног малог што живи у соби преко од мене. То је красан младић, познајеш ли га? Види се да има дара да буде глумац. Ја волим глумце. Чим дође кући, мати му вичe: Ах! Господе, ја немам више мира. Сад ће он да виче. Али, дијете, ти ми проби главу твојом виком! — Куд год иде, по кући, по тавану, — свуда пева и декламује. Он већ зарађује двеста суа (1 динар) дневно код једног помоћника адвокатског. Он је син некадашњег певца у цркви Светог Јакова Кракатог. Ах! он је врло добар. Он ме тако обожава да је једном, видећи ме где месим тесто за уштипке, рекао: *Госпођице, умесите уштипке од ваших рукавица да их поједем.* Само вештаци могу рећи тако штогод. Ах! он је добар као добар дан. Још мало, па ћу залудети за тим малим. Све једно, ја велим и Блашвелу да га обожавам. Ала лажем! А? ала лажем!

Фавурита поћута па настави:

— Видиш, Далија, ја сам невесела. Све драго лето ишла је киша, ветар ме кињи, ветар не престаје, а Блашвел је тврд, једва ће имати што у џепу, не знам шта да једем, ја сам зловољна, масло је тако скупо! па онда, видиш, где смо, ручамо у соби у којој има кревет, то ми је тако гадно.

VII

Мудрост Толомијева

И тако док једни певаху, други се разговараху и препираху; беше се начинила права врева. Тада ће рећи Толомије:

— Немојмо говорити у ветар, ни пренагло. Размислимо шта говоримо, ако хоћемо да вредимо. Сувишна импровизација исцрпљује ум до глупости. Пиво које цури, не пени. Тише, господо. Пимо и опет будимо достојанствени; једимо с изборомъ веселимо се мирно. Немојмо наглити. Видите ли пролеће; ако се пожури, оно је мразовито. Претерана ревност губи рибара и воћара. Претерана ревност губи ћеф и весеље о добрим ручковима. Ништа претерано, господо! Гримо де ла Ренијер слаже се с Талераном.

На ове речи гракну све друштво.

— Мани се бунцања, Толомије, остави нас на миру, рече му Блашвел.

— Доле тиранин! повика Фамељ.

— Бомбарда, Бомбанса и Бамбоша! продера се Листолије.

— Недеља је данас! прихвати Фамељ.

— Ми смо трезни! додаде Листолије.

— Толомије, рече му Блашвел, што не гледаш како сам тих (calme)?

— Изгледаш прави маркиз, одговори Толомије.

Ова мала игра речи учини дејство као камен бачен у бару. Маркиз де Монкалм беше у оно доба славан појалиста (краљевац). Све жабе умукоше.

— Пријатељи, кликну Толомије гласом човека који наново задобија владу, повратите се. Не треба се сувише чудити овом каланбуру што је с неба пао. Све што овако пада не мора бити достојно одушевљења и поштовања. Каланбур је балега духа који лети. Доскочица пада не зна се где; а дух, пошто снесе лудорију, вине се небу у висине. Једна прља на стени не смета кондору да лебди поврх ње. Нек је далеко од мене грдња на каланбур! Ја га поштујем по заслугама његовим; нимало више. Све што је највеће, најузвишеније, и најнежније у човечанству, а можда и ван човечанства, то је све начи-

нила игра ре́чи. Исус Христос начинио је каланбур са светим Петром, Мојсије с Исâком, Јескило с Полиником, Клеопатра с Октавијаном. И не заборавите да је пред отим каланбуром био бој на Акцијуму, и да се, без њега, данас нико не би сетио варо̂ши Торине, грчког имена које значи варјача. После овога, да се вратим на моју опомену. Браћо, и опет вам кажем, никакве сувишне ревности, никакве пренагљености, никакве претерености; па и у самом пићу, веселье, добра воља, и игра речи. Чујте ме, ја сам мудар као Амфијарej, а ћелав као Ћесар. Ваља имати границе и у ребусима. *Esi modus in rebus.* (Ред је у стварима). Ваља имати границе и о ручковима. Госпођице, ви волите питу од јабука, али не једите је сувише. И пита од јабука кад се једе, треба имати памети и вештине. Прождрљивост казни прождрљивца. *Gula punit gulax.* Бог је оставио несваривање зато, да научи желудац моралу. Утувите ово: све ваше страсти, па и сама љубав, имају свој желудац, који не треба претоварити. У свему и свачему ваља за времена написати реч *finis* (крај), ваља знати, кад затреба, ударити резу на апетит, обесити о клин своју фантазију, и упутити се сам куда треба. Онај је мудар који уме, кад треба, сам себе ухапсити. Имајте малчице поверења у мене. Зато што сам ја учио нешто мало

права, као што сведоче моји испити, што знам разлику између разних питања правних, што сам држао дисертацију на латинском језику о начину мучења у Риму, у време кад је Мунације Деменс био квестор оцеубиства, што ћу да будем доктор, ако се могне, зато се још не може рећи да сам ја глуп. Ја вам препоручујем умереност у жељама. Не звао се Феликс Толомије, ако не говорим паметно. Благо ономе, који је, кад треба, јунак, па се одрече као Сила или Оригена!

Фавурита слушаше с дубоком пажњом, и рече:

— Ала је то лепа реч, Феликсе! Ја волим то име. То је латински.

Толомије настави:

— Квирити, џентлмени, каваљери, пријатељи! хоћете ли да не осећате никакву бодљу, да се не жените и љубави пркосите? Ништа простије. Ево вам рецепта: лимунада, теретан посао, претеран рад, сломите кичму, дижите велике стене, не спавајте, бдите, кључајте се салитром, пите тај од јечма, гутајте сок од мака и конопље, зачините то строгом дијетом, превијајте се од глади, и додајте к томе хладна купатила, појас од травуљине, малко олова, прање с ликером Сатурновим, и кâд над оксидисаном сољу.

— Ја волим жену, рече Листолије.

— Жену! прихвати Толомије, не повераваj се њој. Тешко ономе ко се ослони на променљиво срце женино! Жена је лукава и подмукла. Она мрзи на змију што и ова ради тај исти посао. Змија одаје.

— Ти си пијан Толомије, повика Блашвел.

— Нисам!

— Онда буди весео, рече Блашвел.

— Пристајем, одговори Толомије.

И, напунивши чашу, устаде:

— Слава вину! *Nunc te, Bacche, canam!* Сад ћу тебе, Бакусе, да певам! Опростите, госпођице, ово је шпањолски. А доказ је томе, сењоре, овај: какав народ, онакво и буре. Кастиљски ароб хвата шеснаест литара, аликански кантаро дванаест, канарски алмуд двадесет и пет, балеарски киартен двадесет и шест, а бачва цара Петра тридесет. Живео овај цар, који је био велики, и живела његова бачва, која је била још већа! Госпођице, чујте један пријатељски савет: варајте се у вашим ближњим. Својство је љубави да греши. Љубав није створена да се уабоноси и укрути као слушкиња инглиска, која има гуку под коленом. Она није створена, она блуди весело, слађана љубав! Веле: човек греши, а ја велим: љубав греши. Госпођице, ја вас обожавам све из реда. О, Зефино! о Јозефино, ви бисте била чаробна да нисте ћудљива. Ви имате лепо лице, на које се, из преви-

ћења, много рачуна. А ви, Фавурито, о нимфе и музе! Једног дана иђаше Блашвел улицом Герен-Боасо, и виде једну лепу девојку, добро одевену, у белим чарапама, која показиваше своје ноге. Тај му се предговор допаде, и Блашвел је заволе. То беше Фавурита. О, Фавурито, ти имаш јонске уснице. Био је један молер грчки, по имену Еуфоријон, кога су прозвали молер усница. Само би тај Грк био достојан да измолује уста твоја. Чуј! пре тебе није било створења достојног тога имена. Ти си саздана да примиш јабуку као Венера, или да је појеш као Ева. Лепота почиње од тебе. Ја своменух Еву; ти си је створила. Ти заслужујеш патентат за проналазак лепе жене. О, Фавурито, престајем вас звати *ти*, јер прелазим из поезије у прозу. Ви отоич споменусте моје име. То ме је разнежило; али, ко смо да смо, не гледајмо на имена. Она могу да преваре. Мени је име Срећко (Феликс), па нисам ни мало срећан. Речи су лажљивице. Не примајмо слепо оно што нам кажу. Лудо би било писати у Лијеж по чепове, и у По по рукавице. Госпођице Далија, да сам вама, ја бих се звао ружа. Цвеће треба да мирише, а жена да је отворена и разговорна. О Фантини не велим ништа, она је сањалица, мислилица, она мисли, она осећа; она је сенка која има облик нимфе и срамежљивост калуђерице, која

је залутала у гризете и живот њихов, али која тражи уточишта у илузијама (обманама), која пева, која се Богу моли, која гледа у плаво небо, не знајући добро ни шта гледа ни шта чини, и која, гледајући у небо, лута по башти у којој има више тица него што их егзистује! О Фантино, знај ово: Ја, Толомије, ја сам обмана; али она ме и не слуша, бела ћерка санова! У осталом, на њој је све младост, љупкост, милина, пријатна јутарња ведрина. О Фантино, достојна девојко да се зовеш Маргита или Бисерка, ти си жена с најлепшег истока. Још један савет, госпођице: немојте се удавати; удаја је као и пелцовање; може бити добро, а може бити и зло; немојте ризиковати. Али шта говорим ја? Ја тупим само зубе. Девојке су неизлечиве што се тиче удаје; ма шта ми говорили, ми мудраци, опет то ништа не смета швалјама и праљама да мисле на богате младожење, дијамантима окићене. Најпосле, нек буде; али, лепојке моје, упамтите што ћу вам рећи: ви једете сувише шећера. Ви, жене, само у једном немате право, што грискате шећер. О, грискави роде, твоји лепи бели зубићи милују шећер. Али чујте: шећер је једна со. Свака со суши. А од свију соли шећер највише суши. Он сише крв на вене; отуд згуснута и усирена крв; отуд туберкуле у плућима; отуда и смрт. И ето зашто про-

лив мокраће граничи с јектиком. Дакле не грискајте шећер, па ћете живети! Сад да се обратим к мушкима: господо, освајајте срца! Пљачкајте нештедимице један другоме драге. У љубави нема пријатељâ. Где год има лепа жена, ту је проглашен рат. Ту нема милости него рат, па шта ко добије! Лепа је жена *casus belli* (узрок рата); лепа је жена злочинство које треба покајати. Све велике војне и инвазије, за које зна историја, вођене су због сукања. Жена је право човеково. Ромуло је отео Сабинке, Гиљом је отео Саксонке, Ћесар је отео Римљанке. Човек који није љубљен, вреба као кобац туђе љубљенице; што се тиче мене, ја свима оним јадницима који су удовци, издајем ону узвишену прокламацију Бонапартину војсци у Италији: „Војници, ви немате нигде ништа. Непријатељ има свашта“.

Толомије замуцну.

— Одахни, Толомије, рече Блашвел.

Толомије искапи једну чашу, нали другу, и настави:

— Доле с мудрошћу! Заборавите све што сам вам рекао. Немојмо бити ни мудри, ни мудрице, ни мудраци. Ја пијем у здравље весељу; да смо весели! Допунимо наше правне науке јелом и лудоријама. Индигестија (несваривање) и дигеста (римско право). Јустинијан нек буде мужјак, а Рипаљ женка

Каква радост! Види, свете! Земља је један огроман дијаманат. Ја сам срећан. Тице су чудне. Свечаност и слава на све стране! Славуј је неки Елвију џабе. О лето, ја те поздрављам. О Луксембурже! О слатки догађаји у улици Мадам и у алеји Опсерваторије! о голубице, о ви лепотице што се, гајећи децу, забављате! Ја бих волео пампасе у Америци, кад не бих имао аркаде у Одеону. Душа моја лети у зелене горе и ливаде. Све је лепо и красно. Муве зује по ваздуху. Колибри је добио кијавицу од сунца. Пољуби ме, Фантино!

Па се превари, и пољуби Фавуриту.

VIII

Смрт једног коња

— У Едона је бољи ручак него у Бомбарде, рече Зефина.

— А ја мислим да је бољи у Бомбарде него у Едона, одговори Блашвел. Овај је луксузнији. Овај је азијатскији. Погледајте ножеве. Ручице су у ових од сребра, а у Едона од кости. А сребро је ваљда скупоценије од кости.

— Изузевши оне којима је брада сребрна, упаде Толомије.

И у тај мах погледа на Инвалидски дом, који беше на погледу с прозора Бомбардиних.

Наста тишина.

— Толомије, повика Фамељ, Листолије и ја сад се баш препирасмо о нечем.

— Препирка је добра ствар, одговори Толомије, а свађа још боља.

— Препирасмо се о философији.

— Лепо.

— Шта мислиш, ко је бољи: Декарто или Спиноза?

— Дезанжије, одговори Толомије.

Решивши овако, попи чашу, и настави:

— Пристајем да живим. Још није све свршено на земљи, док се год лудорије могу проводити. На томе нек је хвала бесмртним боговима. Људи лажу, али се и смеју. Они тврде, али и сумњају. Из силогизма истиче неочекивано. То је добро. Још има људи на земљи који знају весело отварати и затварати чудесну кутију од пародоксâ. Ово, госпођице, што ви тако тихо пијете, ово је вино из Мадере, из виногра́дâ у Курал лас Фреирас, који леже три стотине и седамнаест хвата испод огледала морског? Пазите кад пијете! три стотине и седамнаест хвата! и господин Бомбарда, овај преславни крчмар, даје вам свих ових триста и седам-

наест хвата за четири франка и педесет сантима!

Фамељ му опет пресече реч:

— Толомије, твоје је мишљење закон. Кажи ми, ког писца најволиш!

— Бер...

— Кога!

— Не. Шу-а.

Па онда настави:

— Част и слава Бомбарди! он би био раван Муноφису из Елефанте кад би ми могао набавити једну алмеу, и Тигелијону из Керонеје кад би ми могао наћи какву хетеру! јер, госпођице, и у Грчкој и у Мисиру било је оваких Бомбарада. Апулеј нам то казује. Еле, увек једно исто, и ништа ново. У творчевом стварању нема ничега што већ не би било издато! *Ништа ново под сунцем*, вели Соломун; *љубав је свуда иста*, вели Виргилије; и Карабила седа с Карабином у чамац у Сен-Клуу, као што је Аспазија седала с Периклом на флоту у Самосу. Још једну реч. Знате ли, госпођице, ко је била та Аспазија? Ма да је живела у оно време кад жене нису имале душе, она је била душа: душа ружична и црвена, топлија од ватре, свежија од зоре. Аспазија је била створење у ком су се састајала два екстрема (крајности) женска: она је била проституисана богиња. Аспа-

зија је створена за случај кад би Прометеју затребала слика раскалашне жене.

Како се Толомије беше затрчао, мучно да би скоро био престао, да се у тај мах не скрха на обали једно кљусе у колима. То заустави и кола и оратора. То беше једна матора, мршава кобила, достојна стрвинара, и вуцијаше једна кола натоварена. Дошавши до Бомбарде, кљусе, мртво од умора, не хтеде ни крочити даље. На то се скупи светина око њега. Тек што је рабација, љутит, опсовао своју обичну псовку: *Дан ти твој!* спроведавши је немилосрдно кијаком у ребра, а кљусе паде да се више не дигне. На вику светине, весели слушаоци Толомијеви осврнуше се, а Толомије угради ту прилику те заврши своју беседу сетном строфом:

Она је живела у свету у коме тарнице и каруце
Имају једну исту судбу,
И, рага, она је живела колико живе раге,
Само један: дан!

— Јадно кљусе! уздахну Фантина.

А Далија повика:

— Гле Фантине како плаче за кљусинама! Може ли бити што луђе!

У тај мах, Фавурита, скрстивши руке, и устуривши главу, погледа оштро Толомија и рече:

— Камо изненађење?

— Право! Сад је баш време, одговори Толомије. Господо, куцнуо је час да изненадимо ове госпођице. Госпођице, причекајте нас један часак.

— Ово се почиње пољупцем, рече Блашвел.

— Пољупцем у чело, додаде Толомије.

И сваки озбиљно пољуби у чело своју драгу; потом сва четворица изиђоше на врата, држећи прст на устима.

Фавурита запљеска рукама кад изиђоше.

— Ово је већ забавно, рече она.

— Немојте дуго остати, промуца Фантина. Ми вас чекамо.

IX

Весео свршетак веселља

Девојке, оставши саме, налактише се по две на прозор, ћеретајући и разговарајући се једне с другима од прозора до прозора.

Оне видеше младиће кад изиђоше, под руку, из крчме Бомбардине; осврtоше се и намигнуше им смејући се, ишчезоше у праху и гунгули што сваке недеље покрива Поља Јелисејска.

— Немојте дуго остати! викаше Фантина.

— Шта ли ће нам донети? питаше Зефина.

— Зацело ће бити штогод лепо, рече Далија.

— Ја бих желела да буде штогод златно, прихвати Фавурита.

Али разговор им прекиде журба с ону страну реке, коју виђаху кроз гране од великих дрвета. Тада беше време да полази аманетна и путничка пошта. У оно доба, готово све јужне и западне путничке поште пролазиле су Јелисејским пољима. Већина је ишла обалом и излазила на баријеру у Пасију. Сваког минута, по неколико великих кола, жуто или црно обојених, тешко натоварених, искварених сандуцима, торбама и дењковима, пуне глава које вире на прозоре, тутњећи насипом, сипајући варнице из калдрме, промицаху кроз гомилу света, са свеколиком звеком, хуком и лупом. Та звека и лупа допадаше се девојкама. Фавурита кликну:

— Ала је то тутањ! рекао би синџири се вуку.

Али једна од отих кола, која се једва виђаху кроз брезје, стадоше један часак, па онда одјурише кâсом. Томе се зачуди Фантина.

— То је чудно, рече она. Ја сам мислила да се пошта нигде не заустављa.

Фавурита смаже раменима:

— Баш је чудна ова Фантина. Она ми је врло забавна. Зачуди се и најпростијим

ствaрима. Ево како је то: Ја сам, рецимо, путник; ја кажем пошти: одох ја напред, а ви ћете ме узети кад прођете обалом. Пошта прође, види ме, стане, и узме ме. То бива сваки дан. Ти ништа не знаш како је у свету, моја драга.

Прође потом неко време. Наједанпут, Фавурита се трже као иза сна.

— А гле! рече, а камо изненађење?

— Јес, јес, прихвати Далија, то хваљено изненађење?

— Одавно је како су отишли! рече Фантина.

Тек што она доврши тај уздах, а уђе момче, што је служило ручак. Оно држаше у руци нешто налик на писмо.

— Шта је то? упита Фавурита.

Момче одговори:

— Хартија коју су вам оставила она господа.

— Па зашто је нисте одмах донели?

— Зато, што су господа заповедила да вам је предам тек после једног часа.

Фавурита зграби хартију из руку његових. Доиста беше неко писмо.

— Гле! рече, нема адресе; али ево шта је написано озго:

Ово је изненађење

Одмах распечати писмо, отвори, и стаде читати (она је знала читати):

„Драге наше,

„Знајте да ми имамо родитеље своје. Родитеље, оно што ви не знате шта је. То се у грађанском, дечијем и поштеном закону зове оцеви и матере. Дакле, ови родитељи уздишу, ови старци траже нас, овп добри људи и ове добре жене зову нас драгом децом својом, жуде за нашим повратком, и нуде нам све радости и уживања. Као добри синови, ми слушамо своје родитеље. Кад будете читали ово, пет бесних коња летеће, возећи нас оцевима и матерама нашим. Ми смо очистили поље, као што вели Босије. Ми одлазимо, ми смо већ отпутовали. Ми летимо на рукама Лафитовим и крилима Каљардовим. Тулуска пошто одводи нас од пропасти, а та пропаст, то сте ви, наше драге лепотице! Ми се враћамо у друштво, у дужност, у ред, све великим касом, хватајући по три часа у један. Отаџбина иште да ми будемо, као и остали свет, домаћини, оцеви, чиновници, шумари, капетани, начелници, саветници, итд. Поштујте нас. Ми се жртвујемо. Прежалите нас зачас, и замените нас одмах. Ако вас ово писмо једи, поцепајте га. Због.

„Биће скоро две године, како смо вас усрећили. Праштајте и заборавите нам то.

«Потписани: **Блашвел.**
Фамељ.
Листолије.
Феликс Толомије.

„После писма. — Ручак је плаћен.“

Четири девојке згледаше се.

Фавурита прекиде ћутање.

— Доиста, рече, ово је добра шала.

— То је лудорија, рече Зефина.

— То је Блашвел измислио, нико други! додаде Фавурита. Још ћу се заљубити у њега! Чим је отишао, одмах га волим. То је тек нешто!

— Аја, то је Толомијево масло, рече Далија. То се види.

— Онда, прихвати Фавурита, цркао Блашвел, а живео Толомије!

— Живео Толомије! викнуше Далија и Зефина.

И ударише у смех.

Фантина се смејаше заједно с њима.

Један час после, пошто је ушла у своју собу, она је бризнула плакати. Као што смо поменули, то јој је била прва љубав; она се била предала Толомију као мужу, и имала је, сиротица, дете.

КЊИГА ЧЕТВРТА

ПОВЕРИТИ ЗНАЧИ ПОКАТКАД ПРЕДАТИ

I

Једна мати која срета другу

У првој четвртини овог века, беше у Монфермељу, близу Париза, једна прљава механица, које нема данас. Ту механицу држаху један човек и жена, по имену Тенардије. Механица је била у хлебарском сокаку. Споља, више врата, виђаше се једна даска прикована пљоштимице уза зид. На тој дасци беше измоловано нешто што је налик на једног човека, у којег беху велике златне еполете с великим сребрним звездама; црвене бразде представљаху крв; остало беше дим и представљаше, на сву прилику, какву битку. Испод тога беше написано: *Код поднаредника на Ватерлу.*

Ништа није обичније него каква колица или тарнице пред вратима механским. Али кола, или боље рећи, један део од кола, што стојаше на улици пред механом поднаредника на Ватерлу, једно пролетње вече 1818, заиста би гломазношћу својом привукао пажњу каквог молера, који би туда прошао.

То беше предњи део од оних тешких кола којима се, у планинским крајевима, служе за пренос клада и великих дрвета. Тај предњи део кола састојаше се из једне тешке оковане осовине, у коју је углављена голема руда, и на којој беху два грдна точка. Све скупа беше големо, гломазно, претешко. Као да је лафета од каквог грдног топа. На точковима, наплацима, главчинама, паоцима, осовини, и руди беше се окорело блато. Дрво се не виђаше од кала, а оков од рђе. Испод осовине вишаше један тежак синџир, достојан окованог Голијата. Гледајући тај синџир, човек не мисли на кладе и балване, који су њиме везивани и превлачени, него се чуди мастодонима и мамутима, који су вукли то чудо; тај синџир беше налик на робијашке букагије, али неке киклопске и сврх-човечанске букагије, отковане с каквог чудовишта. Омир би оковао у њ Полифема, а Шекспир Калибана.

Зашто су та два точка стојала баш на том месту на улици? Прво зато, да закрче улицу;

друго зато, да могу рât рђати. Има, у старом друштвеном реду, читава гомила од установа, које су ето на овакав начин закрчиле пут, и које, што стоје ту, немају никаквог паметнијег разлога од овог.

Синџир, средином својом, падаше испод осовине готово до земље, и на савијутку његовом, као на ужету од љуљашке, седијаху, ове вечери, шћућурене две мале девојчице, једна око две и по године, а друга од осамнаест месеца, мања у крилу веће. С обе стране синџира беше везана марама, и то их чуваше да се не превале. Нечија је мати сигурно видела тај грдан синџир и рекла: А! ево мени забаве мојој деци.

Двоје деце, у осталом лепо одевено, беше здраво и весело; рекао би да су две руже у гвожђу; очице им се сјајаху, а обрашчићи им се смејаху. Једно беше смеђе, друго црномањасто. Њихова безазлена лица беху чудо љупка; један жбуњић цвећа близу њих одношаше путницима мирис, који, рекао би, од њих долажаше; оно од осамнаест месеца показиваше безазлено свој заголићен трбушчић. Унаоколо и више ових малих главица, тако срећних и радосних, грдни точкови, црни од рђе, готово страшни, изгледаху као врата од пећине. Неколико корака подаље, сеђаше, на прагу од механе, мати, жена не бозна како примамљива, али у овај мах неж-

на, и љуљаше своју децу једном дугачком узицом, за синџир привезаном, не скидајући ока с њих, и пазећи да им се што не деси оним животињским и небеским изразом лица, што је својствен материма; сваким заљуљајем зашкрипали би црни беочузи на синџиру као с неким гњевом; девојчице беху прерадосне; сунце на заходу уживаше у радости њиховој, и ништа не беше лепше него ћуд случаја који је од титанског синџира начинио љуљку херувимима.

Љуљајући тако своју дечицу, мати певаше рапавим гласом неку стару песму, онда у моди.

Певајући и децу гледајући, она нити виђаше нити чујаше шта бива на улици.

Међу тим неко јој се беше приближио још кад је почела песму, и она наједанпут чу нечији глас близу ува:

— Ви имате красну децу, госпођо.

На два корака пред њом, беше једна жена. Та жена имађаше такође једно дете, које држаше у наручју.

Она ношаше и једну повелику торбу, која као да беше врло тешка.

Дете ове жене беше једно од најбожанственијих створења које се може видети. То беше девојчица од две до три године. Лепотом одела могаше се мерити с двема пређашњима; имађаше капицу од финог платна,

и бенку с повескама. Хаљиница јој се беше подигла, па јој се виђаху мале беле ножице. Она беше као ружа румена и као јабука здрава. Чисто би јој човек угризао јабучице на образу. Она спаваше. И с тога јој се за очице могаше само то рећи, да морају бити велике и да имају прекрасне трепавице.

Она спаваше у оном савршеном поверењу, што је својствено добу њеном. Наручја су материна пуна милине; у њима деца најслађе спавају.

А мати изгледаше јадна и тужна. Одевена беше као варошка радница која хоће да постане сељанка. Она беше млада. Да ли и лепа? Можда; али у овом оделу не изгледаше. Коса јој, од које се један прамен беше отргао, беше на око врло густа, али се готово и не виђаше испод ружне, збрчкане, тесне капе, испод браде подвезане. Смех открива лепе зубе ко их има; али у ње не беше осмеха. Очи јој не изгледаху да су одавно суве. Беше бледа; изгледаше врло уморна и малко болна; и гледаше своју ћерку, успавану у наручју, оним особитим погледом матере која је подојила дете своје. Једна велика плава марама, као она којом се убрисују инвалиди, на леђима набрана, покриваше јој струк. Руке јој беху препламуле и пегама ишаране, прст показач отврднуо и иглом избоден; имађаше мрк огртач од дебелог лане-

ног платна, хаљину од цица, и просте ципеле. То беше Фантина.

Тешко је беше познати. Али опет, загледавши је пажљивије, видео би прећашњу лепоту њену. Једна сетна бора, која личаше на почетак ироније, спустила јој се беше низ десни образ. Што се тиче одела њезина, но ваздушасто одело од муселина и повезица које је, чини ти се, скројено од милине, лудорије и музике, пуно шушке и мириса од љубичице, ишчезло је као иње које се на сунцу сија као дијаманти, и које, кад спадне, остави грану црну као што је.

Десет месеца беше прошло од оне „добре шале."

Шта је било за тих десет месеца? лако је погодити.

Остављена, морала је да трпи. Фантина је одмах изгубила Фавуриту, Зефину и Далију, и никад их више није видела; прекинули свезе људи, па их прекинуле и жене; оне би се зачудиле да им је ко, после петнаест дана, напоменуо да су биле пријатељице; то је заборављено као лањски снег. Фантина је остала сама. Пошто је отац њеног детета отишао, а тај одлазак није слутио на повратак, — она је остала сасвим сама, с мање воље за радом, а с више за уживањем. Живећи с Толомијем, навикла се презирати оно мало занатића што је знала, и није се

старала о чем ће живети, него се затворила па ћутала. Никаквих извора, никакве помоћи. Једва је знала нешто мало читати, а писати нимало; само су је у детињству научили да име потпише; међутим нашла је некаквог писара који јој је написао једно писмо Толомију, потом, друго, па и треће. Разуме се, Толомије није ни на једно одговорио. Једног дана, чу Фантина како јој друге матере преговарају: — Лудо једна, ти мислиш неко мари за такву децу! о њима нико и не мисли! — И тада је помислила на Толомија, који не мисли о свом детету и који немари за невино створење; и срце јој заигра тугом на тог човека. Шта да ради сада? Куда да се окрене? Она је погрешила, али је у основи своје природе, као што смо рекли, била чиста и добродетељна. Она је назирала да је већ на прагу да падне у јад и да се оклизне у зло. Требало је куражи; она је имала, и одржала се. Дође јој у памет да се врати у своје место рођења, у М. — на М. — Ту ће је можда когод познати и дати јој рада; али у том случају ваљало је сакрити погрешку своју. И већ је предвиђала могућност раздвојења, које би јој било још црње од првог. Али она стеже срце и реши се. Фантина је, видеће се, имала велико јунаштво живота. Она се већ била одрекла свију украса и накита, одела се у циц, а своју свилу, наките,

пантљике, чипке и остале дрангулије дала својој ћери, јединој и светој сујети која јој беше остала. Продала је све што је имала, и добила за то две стотине франака; пошто је исплатила подужице, остало јој је око осамдесет франака. Једног лепог пролетњег јутра, у двадесет другој години, оставила је Париз, носећи своје дете на леђима. Да их је ко видео тако, смиловао би се на њих. Јер та жена није имала нигде на свету осим то дете, и то дете није имало нигде никог на свету осим те жене. Фантина је дојила своју ћер; то су јој груди осећале, и с тога је кашљуцала помалко.

Не ћемо више имати прилике да говоримо о г. Феликсу Толомију. Ваља да кажемо само то, да је он, после двадесет година, за владе краља Луја Филипа, био велик, моћан и богат адвокат, мудар бирач, и врло строг судија; али увек човек од уживања.

Око по дне, пошто се, да би се одморила, возала овда онда, по три или четири суа на час, на тарницама по околини парискоj, Фантина се нађе у Монфермељу у пекарскоj улици.

Пролазећи поред механе Тенардијеве, и видећи две девојчице како се на чудовишту љуљају, она се пренерази и застаде пред овим радосним виђењем.

Те две девојчице очараше ову матер.

Она их гледаше узбуђена. Видети где анђеле, то значи да је близу рај. Чињаше јој се као да над овом механом види тајанствено *овде*, написано руком Провиђења. Те две девојчице беху очевидно срећне! Она их гледаше, она им се дивљаше, и у том тренутку беше јој око срца тако топло и мило, да се не могаше уздржати да не рече матери:

— Ви имате лепу дечицу, госпођо.

Најсвирепија створења разнеже се кад им децу милујете.

Мати диже главу и захвали, и понуди путницу да седне на праг. Па онда почеше разговарати.

— Ја сам госпођа Тенардије, рече мати двеју девојчица. Ми држимо ову механу.

Па онда опет узе певушити кроза зубе пређашњу песму.

Ова госпођа Тенардије беше црна, дебела, њошкаста жена; солдат-жена од главе до пете. Но, благодарећи читању романâ, држала се мало на нокту. То беше кађиперка мушкобана. Такву су је начинили старински романи, који су вечито забављали уображење њено. Беше још млада, тек тридесет година. Седела је, а да је стојала и била исправљена, она би можда својим високим растом, широким плећима, и дебелом телесином, још на први поглед упрепастила путницу, убила јој поверење, и учинила да не буде овог што

ћемо приповедити. Лице које седи уместо да стоји, од тога ето зависи сва судбина.

Путница исприча своју историју, разуме се предругојачену.

Да је она радница; да јој је муж умрьо, да у Паризу нема рада, и да тога ради иде у свој завичај; да је јутрос отишла пешке из Париза; да се, носећи дете у наручју, уморила, па, сретавши једна кола, села на њих и возила се до Виљмобла; да је од Виљмобла до Монфермеља ишла пешке; да је и девојчица ишла, али мало, јер је нејачка, и да ју је опет морала носити и да је тада, душица, и заспала.

И рекавши то, пољуби ћерку страсно, и разбуди је пољупцем. Дете прогледа крупним плавим очима, као у матере, и гледаше, шта? Ништа и све, с оном детињом озбиљношћу а покашто и оштрином што је тајна њихове светле невиности, пред нашим тамним добродетељима. Рекао би да она осећају да су анђели и да знају да смо ми људи. Потом се стаде смејати, и, ма да га мати задржаваше, склизне се на земљу с оном неукротљивом енергијом детињом које хоће да трчи. На једанпут спази двоје друге деце на љуљашци, стаде, и исплази језик, као знак чуђења.

Тенардијевица скиде своје девојчице с љуљашке и рече:

— Забављајте се све три.

У тим се годинама брзо опријатељава, и, после једног минута, ћеркице Тенардијевичине играху се с оном новом дошљакињом и копаху рупе у земљи — чудно задовољство.

Ова дошљакиња беше врло весела; доброта материна огледаше се у веселости овог створењица; беше нашла једно дрвце, којим, као лопатом, копаше рупу колико за једну муву. Оно што ради копач, смешно је кад ради дете.

Жене наставише разговор.

— Како је име вашој малој?

— Козета.

ДР МИЛАША Н. ПЕТРОВИЋ
АДВОКАТ
БЕОГРАД

Козета, тј. Јефразија. Њој је било право име Јефразија. Али од Јефразије, мати јој начинила Козету, по оном добром и пријатном материнском и народном инстикту, који од Јозефине гради Пепиту и од Франсиске Силету. То вам је један начин „словопроизводства," који доводи у забуну сву науку етимологйску. Ми знамо једну баку која је успела да од Тодора начини Гнона.

— Која јој је година?

— Сад је у трећој.

— Као и моја старија.

Међутим све три девојчице беху се скупиле у гомиле те гледаху са страхом и блаженством; десио им се један догађај: ишчепркале су из земље велик комад стаклета;

и с тога се беху престравиле, и зато беху прерадосне.

Главице им беху једна до друге; рекао би да их све три обасјава нека светитељска светлост.

— Што су ти деца! рече Тенардијевица, како се она одмах здруже и опријатеље! Свак би рекао да су три сестре!

Ову реч баш као и да чекаше друга мати. Она узе Тенардијевицу за руку, погледа је у очи, и рече јој:

— Хоћете ли узети моје дете да га очувате?

Тенардијевица се потресе оним изненадним покретом, који не значи ни пристајање ни одбијање.

Козетина мајка настави:

— Видите, ја не могу своје дете повести са собом. Рад ми то не допушта. С дететом не могу наћи нигде места. Свет је такав, шта му знам? Сам ме је Бог нанео поред ваше механе. Кад сам видела ваше ћеркице, овако лепе, чисте, и задовољне, срце ми је од милине заиграло. Одмах сам рекла: то мора бити нека добра мати. Тако је; оне ће бити три сестре. Осим тога, ја се не ћу задуго вратити. Хоћете ли узети моје дете?

— Да видим, рече Тенардијевица.

— Даваћу вам по шест франака месечно.

На то се зачу један мушки глас из механе:

— Ни паре мање од седам франака. И шест месеца напред да се плати.

— Шест пута седам четрдесет и два, рече Тенардијевица.

— Добро, ја ћу дати, рече мати.

— И петнаест франака, поврх тога, за прве трошкове, дода̀де глас мушки.

— Свега педесет и седам франака, рече госпођа Тенардијевица. И рачунајући то, неваше кроза зубе своју песму.

— Даћу и то, рече мати, ја имам осамдесет франака. Остаће ми толико, колико да идем пешице у завичај. Тамо ћу зарадити новаца, и, чим иоле стечем, вратићу се да потражим моју малу душицу.

Опет се зачу мушки глас:

— Има ли мала што од својих ствари?

— То је мој муж, рече Тенардијевица.

— Наравно да има. Ја сам већ мислила да је то ваш муж. Има она своје ствари, своје хаљинице, те још како лепе! све на туцета! чак и свилене хаљинице, као каква дама! То је све у мојој торби.

— Ваља и то дати, дода̀де глас мушки.

— Разуме се, ваљда, да ћу дати! рече мати. То би тек било лепо, да ја оставим своју ћерку голу нагу!

Лице се механцйно помоли.

— Е, онда је све у реду, рече он.

Погодба се сврши. Мати преноћи у механи, даде паре и остави дете, извади детиње ствари из торбе, која оста празна, и оде сутрадан рано, мислећи да се што пре врати. Оваки одласци чине се мирни и тихи; али су пуни очајања.

Једна суседа Тенардијевичина срела је ову матер, па је потом причала својој суседи:

— Видела сам једну жену, која иде и плаче; камен би се заплакао од њене жалости!

Пошто оде мати Козетина, рече муж својој жени:

— Ово ће ми платити мој дуг од сто и десет франака коме је рок сутра. Требало ми је још педесет франака. Да нисам ово добио, видео бих добош пред кућом. Ти си, с твојим девојчицама, начинила добар мамац.

— Без сумње, одговори жена.

II

Површан нацрт двеју подмуклих фигура

Ухваћен миш беше врло мален; али мачка се радује и најмршавијем мишу.

Ко су ови људи, овај Тенардије и жена му?

Да кажемо сад укратко. Доцније ћемо попунити.

Ова створења припадаху оној измет-класи друштва, која се састоји из људи грубих и дивљих који су пропали, која стоји између класе која се зове средња, и класе која се зове нижа, и која има у себи неколике мане друге и готово све пороке прве класе, а ни труна од оног племенитог одушевљења радничког, или од поштеног рада грађанског.

То беху они природни кепеци, који, ако их кад каква тамна ватра огреје случајно, постају лако чудовишта. У жени беше основа за животињу, а у човеку материја за лупежа. Обоје беху у највећем степену способни за гнусно напредовање у злу. Има у свету рачијих душа које се постојано тоскају у помрчину, које у животу иду више назад него напред, које употребљују искуство да увећају грдобу своју, које непрестано бивају све горе, и постају све црње и црње. Такве две душе беху овај човек и ова жена.

Нарочито је Тенардије имао онако лице, које је вређало људе физијономисте. Има људи од којих се човек гнуша чим их погледа, јер осећа да су мрачни с обе стране. Они су бојажљиви за собом, а страшни пред собом. У њима има нешто незнано. Нити

знаш шта су чинили, нити шта ће чинити. Сенка коју им у оку видите, открива их. Кад чујете само једну реч њихову, или видите један помицај њихов, одмах већ назирете тамне тајне у прошлости њиховој и тамне мистерије у будућности њиховој.

Овај Тенардије, ако је веровати, био је некакав солдат; некакав поднаредник, као што он вели; по свој прилици био је у рату 1815, и, као што се чини. показао се храбар. Доцније ћемо видети ко је био. Фирма на механи означавала је неко дело његово у рату. Он ју је измоловао сам, јер је знао од свачега понешто; али рђаво.

То је било доба кад је стари роман класички, вазда племенит, али све више простачки, пошто је спао од госпођице де Скидери на госпођу Бурнон-Маларм и од госпође де Лафајет на госпођу Бартелеми-Хадо, палио заљубљене душе вратарака париских и доводио у ватру и саму палилулу. Госпођа Тенардијевица била је толико разумна да је читала такве књиге. Она се хранила њима. Њима је пунила оно мало мозга што имађаше; то јој је, док беше млада, и мало доцније, дало неко мисаоно држање према мужу, који беше препреден нитков, граматички писмен чапкун, груб и фин у исти мах, али „у свему што се тиче пола," као што сам го-

вораше, коректан и пресудан нокташ. Жена му беше неких дванаест или петнаест година млађа од њега. Доцније, кад јој коса поче седети, Тенардијевица беше само дебела невољала жена, која читаше глупе романе. Јер, будалаштине се не читају без казне. И тога ради њена старија кћи би прозвана Епонина; а млађа, која се, сиротица, звала Гилнара, морала се, по неком глупом роману, прозвати Азелма.

У осталом, узгред буди речено, ништа није смешно и празно у овом чудном добу о којем говоримо, и које би се могло назвати анаркијом имéнâ. Поред романтичне струје, коју смо додирнули, иде и социјална жица. Данас није ретко да се говедарски син зове Артур, Алфред, или Алфонзо, а грофовски (ако још има грофова) Тома, Петар, или Јаков. Ово премештање имена „благородног“ на говедара, и имена говедарског на аристократу, није ништа друго него траг једнакости. И ту се, као и свуда, види неодољиво продирање новог духа. Под овом привидном несагласношћу крије се једна велика и дубока ствар: Револуција Француска.

III

Шева

Да ко буде срећан, није довољно да буде неваљао. Механа је слабо радила.

С ових педесет и седам франака Фантинииних, Тенардије се спасао од судске потере и исплатио свој дуг. Потоњег месеца, опет му је требало новаца; Тенардијевица отиде у Париз и заложи Козетине хаљинице за шесет франака. Пошто су јој тај новац учачкали, Тенардије и жена му гледали су ово дете као и сироче, које живи од милости њихове, и поступали су тако с њиме. Не имајући више својих хаљина, одевали су је у старе кошуље и сукње, тј. у дроњке од своје деце. Хранили су је остатком од јела и мрвама, боље него псето, горе него мачку. У осталом мачка и псето били су обично другови њени у јелу; Козета је јела под столом, из једног дрвеног чанка из каквог су и они јели.

Мати, која се, као што ће се доцније видети, настанила у М. — на М. — писала је, или боље рећи, слала је писма сваког месеца, да би дознала како је дете њено.

Тенардије и жена му одговарали су увек једно те једно: Козета је не може боље бити!

Пошто је прошло шест месеца, мати је послала седам франака за седми месец, и потом је уредно сваког месеца слала по седам франака. Још се није навршила ни година дана, а Тенардије рече: — Лепа, бога ми, ствар! Шта мисли та жена, шта је то седам франака! — и одмах написа писмо и поиска дванаест франака. Мати, коју су они увек уверавали да јој је дете здраво и срећно, шта је знала, сиротица, друго, него да пошље дванаест франака.

Има природâ које не могу љубити једну страну док не мрзе другу. Тенардијевица је страсно волела своје две ћеркице, и зато је мрзила Козету. Жалосно је и помислити да љубав једне матере може и зло изгледати. И оно мало што је чинила Козети, мислила је да је на штету њене деце, и да то мало створењице украђује ваздух којим дишу ћери њене. Ова жена, као и многе жене њене сорте, имала је сваки дан да излије једну суму милоште, а другу злоће и грдње. Да није било Козете, онда би, без сумње, њене ћери, ма како да их је волела, биле те, које би морале трпети и једно и друго; али сад је ово сироче примало све зло, а њезине ћери сву милошту њену. На Козету је сваким кораком падала туча од грдње и казни. Јадно слабо сироче, које није знало ништа на белом свету, које је било непрестано пео-

вано, кињено, кажњено, и бијено, и које је гледало поред себе два мала створења, као и она што је, која живе радосно и весело на овом свету!

Тенардијевица је била зла Козети, а Епонина и Азелма постале су зле. Деца, у то доба, нису ништа друго него копија матере своје. Само мањи формат, то је све.

Прође једна година, прође и друга.

У селу се говораше:

— Баш су добри људи, овај Тенардије и жена му! Они нису богати, па опет држе и гаје једно сироче, које је остављено код њих!

Мислило се да је мати заборавила Козету.

Међутим Тенардије дозна, ђаво би га знао откуд, да је дете на сву прилику копиле, и да мати не сме то признати, па поиска петнаест франака месечно, говорећи да „створење“ расте и „*једе*,“ и претећи да ће га отерати. „Не ћу да ме вуче за нос! викаше он, јер ћу јој разбити све тајне с овим дететом. Мени треба новаца.“ Мати, сирота, плати петнаест франака.

С године на годину, дете растијаше, а с њиме и невоља његова.

Док је Козета била мала, она је подносила псовку за остало двоје деце; откако се стала развијати малчице, то јест пре него

што је имала пет година, постала је слушкиња кућевна.

Пет година! рећи ће ко, та то није прилика! Није прилика, ама је истина. Социјална (друштвена) патња почиње у свако доба. Нисмо ли ту скоро видели парницу неког Димолара, једног сиротана, потоњег лупежа, који је од пете године, као што тврде званични документи, оставши сам на свету, „радио да живи, и крао.“

Козета је трчала на све стране, чистила собе, авлију, улицу, прала судове, и носила и саме терете. Тенардије и жена му мислили су да су тим власнији поступати тако с дететом, што мати, која живљаше непрестано у М. — на М., — беше почела неуредно плаћати. Неколико месеца не беше платила.

Да је ова мати била дошла у Монфермељ после три године, она не би била познала дете своје. Козета, онако лепа и ведра кад је дошла у ову кућу, постала је бледа и жољава. Била је нешто жалостивна. Подмуклица! говораше Тенардије и жена му.

Неправда ју је начинила осорљивом, а невоља ружном. Од свеколике лепоте беху јој остале само лепе очи, које тужно дираху у срце, јер, онако велике као што беху, рекао би да откриваху још већу количину јада и туге.

Жалосно је било видети зими ово јадно сироче, коме не беше још ни пуних шест година, како, цвокоћући у ритама, зором чишћаше улицу једном грдном метлом у руменим ручицама и једном сузом у крупним очицама.

Сељаци је зовијаху Шева. Народ, који милује фигуре, прозвао је тим именом ово мало створење, које није много веће од тице, које дрхти, стрепи, и плаши се, које свако јутро прво рани у кући и у селу, које је увек на улици, а сваке зоре у пољу.

Само то једно, што ова сиротица шева не певаше никад.

КЊИГА ПЕТА

СИЛАЖЕЊЕ

I

Историја једног напретка у лончарству

Али шта је с овом матером, која, као што говораху људи у Монфермељу, беше заборавила дете своје? шта је било с њом? где је она? шта ради она?

Пошто је предала своју Козету Тенардијевици, она је отишла даље и стигла у М. — на М. —

То је, као што се опомињете, било 1818-те.

Фантина је отишла била из завичаја има дванаест година. М. — на М. — беше се изменио. Док је Фантина силазила лагано све у веће јаде и невоље, дотле се њено место рођења дизало и напредовало.

Пре две године дана, у њему је извршено једно од оних индустрйских дела, која чине велике догађаје у тако малим местима.

Та је ситница важна, и ми мислимо да је потребно развити је; рекли бисмо готово да је потребно подвући је.

Још од непамћених времена, М. — на М. — имађаше своју нарочиту индустрију у подражавању лончарије инглиске и немачке. Та је индустрија увек таворила, због скупоће првих срестава која има уплив на радничке руке. У време кад се Фантина вратила у М. — на М. — учињен је нечувен преображај у овој производњи лончарије. На измаку 1815-те, један човек, непознат, дошао је и настанио се у вароши, и досетио се да у овој фабрикацији замени смолу гумом, и још неке ситнице.

Ова мала промена била је читава револуција.

Ова мала промéна зачудо је обалила цену првим трошковима, што је, прво, повисило надницу, а то је добро за земљу; друго, побољшало фабрикацију, а то је добро за потрошнике; и треће, спустило цену еспапу а утростручило добит, што је у корист фабриканту.

Еле, за једну идеју три добити.

Није прошло ни три године, а творац те поправке постао је богат, што је добро, и обогатио све око себе, што је још боље. Није био из тог округа. О пореклу његовом ништа

се није знало, о његовом животу прећашњем још мање.

Причало се да је дошао с мало новаца, да је имао, у највишу руку, неколике стотине франака.

С то мало капитала, употребљена на паметну мисао, обогатио је и себе и сву околину своју.

Кад је дошао у М. — на М. —, био је одевен и понашао се и разговарао као и сваки остали радник.

И баш оног истог дана, кад је онако непознат, ушао у варошицу М. — на М. —, једне вечери у децембру, с торбом о рамену и с тојагом у руци, догоди се ватра у општинској кући. Овај човек појури у ватру, и, с опасношћу за живот свој, избави двоје деце капетана жандармерйског; и тога ради никоме и не паде на ум да му потражи пасош. Од то доба сваки га је знао. Звао се *Чича Мадлен.*

II

Мадлен

То беше човек око својих педесет година, који изгледаше врло замишљен и у послу, и

који беше добар. То је све што се могаше о њему рећи.

Благодарећи брзом напредовању ове индустрије, коју је он умео тако дивно дотерати, М. — на М. — беше постао средиште великог промета и радње. Шпанија, која троши много лончарије, чинила је сваке године грдан пазар. М. — на М. —, овом трговином, конкурисаше готово Лондону и Берлину. Чича Мадлен имао је толику добит, да је, друге године, озидао једну велику фабрику, у којој беху две простране радионице, једна за мушкиње, друга за женскиње. Ко би год гладовао, ваљало је само ту да се пријави, па да одмах добије хлеба и зараде. Чича Мадлен тражио је од мушкиња да буде предано послу, од женскиња да се добро влада, а од свију да су поштени. Он је оделио радионице, да би раздвојио полове, и да би жене и девојке биле паметне. У томе је био немилостив. То је једина ствар у којој је био малко нетрпљив. За ту оштрину имао је тим више разлога, што је М. — на М. — варош с гарнизоном, па је било и сувише прилика које су ишле на руку покварености. У осталом, његов долазак био је право доброчинство, а његово присуство право провиђење. Пре него што је дошао Чича Мадлен, све је животарило у околини; а откако је он дошао, све је бујало здравим животом и

радом. Промет беше жив и свестран. Нерад и невоља беху непознати. Не беше ни једног џепа у ком не би било бар штогод новаца, ни једног огњишта на ком не би било макар малко радости.

Чича Мадлен давао је рада свакоме. Тражио је и препоручивао само једно: Будите поштен човек! Будите поштено чељаде!

Као што смо рекли, у сред ове радње којој је он био узрок и стожер, Чича Мадлен тецијаше имање; али, што је чудно у таког једног простог трговца човека, изгледаше као да му то не беше главна брига. Као да он много мишљаше о другима, а мало о себи. Године 1820 знало се да је дао на оставу банкару Лафиту шест стотина и тридесет хиљада франака; али пре него што је уштедео за се ових шест стотина и тридесет хиљада, дао је бар више од милијон франака на варош и сиротињу.

Болница беше сиромашна; он јој даде прилог за издржање десет болесника. М. — на М. — дели се на горњу и доњу варош. У доњој вароши, у којој је он живео, беше само једна школа, једна права чатрља; он је начинио две, једну за мушку, другу за женску децу. Двојици учитеља давао је из своје касе двапут онолико колико им је доносила мршава плата општинска, и једном је зачудио некога рекавши му: „Два прва

чиновника у држави јесу дојила и учитељ.“ Подигао је о свом трошку једну сиротињску кућу, ствар у оно доба готово нечувену у Француској, и фонд за помоћ старим и неспособним радницима. Око радионице његове, као средишта, настанила се читава мала од сиротиње и радника; и он је, ту међу њима, завео и апотеку бесплатну.

У први мах, кад је отпочео радњу, свет је говорио: То је нека варалица која хоће да се обогати. Кад се видело да је он пре обогатио земљу него себе, тај исти свет говорио је: То је неки частољубивац. И доиста то се могаше тим пре мислити, што он беше у неку руку религијозан, и иђаше у цркву, ствар која у оно доба беше врло у моди. Он иђаше редовно сваке недеље на јутрење. Посланик из истог места, који се у свачем бојаше конкуренције, забрину се због те религијозности. Тај посланик, члан законодавног тела у време царства, делио је религијозне идеје једног калуђера, који се звао Фуше, дука од Отранта, коме је он био креатура и пријатељ. Кад је био насамо, смејао се и Богу и религији. Али кад је видео богатог Мадлена како иде на јутрење, одмах је помислио да му може бити опасан такмац о посланичку столицу, па се постарао да га претече; узео је једног језуитског исповедника и одлазио редовно на службу и вечерње. У оно време

била је частољубивост, ако је слободно изразити се правом речју, ићи у цркву. Од отог смиреног страха добила је и сиротиња и Бог, јер је поштовани посланик дао такође прилог болници за издржање двојице болесника, које чини свега дванаест.

Но једно јутро, 1819, распростр се глас по вароши да је краљ, на предлог начелника полиције, а због услуга земљи учињених, именовао Чича-Мадлена за кмета у М. — на М. — Они који су говорили о овом дошљаку да је „частољубивац", дочекаше с радошћу ову прилику да повичу: Нисмо ли ми казали? А? Сва се варош беше ужурбала. Глас се беше обистинио. После неколико дана, изиђе указ у званичним новинама. Сутрадан потом, Чича-Мадлен одрече се чина.

Те исте године, 1819, производи изумења Мадленова бејаху на изложби индустрйској; по извештају одборском, краљ наименује изумеоца каваљером Легије Части. Опет говор у варошици. Дакле то је! сад знамо! Хтео је златан крст да добије! Чича-Мадлен одбаци крст.

Заиста, овај човек беше загонетка. Свет се избезуми и не знаде шта да рече; најпосле реши да то мора бити какав пробисвет.

Као што смо видели, околини је био добротвор, сиротињи је био све; био је тако користан да га је ваљало поштовати, а тако

добар да га је ваљало волети; нарочито су га волели радници његови; и он се поносио том љубављу с неком меланколичном важношћу. Кад се видело да је богат, „људи од друштва“ клањали су му се, а у вароши су га звали: Господин Мадлен; али радници и деца њихова звали су га и даље *Чича-Мадлен*, чему је се увек слатко насмешио. Што се више дизао, то је више позива долазило. „Друштво“ га је призивало. Надувени кругови у М. — на М. — који су, у прво доба, били затворени новајлијама, отвораху се широм милијонару. Чињено му је хиљаду понуда. Он је одбио све.

И тада свет повика: — Та то је неки звекан и простак. Он не зна ни шта је то. Он се не уме ни наћи у свету. Ко зна да ли уме и читати!

Кад су видели да зарађује новац, рекли су: то је трговац. Кад су видели да раздаје новац, рекли су: то је частољубивац. Кад су видели да не прима почасти, рекли су: то је пробисвет. Кад су видели да одбија свет, рекли су: та то је неки животиња.

Године 1820, пет година по доласку у М. — на М., — услуге које је учинио земљи беху тако велике, глас свеколике околине беше тако једнодушан, да га краљ наново постави за кмета ва ошког. Он опет одбаци, али начелник не прими оставку, сви знаме-

нитији грађани навалише с молбама, народ листом мољаше по улицама, и навала би тако велика, да он немаде куд него се мораде примити. А веле да га је на то највише побудила реч једне старе жене из народа која му је с прага кућњег рекла: *Добар је кмет велико добро. А зар ти да се уклањаш од добра кад га можеш да чиниш?*

Ово беше трећа фаза у његовом узвишавању. Од Чича-Мадлена постао је Господин Мадлен, а од Господина Мадлена Господин Кмет.

III

Остава у Лафита

У осталом, он је живео онако исто просто као и пре. Коса му беше седа, око озбиљно, боја мрка као у радника, лице замишљено као у философа. Носио је обично шешир с великим ободом, и дугачак капут од суре чохе закопчан до грла. Вршио је своје кметовске дужности, а ван тога живео је усамљено. Слабо је с ким разговарао. Клонио се ласкања, избегавао је поздраве, уклањао се од друштва, смешио се да се не би разговарао, давао је да се не би смешио. Жене

су говориле о њему: „Ала је то неки медвед!“ Задовољство му беше шетати се по пољу.

Обедовао је увек сам, с отвореном књигом пред собом коју је читао. Имао је красну малу библијотеку. Волео је књиге; књиге су хладни али поуздани пријатељи. Што је год имао више времена, постајући из дана у дан богатији, то је све више употребљавао на неговање ума својега. Откако је у М. — на М. — приметило се да му је говор, од године до године, био уљуднији, одабранији, и пријатнији.

Радо је ишао с пушком у шетњу, али се ретко служио њоме. А кад би случајно нанишанио, погодио би зачудо добро. Никад није убијао мирну животињу. Никад није пуцао ни на какву птицу.

Ма да није био млад, говорило се да је зачудо јак. Нудио је своју мишицу коме је требало, дизао је коња, вадио кола из глиба, хватао за рогове и заустављао разобадана вола. Кад је излазио из куће, џепови су му увек били пуни пара, кад се враћао, били су празни. Кад је пролазио кроза село, сирочад трчаше радосно око њега, као комарци око свеће.

Нагађало се да је он некад морао бити пољски човек, јер је знао много штошта да

учи и саветује сељаке. Он их је учио како ће сачувати жито да буде здраво, ако житницу поспу а пукотине у патосу заспу неким растопом од обичне соли, и како ће истребити жижак, ако свуда, по зидовима и крововима, по баштама и кућама, вешају некаку отровну траву. Он је знао како ваља искоренити сву травуљину што расте у житу. Пацове је, на пример, гонио само мирисом од некаквог свињчета из Берберије.

Једног дана виде сељаке како се муче да почупају коприве; гледаше ту гомилу траве већ осушене, и рече: Ово је изгубљено. А било би на добро, кад би људи знали употребити. Кад је коприва млада, она је прекрасно вариво; кад је матора, она је кончаста као лан или конопља. Истуцана, коприва је добра за живину; исецкана, она је добра за стоку. Семе од коприве, помешано с храном, даје стоци светлу длаку; корен њезин, помешан са сољу, даје лепу жуту боју. Осим тога, она је добра трава која се може двапут косити. А шта треба коприви? Малчице земље, нимало бриге, и никакве неге. Само што семе опада чим сазре, а тешко га је покупити. То је све. Кад би се коприва гледала, била би корисна; нико је не гледа, па је шкодљива. И зато је ето сатиру. Како су људи налик на коприву! — И поћутавши настави: Упамтите ово, пријатељи, нема ни

рђавих трава, ни рђавих људи. Рђави су само они који их негују.

Деца су га веома волела, јер је он умео плести лепе ствари од сламе и коковог ораха.

Кад би чуо опело у цркви, ушао би у њу; распитивао је за погреб као други ко за крштење. Сиротиња и невоља дирала је нежно срце његово; он се налазио уз пријатеље у жалости, уз породице у црнини, уз попове поред мртвачког сандука. Рекао би да је својим мислима хтео дати израза у оним жалосним псалмодијама, што су пуне виђења из другога света. Гледајући у небо, слушао је, с неком тежњом за свима тајнама бесконачиости, ове тужне гласове што пољу на обали од тамне провалије смрти.

Чинио је пуно добрих дела, крijући као да би била рђава. У вече је улазио у куће тајом; пео се уза степенице крадом. Какав сиромашак, враћајући се у своју собу на тавану, видео би врата на њој отворена, а покаткад и одваљена, па би, сиромах, повикао: Овде је био лопов! Али кад је ушао, видео је одмах на столици или на столићу по какав златан новац заборављен. Тај „лопов“ био је Чича-Мадлен.

Био је љубазан и жалостиван. Људи говораху: „Ево једног човека који је богат, а није охол. Ево једног човека који је срећан а није задовољан.“

Неки су говорили да је он неки тајанствен човек, и тврдили су да у његову собу никад није ушла нога човечија, да је она права пустињичка ћелија, окићена костима и мртвачким главама. О томе се говорило тако много, да су неколике младе, елегантне, и пакосне госпе из М. — на М. — дошле једног дана к њему да му виде собу, рекавши: — Господине кмете, покажите нам вашу собу. Веле да је то нека пећина. — Он се насмеши, и уведе их одмах у „пећину.“ И оне се посрамише због радозналости своје. Соба беше сасвим као и друге собе, намештена махагоновим намештајем, доста ружним, као и сви намештаји тога рода, и тапетована хартијом од шесет пара. Нису виделе ништа лепо осим два старинска светњака на оџаку који као да су били сребрни, „јер је на њих пазио.“ Ситничарска примедба, својствена малим варошицама.

И после тога није се престало говорити да нико не улази у ту собу, да је она пустињичка пећина, ћелија, рупа, или гробница.

Поговарало се такође да има „грдно благо“ на остави у Лафита, да му стоји увек на расположењу, тако, да, веле, г. Мадлен може доћи једно јутро к Лафиту, написати признаницу и за десет минута дићи својих два или три милијона. У ствари, та „два или

три милијона," као што смо казали, износила су шест стотина тридесет или четрдесет хиљада франака.

IV

Г Мадлен у жалости

У почетку 1821 године, објавише новине да је умрьо г. Миријел, владика у Д. — прозван „преосвештени Бјенвени," и преминуо као светац у осамдесет другој години.

Владика из Д. —, да додамо овде једну ситницу коју су новине пропустиле споменути, био је, кад је умрьо, од више година слеп, и, имајући уза се сестру, био је задовољан што је био слеп.

Бити слеп и бити љубљен, то је, узгред буди речено, на овом свету, на ком ништа није савршено, један од најфинијих облика среће. Имати непрестано поред себе жену, или ћерку или сестру, или какву љупку душу, која је ту зато што вам је потребна и што она не може да буде без вас; знати да сте неопходно потребни оној која је вама нужна; моћи непрестанце мерити љубав своју с количином присутности коју вам она указује, и рећи: она ми посвећује све време своје,

и зато ја имам све срце њено; гледати мисао у место фигуре; констатовати верност једне душе у помрчини света; опажати шушку од хаљина као шушку од крила; слушати одлажење и долажење, излажење и враћање, говор и песму, и сањати да сте ви центар тога хода, тих речи, те песме; показивати сваког минута своју сопствену атракцију (привлачну силу); осећати се све моћнији што сте више слабији; постати у мраку, и кроз мрак, звезда око које се креће тај анђео — мало је среће која би била равна овој! Највиша срећа у животу, то је уверење да смо љубљени; љубљени себе ради, или боље рећи, љубљени осим себе; а то уверење, слепац има. У томе јаду, бити служен, то је бити љубљен. Фали ли му штогод? Не. Није изгубио виделo, ко има љубав. И то какву љубав? љубав која је сложена од саме добродетељи! Где је јамачно знање, ту нема слепоће. Душа пипајући тражи душу, и налази је. И та нађена и осведочена душа, то је жена. Рука вас једна подржава, то је њена рука: уста нека додирују вам чело, то су њена уста; ви чујете неко дијање близу вас, то је она. Имати све од ње, од нежне љубави па до милосрдности; не бити никад остављен; имати ту нежну слабоћу која вас подупире; ослањати се на ту несломљиву граничицу; примати из њених руку провиђење,

и моћи је загрлити — дотаћи се Бога — каква милина! Срце, тај тамни небесни цвет, расцветава се тајанствено. Не бих дао тај мрак за све видело светско! Анђео душа ту је, непрестанце; ако отиде, то је да дође; изгуби се као сан, и појави се као јава. Осећа се топлота која се приближује, то је она. Плива у радости, весељу, и милини; светли се усред ноћи. И хиљаду других брига и старања. Ситнице које су огромне крупнице у овој празнини. Најљупчији акценти гласа женског употребљени да вас уљуљају и да вам замене сву васелену. Душа вас љуби и милује. Не видите ништа, али осећате да сте обожавани. То је рај у сред помрчине.

Из тог раја, преосвештени Бјенвени прешао је у други.

Глас о смрти његовој допесоше новине у М. — на М. —. Сутра дан г. Мадлен беше сав у црно обучен, и имађаше флор око шешира.

Свет примети ту црнину, и одмах је узе оговарати. То баци малко светлости на порекло г. Мадлена. Људи закључише да је он морао имати неке свезе с пречасним владиком. *Носи црно за владиком из Д.* —, говораше се по салонима; то јако подиже г. Мадлена, и одмах му задоби пажње и поште у племенитим круговима у М. — на

М. —. Мали аристократски крај варошице науми да дигне ограду што га је раздвајала од г. Мадлена, на сву прилику рођака владичиног. Г. Мадлен примети одмах у почетку да задобија све више поште од старих, и све више осмеха од младих жена. Једно вече, једна старешица тога мајушног великог света, радознала по праву старости, усуди се да га запита:

— Господин кмет је без сумње рођак покојног владике из Д. —?

— Нисам, госпођо, одговори јој он.

— Али, настави удовица, ви носите црно за њим?

— То је зато што сам некад у младости био лакеј у породици његовој.

Примећавало се још и то, да је увек, кад би кроз варош прошло какво Савојче, врљајући по селима и тражећи да чисти оџаке, г. кмет призвао га к себи, питао га за име и дао му пара. Деца су казивала то једно другоме, и уврађала на г. Мадлена.

VI

Малко светлости на видику

Мало-по-мало, и с временом, леже сва опозиција. С почетка је било оговарања и

клевета против г. Мадлена, а то је судба коју увек трпе они који се подижу, потом то беше само злоба, па онда пакост, па најпосле ишчезе сасвим; поштовање беше савршено, једнодушно, срдачно, и дође једно доба, око 1821, кад је реч: господин кмет изговарана у М. — на М. — готово оним истим акцентом као што је реч: преосвештени владика изговарана у Д. — 1815-те године. Десет часова из далека долазили су људи да питају за савет г. Мадлена. Он је намиривао размирице, спречавао парнице, мирио непријатеље. Свак га је узимао за судију своме праву. Чинило се као да је његова душа књига природног закона. Као да је каква зараза, тако поштовање према њему, за шест седам година, обузе сву околину.

Један једини човек, у вароши и околини, беше се сасвим отргао од те заразе, и, ко био да био Чича-Мадлен, он остаде постојано противник, као да га неки нагон (инстинкт), непокварљив и необманљив, буђаше и узнемириваше. И доиста, рекао бих да има у неких људи неки прави зверски нагон, чист и неумитљив као и сваки нагон, који ствара антипатије и симпатије, који фатално раздваја природу од природе, који се не устеже, који се не узнемирује, не ћути и никад себе у лаж не утерује, светао у тами својој, непогрешив, непревојит, бунтован против

свију савета разума и против свију напомена памети, и који, ма како се судбина окренула, потказује тајно човеку-псету присуство човека-мачке, и човеку-лисици присуство човека-лава.

Често се дешавало, кад је г. Мадлен ишао улицом, миран, нежан, окружен благословом свију, да се један висок човек, у црном капуту, с батином у руци и старим шеширом, наједанпут осврне за њим, и прати га очима докле год не ишчезне, скрстивши руке, климајући полако главом, и дижући под нос горњу и доњу усну, нека значајна гримаса која би се могла овако превести: — Ама ко ли је овај човек? Зацело сам га негде видео. — На сваки начин, не ће он мене довека варати.

Ова важна личност, озбиљна толико да готово грози, беше од оних, које човек само кад смотри, мора о њима да мисли.

Звао се Жавер, а био је полицај.

Он је вршио у М. — на М. — тешку, али корисну, дужност надзорника. Он није видео почетак Мадленов. Место, које је имао, добио је протекцијом г. Шабуљета, секретара државног министра грофа Англа, ондашњег начелника полиције у Паризу. Кад је Жавер дошао у М. — на М. —, богаство великог фабриканта беше већ стара ствар, и Чича Мадлен беше постао господин Мадлен.

По неки званичници полиције имају особиту физиономију, која казује подлост и власт. Жавер имађаше такву физиономију, или бар подлост такву.

По нашем уверењу, кад би душе биле видљиве очима, видела би се разговетно та чудна ствар да свака индивидуја рода човечанског одговара некој индивидуји у родовима царства животињског; и ласно би се увидела ова истина, коју мислиоци једва назиру, да су, од шкољке па до орла, од свиње па до тигра, све животиње у човеку, и да је свака од њих у једном човеку. А покаткад и више њих у један мах.

Животиње нису ништа друго него фигуре врлина и порока наших, које блуде пред очима нашим, видљиве сенке душа наших. Бог нам их показује да их видимо па да се размислимо. Почем су животиње само сенке, то их Бог није ни створио поучљивим у потпуном смислу те речи; а и наштo? Напротив, почем су наше душе јаве, и имају своју мету, то им је Бог и дао разум, то јест васпитање што је више могућно. Добро социјално васпитање може увек извући из душе, ма каква да је, корист коју садржава.

Ово нек је речено, разумите ме, са ужег гледишта привидног живота земаљског, и без предрасуде о дубоком питању о прећашњој

и потоњој личности створе́њâ која нису човек. Видљиво *ја* не овлашћује никојим начином мислиоца да нијече скривено *ја*. Учинивши ову резерву, ајдемоте даље.

Дакле, ако допустите један часак, као што ми велимо, да у сваком човеку има нека врста животиња, онда нам је ласно казати ко је био полицај Жавер.

Сељаци у Астурији верују да вучица, кад се год окоти, донесе и једно псето, које одмах поједе, јер би иначе оно, кад би порасло, појело вучиће.

Подајте облик човечански том псету што га је вучица окотила, и то ће бити Жавер.

Жавера је родила у тамници једна картара, чији је муж био на робији на галијама. Кад је порастао, мислио је да је ван друштва и очајавао је да ће се икад вратити у њ. Видео је да друштво неумољиво одгурује од себе две класе људи, оне који га нападају, и оне који га чувају; имао је да бира само између те две класе; у исто време, осетио је у себи неки фонад од жестине, реда, и поштења, помешан с неисказном мржњом на врсту беспосличара, којој је сам припадао. Ступи у полицију. Послужи га срећа. У четрдесетој години постаде надзорник.

У младости употребљаван је у робијашницама на југу.

Пре него што пођемо даље, дај да се разумемо о речи облик човечански коју отоич придадосмо Жаверу.

Жаверов облик човечански састојаше се из једног пљоснатог носа, са две дубоке ноздре, до којих допираху на оба образа грдни ласови (бакенбарди). Ко је први пут видео та два забрана и те две пећине, осетио се неугодно. Кад се Жавер насмеје, што је бивало ретко и страшно, његове мале усне развуку се и покажу не само зубе него и десни, а око носа му се начини нека пљосната и дивља бора као на губици животињској. Кад је озбиљан, Жавер је пас; кад се смеје, он је тигар. У осталом, мало теме а велике вилице; коса покрива чело и пала до трепавица; међу очима увек намрштена бора као звезда гњева; поглед мрачан; уста упијена и страшна; изглед заповеднички и свиреп.

У овом човеку беху два осећања врло проста и односно врло добра, но која је он чинио рђавим претеруjући у њима: то је поштовање власти и мржња на буну; а буна му је била све, јер он крађу, убиство, и сва злочинства није сматрао друкчије него као разне форме буне. Он је с неком слепом и дубоком вером поштовао сваку службу државну, почевши од првог министра па до последњег практиканта. Он је презирао, гнушао се и гадио се свега што је ма једном

прешло закониту границу зла. Био је апсолутан и није трпео изузетака. С једне стране говорио је: — Чиновник се не може преварити; судија нема никад неправо. — С друге стране, говорио је: — Овима нема лека, они су пропали. Од њих не може бити никаква добра. — Он је потпуно делио мњење оних екстремних духова што придају закону човечанском не знам какву моћ да гради, или, ако хоћете, да констатује демоне, и што проводе реку Стикс испод друштва. Био је стоик, озбиљан, и оштар; замишљен и сетан; смеран и поносан као и сви фанатици. Поглед му је био свердао; тако је вртео и пробијао. Сав живот његов састојао се у два глагола: бдити и пазити. Он је повукао праву липију у ономе што задаје највеће муке на свету; знао је да је користан, веровао је у службу своју, и био је шпијун онако као што се бива свештеник. Тешко ономе ко му падне шака! Он би ухватио и затворио својега оца кад би с робије утекао, и сапрео би матер своју кад би умакла испод казне. И то би учинио с оним унутрашњим задовољством што га даје добродетељ. К томе ваља додати да је живео просто, у осами, у одрецању од свега, у целомудрију, без икакве расејаности. Он је био сав немилостива дужност, полиција као што су је разумевали Спартанци у Спарти, неми-

лосрдна стража, сурово поштење, мраморни шпијун, Брут у Видоку.

Сва спољашњост Жаверова казиваше човека који се прикрада и вреба. Мистичка школа Жозефа де Метра, која, у оно доба, зачињаваше неком вишом космогонијом назадњачке новине, рекла би да је Жавер симво. Чело му се није видело испод шешира, очи му се нису виделе испод трепавица, брада му се није видела испод јаке, руке му се нису виделе из рукава, штап му се није видео испод капута. Али кад је дошла прилика, наједанпут се из свега тога мрака, као из заседе, појавило угловито и пољевито чело, страшан поглед, гр зна брада, велике руке, и једна грдна батина.

У овим доколичним тренуцима, који су били врло ретки, читао је, ма да је мрзио књиге; и с тога није био сасвим неписмен. То се познавало по говору његову.

Као што смо рекли, није имао никаквих порока. Кад је био задовољан са собом, дозвољавао је себи малчице бурмута. Тиме је стојао у свези с човечанством.

Такав је био тај страховити човек.

Жавер је пазио на г. Мадлена оком које не трепће, оком које је пуно сумње и предомислице. То је г. Мадлен најпооле приметио, али му се чинило незнатна ствар. Није ни питао Жавера за то, није га ни тражио

ни клонио га се, трпео је, и не обраћајући пажње на њ, тај немио и готово теретан поглед. Дочекивао је Жавера као и сваког другог, с милоштом и добротом.

Из неколико речи које су се Жаверу случајно омакле, могло се судити да је он тајом, с неком особитом радозналошћу у којој има толико инстинкта колико и воље, тражио све старе трагове Чича-Мадленове. Чинило му се да зна, и говорио је каткад, да је неко добио неке извештаје у неком крају о некој фамилији која се изгубила. Једном рече, говорећи сам са собом: — Мислим да ми је сад у рукама! — Потом је мислио три дана, не рекавши ни речи. Мора да му се прекинуо конац који је мислио да има у рукама.

У осталом, а ово је нужна коректива ономе што би смисао понеких речи имао сувише апсолутног, у човечанском створењу не може бити ништа истински непогрешиво, и особина је у нагона баш та, што он може бити збуњен, ухваћен, и на страну заведен. Без тога, он би био старији од разума, и животиња би била обавештенија од човека.

Жавер доиста беше некако збуњен савршеном природношћу и мирноћом г. Мадлена.

Али једног дана његово чудно понашање као да не прође без утиска на г. Мадлена. Ево којом приликом.

VI

Чича Фошлеван

Једно јутро иђаше г. Мадлен једном некалдрмисаном уличицом у М. — на М. —, чу неку вику и виде гомилу људи недалеко од себе. Одмах се упути тамо. Једног старца, по имену Чича-Фошлевана, беху притисла кола, под којима се кљусе беше строваливо

Тај Фошлеван беше један од ретких непријатеља које г. Мадлен још имађаше у оно доба. Кад је Мадлен дошао у ову варош, Фошлеван, некадашњи писар и писмени сељак, имађаше неку трговину која му не иђаше добро. Фошлеван је гледао како се овај прост радник богатио, док је он, газда, сиромашио. С тога постаде завидљив и пакостан, и чињаше све што могаше само да науди Мадлену. Потом је пропао с радњом, и, онако стар, без деце и породице, не имајући ништа друго своје до једне таљиге и једно кљусе, рабацијао је да би живео.

Коњу беху две ноге пребијене и не могаше се дићи. Старац лежаше између точкова. Кола су се тако несрећно претурила, да су свом тежином пала њему на груди. Она беху тешко натоварена. Чича-Фошлеван јаукаше и запомагаше страховито. Покушавали су да га избаве, али узалуд. Несмислена трудба,

непажљива помоћ, мало јачи притисак, сасвим би га згњавили. Жавер, који је притрчао у тренутку кад се то десило, послао је да се потражи каква полуга.

У тај мах стиже г. Мадлен. Свет се размаче и пропусти га с поштовањем.

— Помагајте, ако Бога знате! викаше стари Фошлеван. Ко је тако добар да спасе једног старца?

Г. Мадлен осврте се и погледа људе око себе.

— Има ли ту каква полуга?

— Отишли су да је потраже, одговори један сељак.

— Кад ће је донети?

— Отишли су у најближи крај, к једном налбанти; али ће проћи добра четврт часа док је донесу.

— Четврт часа! узвикну Мадлен.

Уочи тога дана ишла је киша, земља се беше разглибила, кола сваког тренутка упадаху све више, и све више притискиваху груди старог рабације. Видело се јасно да би му за пет минута ребра била сломљена.

— Не може се чекати четврт часа, рече Мадлен сељацима који гледаху.

— Мора се!

— Али ће бити доцкан! Зар не видите ви да кола све више тону у глиб?

— Шта знамо?

— Чујте, настави Мадлен, има још довољно места под колима да се један човек под њих завуче и подигне их својом грбином. Само по минута, и старац је избављен. Ко има од вас снаге и срца јуначког? Ево му пет луjдора (100 д.)!

Нико се не истаче из гомиле.

— Десет луjдора! рече Мадлен.

Сви ником попикнули. Један само промрмља:

— Морао бих бити јак као вампир. И ко сме ризиковати да и сам буде пригњављен!

— Ево двадесет луjдора (400 д.)! настави Мадлен.

Опет иста тишина.

— Не вали њима воља, господине, рече један глас.

Г. Мадлен осврте се, и познаде Жавера. Он га не беше спазио кад је дошао.

Жавер настави:

— Снага им вали. То би морао бити страховит човек, који би на својој грбини дигао кола као што су ова.

Потом, погледавши оштро г. Мадлена, настави ударајући гласом на сваку реч:

— Господине Мадлене, ја сам, у животу мом, знао само једног човека који би био кадар учинити то што ви тражите.

Мадлена прође језа.

Жавер додаде као непажљиво, али не скидајући ока с Мадлена:

— То је био један робијаш.

— А! рече Мадлен.

— На робији у Тулону.

Мадлен пребледе.

Међутим кола све више тонијаху. Чича Фошлеван кукаше и запеваше:

— Угуших се! цркох! ребра ми пуцају! дајте какву полугу! дајте ма шта! ах!

Мадлен погледа око себе:

— Зар нема никога да добије двaест луjдора и да спасе живот овом јадном старцу?

Нико се не маче. Само Жавер прихвати:

— Ја сам знао само једног човека који би могао заменити полугу, то је онај робијаш.

— Ах! ево ме угњави! јаукаше сиромах старац.

Мадлен диже главу, сусрете соколово око Жаверово које непрестано почиваше на њему, погледа непомичне сељаке, и насмеши се горко. Потом, не рекавши ни речи, клече, и, пре него што је светина имала кад да повиче, нађе се под колима.

То беше страшан тренутак очекивања и тишине.

Видећи Мадлена, готово потрбушке под огромним теретом, где двапут узалуд кушаше да приближи лактове ка коленима, светина

повика: — Натраг, Чича-Мадлене! извуците се одатле! — И сам Чича-Фошлеван рече му: — Одлазите, господине Мадлене! Зар не видите да је суђено да погинем! оставите ме! И ви ћете погинути са мном! — Мадлен не одговори ништа.

Сви беху уставили дисање. Точкови све више упадаху у блато, и већ беше немогућно да се Мадлен извуче испод кола.

Наједанпут се помаче грдна маса, кола се полагано подигоше, точкови изиђоше упола из колосека. Испод кола зачу се један загушен глас који викаше: „Брзо, у помоћ!“ То беше Мадлен који напрезаше последње силе своје.

Склепташе се сви. Преданост једнога оснажи и окуражи све. Двадесет руку дигоше кола. И стари Фошлеван би спасен.

Мадлен се исправи. Беше блед, ма да је зној цурио с њега. Хаљине му беху исцепане и све каљаве. Сви се заплакаше кад га видеше. Старац му љубљаше колена и зовијаше га Богом својим. А на његовом лицу лебдијаше неки израз срећне и небеске патње, и он погледа својим тихим оком Жавера, који га непрестано гледаше.

VII

Фошлеван постаје баштован у Паризу

Фошлеван беше ишчашио ногу павши под таљиге. Чича Мадлен нареди да га однесу у малу болницу, коју је он установио за своје раднике у самој згради од фабрике, и у којој су биле две нудиље две милосрдне сестре. Сутрадан, нађе на сточићу свом до постеље једну билету од хиљаду франака, на којој беше написано руком Чича-Мадленовом: *Откупљујем вам коња и таљиге.* Таљиге беху поломљене, а коњ беше липсао. Фошлеван се предиже, али му нога оста укочена. Г. Мадлен, по препоруци попа и милосрдних сестара, намести сиромаха старца за баштована у једном женском самостану у подграђу Сентантоан у Паризу.

Наскоро затим, г. Мадлен је постао кмет. Кад је Жавер видео први пут г. Мадлена у кметовском појасу, који му даваше сву власт над варошју, он је осетио ону сорту језе, коју би осетио пас кад би њањушио вука у оделу својега госе. Од тог тренутка, клонио га се што је више могао. Кад је по дужности морао, и кад није могао наино него да има посла с г. кметом, он му је говорио с дубоком пôштом.

То благостање у М. — на М. —, које је створио Чича-Мадлен, имаћаше, осим видљивих знакова које смо већ споменули, и један други симптом (знак) који, и ако невидљив, не бијаше мање значајан. Он никад не вара. Кад народ (популација) пати, кад нема рада, кад трговина стоји, онда пореска глава не може да плати данак због оскудице, даје и одгађа рокове, и држава троши велике суме на скупљање данка. Кад има рада изобила, кад је народ срећан и имућан, данак се плаћа од миле ласти, и држава не троши ништа на скупљање порезе. За седам година, трошкови на купљење порезе сведени су на три четврти у округу М. — на М. —, због чега је г. де Вилел, ондашњи министар финансије, често називао овај округ првим између свију.

Такво беше стање овога краја кад се Фантина вратила у њ. Нико више не сећаше је се. Срећом, врата на фабрици г. Мадлена пријатељски примаху свакога. Она се пријави, и би примљена у радионицу женску. Занат јој беше сасвим нов, не беше му вешта, и зато добијаше слабу надницу; али, најпосле, и то јој беше доста, само кад могаше да живи.

VIII

Госпођа Виктирнијан даје тридесет франака на морал

Кад виде Фантина да има и њој живота, беше врло радосна. Живети поштено од руку својих, има ли веће радости и милине! И доиста она заволе рад. Она купи једно огледало, обрадова се видећи у њему младост своју, лепе косе и беле зубе своје, заборави много којешта, не мишљаше више ни о чем другом него о својој Козети и будућности, и беше поготову срећна. Она узе под кирију једну собицу, намести је на вересију, рачунећи на своју потоњу зараду: то беше остатак од неуредних навика њезиних.

Не могући рећи да је удата, она се добро чувала, као што смо већ споменули, да говори што о својој ћери.

У почетку, видели смо, плаћала је тачно Тенардију. Не знајући ништа више него да потпише своје име, морала је молити другога да јој пише писма Тенардију.

Писала је чешће, и то је падало у очи. Већ се почело шаптати по женској радионици да Фантина „пише писма“ и да „има неке свезе.“

Нико тако не пази на дела људска као они који се чине да и не гледају на њих. — Зашто овај господин долази вечито у мрак кући? Зашто онај човек не излази никад из куће средом? Зашто увек иде уличицама, а не улицама? Зашто ова госпођа силази с каруца увек пре него што ова дођу пред кућу? Зашто она шаље да јој се купи хартија за писма, кад је има код куће тестетима? итд, итд. — Има створења која, да би ушла у траг овим загонеткама, које их се у осталом ништа не тичу, троше више новаца, губе више времена, подносе више муке него што би требало за десет добрих дела; и то све заманице, из задовољства, не тражећи награде за радозналост него у самој радозналости. Та створења пратиће овог или ону по неколико дана, стојаће по неколико часова на угловима од улица, или под капијама, ноћу, на мразу и на киши, поткупиће слуге, опиће кочијаше и лакеје, потплатиће собарицу или вратара. А зашто? Низашто. Просто из грамзивости да виде, да сазнаду и да прокљуве све. Просто зато што их сврби да говоре. И често те објављене тајне, те одгонетнуте загонетке вуку за собом катастрофе, дуеле, банкротства, разорење фамилија, раскућење домова, на велику радост оних који су „све открили“ без икаква интереса него просто по нагону. Жалосна ствар.

Има људи који су неваљали једино зато, што морају много да говоре. Њихов разговор, њихова забава у друштву, њихово брбљање у ходнику личи на оне пећи што много и брзо троше дрва; њима треба много горива; а то гориво, то је ближњи њихов.

Еле на Фантину су пазили.

Осим тога, многа јој је другарица завидела за лепу косу и за беле зубе њене.

Опазили су да се она у радионици, у сред осталих радница, често окреће на страну, да утре по коју сузу. То је било у тренуцима кад је мислила на своје чедо; а можда и на човека кога је волела.

Мучна је то ствар, прекинути тамне свезе с прошлошћу.

Ухватило се да је писала, бар двапут на месец, увек на једну исту адресу, и да је писмо плаћала. Добавили су и адресу: *Господину, Господину Тенардију, механџији у Монфермељу.* Напојиште у једној кавани писара, једног доброг старца, који не могаше попити чашу рујног вина, а да не проспе тајне које има. Накратко, дознадоше да Фантина има дете. „И то мора бити девојчица.“ Нађе се и једна мати која оде у Монфермељ, виде Тенардија и жену му, и рече, вративши се: „Потрошила сам тридесет и пет франака, али ми је бар срце на месту. Видела сам дете!“

Мати која је то учинила беше нека нађаг-баба, по имену Виктирнијан, чуварка и вратарка добродетељи свега света. Госпођа Виктирнијан имађаше педесет и шест година, и покриваше своју ругобу маском старости своје. Гласа продрта, наравн ћудљиве. И, за чудо, ова матора баба била је млада. У младости својој, баш 1793-ће године, удала се за једног калуђера, који је побегао из манастира, носио црвену капу, и од Бернардúнâ прешао у Јакобине. Беше сува, сурова, опора злојезична, заједљива, готово рећи једовита; и опет се сећаше калуђера чија беше удовица и који је беше јако савладао и дотерао. То беше коприва у којој се вићаше згњечена камилавка. О Ресторацији, начинила се побожна, и то тако енергично, да су јој попови опростили што је била за калуђером. Имала је неко мало добро које је завештала једној цркви. Примана је особито лепо у јепископији у Арасу. Ова дакле госпођа Виктирнијан отишла је у Монфермељ, и вративши се рекла: „Ја сам видела дете.“

Међу тим прошло је прилично времена, Фантина је била више од године дана у фабрици, кад јој једног дана надзорница у радионици даде, у име г. кмета, педесет франака рекавши јој да не долази више у радионицу, и да се, по наредби г. кмета, сели из вароши.

То је било баш оног истог месеца кад је Тенардије, пошто је добио дванаест франака у место шест, потражио петнаест франака у место дванаест.

Фантина беше сатрвена. Она не могаше отићи из вароши, јер дуговаше за стан и за намештај. Педесет франака не беше довољно ни за сам дуг. Стаде молити и превијати се. Надзорница јој само одговори да сместа одлази из радионице. Фантина у осталом и не беше бозна каква радница. Погружена више од срамоте него од очајања, остави радионицу и врати се у своју собу. Дакле њезину погрешку знали су сад сви!

Не осећаше се кадра речи једне да проговори. Световаху јој да иде г. кмету; она не смеде. Кмет јој је дао педесет франака зато што је добар, а отерао је што је био праведан. Она се поклони овој пресуди

IX

Успех госпође Виктирнијан

Удовица калуђерова била је дакле добра за нешто.

У осталом, г. Мадлен о свему томе није знао ништа. То су случајне комбинације ко-

јих је пуно у животу. Г. Мадлен имао је обичај да готово никад не улази у радионицу женску.

На чело тој радионици поставио је једну матору девојку, коју му је поп препоручио, и поклањао је свеколико поверење тој надзорници, души заиста поштованој, чврстој, правичној, поштеној, пуној милосрђа у давању, али не у разумевању и праштању. Г. Мадлен ослањао се у свему на њу. Најбољи људи често су принуђени да предаду своју власт другоме. У тој потпуној моћи својој и у уверењу да чини добро, надзорница је оптужила, судила, осудила, и казнила Фантину.

Што се тиче педесет франака, она их је издала из сўме коју јој је г. Мадлен поверио на милостињу и помоћ радницима, и о којој није давала никаква рачуна.

Фантина пође од куће до куће нудећи се за слушкињу. Нико је не хте узети. Она не могаше да отиде из вароши. Телал, коме је дуговала за намештај, рече јој: „Ако отидете, ја ћу наредити да вас ухапсе као крадљивицу.“ Газда, коме је дуговала за стан, рече јој: „Ви сте млада и лепа, ви можете платити.“ Она подели педесет франака, пола газди, а пола телалу, поврати овоме три четвртине од покретности своје, задржа за се само што јој је најнужније, и остаде без рада, без за-

нимања, не имајући ништа више осим један креветић и око сто франака дуга.

Узе да шије солдачке кошуље, и зарађиваше тако дванаест суа на дан. А ћерка ју је коштала десет суа на дан. Од тог доба почела је рђаво плаћати Тенардију.

Међутим једна стара жена, која јој је светлила кад се увече враћала дома, учила ју је вештини како да живи у невољи. Иза оног што се зове живети о малом, има још и живети о ничем. То су две собе; прва је мрачна, друга је црна.

Фантина научи како се зими живи сасвим без ватре, како се пролази без тице која вам, сваки други дан, троши по две три паре ситне проје, како се од сукње гради јорган, а од јоргана сукња, како се штеди свећа вечерајући према светлости с прозорâ од супротне куће. Ми не можемо да знамо шта понека слаба створења, која век свој проведу у оскудици и поштењу, могу да истерају из једног десетпарца. У томе се дотерује до правог талента. Фантина је дошла до тог узвишеног талента и добила малчице куражи.

У то време, она говораше једној суседи:
— Хм! ја мислим, ако спавам само пет часова, а све остало време проведем у шивењу, да ћу увек зарађивати бар толико колико ми треба хлеба. Осим тога, кад је човек јадан и мучан, мање и једе. Еле, које брига, које

мање рада. Зима, нема топлоте, нема светлости, нема сунца, вече се састаје с јутром, магла, тама, замрзли прозори, једва се што види. Дан је као пећина. Небо као одушка њена. Сунце изгледа као сиротан. Гадно време! Зима леди воду небеску и срце човечје. Повериоци јој не даваху мира.

Фантина зарађиваше врло мало. Дугови јој се умножаваху. Тенардије, видећи да нема новаца, писаше јој сваки час писма, која јој садржином срце параху, а поштарином последњу пару одузимаху. Једног дана писаше јој да је Козета оголела од зиме, да јој треба једна вунена сукњица, и да мати треба за то да пошље бар десет франака. Добивши писмо, држаше га ваздан у рукама. У вече уђе у једну берберницу на углу улице, и извади чешаљ из косе. Дивна плава коса паде јој до крста.

— Ала лепе косе! узвикну брица.

— Колико ћете ми дати за њу? упита она.

— Десет франака.

— Сеците је.

Она купи сукњицу, и посла је Тенардију и жени његовој.

Та сукњица ражљути Тенардија и жену му. Нису они њу хтели, него новаца. Сукњу дадоше Епонини. А сиротица Шева остаде и даље да цвокоће од зиме.

Фантина мишљаше: — „Сад моје чедо не трпи зиму. Одела сам га косом мојом.“ — Ошишану главу покрила је округлим капицама, у којима још беше лепушкаста.

У њеном срцу врио је пакао.

Видећи да се не може више чешљати и гладити, она поче мрзити на све око себе. Она је задуго поштовала Чича-Мадлена; али сад, судећи да ју је он отерао, и да је он узрок несрећи њеној, она је мрзила и њега, нарочито њега. Кад је пролазила поред фабрике, у време кад се радници одмарају на капији, она се на силу смејала и певала.

Једна стара радница, која је виде једном где овако пева и смеје се, рече: — „Ова ће девојка зло проћи.“

Узе једног љубазника, првог кога је видела, човека кога није волела, просто из разметања, с буром у срцу. То беше неки несрећник, нека сорта скитача музичара, неки дембел, који ју је био, и кога је она оставила, као што га је и узела, с гнушањем.

Дете своје обожавала је.

Што је више тонула, то је све мрачније бивало око ње, то је све милије сијао тај анђелак у дубини душе њене. Често би рекла: — „Кад будем богата, моја ће Козета бити у мене;“ па би се насмејала. Кашаљ је не пролажаше, и леђа јој се знојаху.

Једног дана доби од Тенардија писмо, које се овако завршаваше: „Козета болује од редње која влада у овом крају. Зову је трлема. Треба јој лекова, и то скупих лекова. Ми издадосмо што год имадосмо, више не можемо давати ни трошити. Ако за осам дана не пошљете четрдесет франака, Козета ће бити покојна.“

Она се грохотом насмеја, и рече својој старој суседи: — Ах! како је добар! четрдесет франака! шта је то! само два наполеона! Али где да их нађем? Ала је луд овај сељак!

Попе се уз степенице до једног прозорића на тавану, и наново прочита писмо.

Потом сађе низ степенице, и оде трчећи, поскакујући, и смејући се.

Неко, који је срете, упита је: — „Шта вам је, те сте тако весела?

Она одговори: — „Ништа, будалаштина једна коју ми пише један сељак. Иште ми четрдесет франака. Звекан!“

Пролазећи пијацом, она спази гомилу света око некаких чудних кола, са којих зипара некакав човек у црвеном оделу. То беше нека варалица, која се скита по свету, издајући се за зубног лекара, и нуди људима зубе, опијате, прашкове, еликсире, итд.

Фантина се помеша у гомилу и смејаше се, заједно с другима, томе говору који је

удешен и за простаке и за отмен свет. Говорџија спази ову лепу девојку, која се смејаше, и повика: — „Ви имате лепе зубе, ви девојко што се смејете. Дајте ми ваше две лопатице, ево вам за сваку по наполеондор.“

— Шта су то лопатице? запита Фантина.

— Лопатице, прихвати професор зубар, то су предњи зуби, и то они горњи.

— То је страшно! узвикну Фантина.

— Два наполеона! Прогунђа једна стара крезуба жена. Ево срећне друге!

Фантина побеже и запуши уши да не чује промукао глас човека који викаше: — Промислите се, лепа девојко! два наполеона, није мала ствар. Ако вам је драго, дођите вечерас у механу *Сребрни Кров*, и ту ћете ме наћи.

Фантина се врати у своју собу, беше љутита и исприча ствар својој суседи Маргити: — Шта вам се чини? није ли то гадан човек? како се пуштају оваки људи да тумарају по свету! да ми извади два предња зуба! та ја бих била право грдило! коса може и да израсте, али зуби! Ах! гадна човека! пре бих скочила стрмоглавце с петог боја на калдрму! Каже да ће бити вечерас код *Сребрног Крова.*

— А колико ти даје? упита Маргита.

— Два наполеона.

— То је четрдесет франака.

— Јес, рече Фантина, то је четрдесет франака.

Замисли се и узе шав у руке. После четврт часа, остави шав, и оде на степенице да опет прочита писмо Тенардијево. Вративши се у собу, рече Маргити која рађаше до ње.

— А шта је то трлема? Знате ли?

— Знам, одговори ова, то је болест.

— И за њу треба много лекова, је л'те?

— Те још каквих лекова!

— А како сте ви добили ту болест?

— То је болест која сналази човека онако, ни сам не зна како.

— А она хвата и децу?

— Јес, и то махом децу.

— Умирели се од ње?

— Најлакше! одговори Маргита.

Фантина изађе да још једном прочита писмо на степеницама.

Кад би увече, изађе на улицу и оде право на ону страну где су механе.

Сутрадан, Маргита уђе у собу Фантинину пре сванућа, јер оне обе шијаху заједно према једној свећи, и заста Фантину где седи на кревету, бледа, хладна. Она није сву ноћ спавала. Капа јој беше пала на колена. Свећа је горела сву ноћ, и готово сва изгорела.

Маргита се укочи на прагу, видећи је таку у нереду, и повика:

— Господе! свећа сва изгорела! шта је то било!

Потом погледа Фантину, која јој окреташе ошишану главу.

Фантина беше од синоћ остарела за десет година.

— За Бога, Фантино, шта вам је! рече Маргита.

— Није ми ништа, одговори Фантина. Напротив. Моје чедо не ће умрети од оте болести због тога што није имало лека. Ја сам задовољна.

Рекавши то, показа Маргита два наполеона, који се сијаху на столићу.

— Аох, мајко моја, та то је благо! откуд вам ови лујдори?

— Имам их, одговори Фантина.

И у исти мах насмеши се. Свећа јој обасја лице. То беше крвави осмех. Жвале јој беху сукрвицом обојене, а међ зубима се виђаше једна црна рупа.

Два зуба не беху више на месту.

Она посла четрдесет франака у Монфермељ.

У осталом, то беше лукавство Тенардијево да дође до новаца. Козета не беше болесна.

Фантина баци своје огледало кроз прозор. Одавно је оставила своју ћелију на трећем бојy, па отишла у једну мансарду која се затвара на локот; мансарда је соба на тавану у којој кров и патос чине угао, и ви сваки час ударите главом, чим се макнете у њој. Сиромах не може доћи на крај собе, као ни на крај судбине своје, друкчије, него сагињући се све више и више. Она немађаше више кревета, беше јој остао само један дроњак као покривач, једна сламњача на патосу, и једна проваљена сламна столица. Једна мала ружа, у углу, беше се осушила. У другом углу бсше један ћупић за воду, која се смрзаваше и у којем се дуго време распознаваху разни нивои воде по леденим круговима унутра. Изгубивши чувство стида, изгубила је и чувство за лепоту. То је последњи знак. Излазила је у прљавој капи. Кошуље своје није крпила, или што није имала кад, или што није марила. Кад су јој се чарапе поцепале, она је крпе увијала. Свој стари исцепани корзет крпила је комадићима цица, који су прскали на први помицај. Људи којима је дуговала чињаху јој неприлике, и не даваху јој никад мира. Гонили су је и дома и на улици. Доста пута провела би сву драгу ноћ плачући и мислећи. Очи су јој биле црвене, и осећала је да је тишти бол на рамену. Кашљала је јако. Мр-

зила је свом душом Чича-Мадлена и није се тужила. Шила је по седамнаест часова на дан; али један предузимач послова за апсане, коме су апсенице радиле тако рећи џабе, поби цену слободним радницама на девет суа. Седамнаест часова рада, и четрдесет и пет пара наднице! Повериоци јој навалише немилосрдније него икад пре. Телал, који је узео натраг готово сав намештај, издираше се непрестано: „Кад ћеш ти платити, крмачо једна?“ Шта је зпала, сиротица, да чини! Осећаше се нападнута и опкољена, и у њој се развијаше нешто дивљачко и зверско. У то време писаше јој Тенардије да је он чекао колико је год могао, и да му одмах треба сто франака, иначе ће отерати Козету, која тек што се предигла од тешке болести, па нек буде с њом што буде, нек цркне, ако хоће. — Сто франака! уздану Фантина, камо да могу, јадна, да зарадим и сто суа (5 дин.) на дан!

— Куд је све продато, нек иде и што је остало!

И јадница постаде јавна девојка.

XI

Христос ће нас ослободити

Шта мислите да је историја с Фантином? То је друштво које купује робињу.

Од кога је купује? Од јада и невоље.

Од глади, од зиме, од немања. Страховита продаја! Једна душа за један комад хлеба! Невоља продаје; друштво купује.

Свети закон Исуса Христа влада нашом цивилизацијом, али је још не прониче скроз; кажу да ропства нема у цивилизацији јевропској. То је заблуда. Њега има увек; само што оно сада тишти жену, и што се зове проституција.

Оно тишти жену, то ће рећи милину, слаботу, лепоту, материнство. И ово није једна од најмањих срамота човекових.

На тачки на коју смо стигли у овој жалосној драми, Фантина не беше више ни у чему она која је некад била. Поставши блато, она је постала мрамор. Ко је се дотакне, кожа му се најежи. Она пролази, трпи вас, и не види вас; она је обешчашћена и јетка фигура. Живот и друштвени поредак рекли су јој своју последњу реч. С њом је било све што може бити. Она је све осетила, све поднела, све искусила, све претрпела, све изгубила, све оплакала. Она се предала с оним

предањем што личи на немар, као што смрт личи на сан. Није се клонила ничега више. Није се бојала ничега више. Нека се проломе над њом сви облаци, нека прејури преко ње сав океjан! Шта се то ње тиче! Она је наквашен сунђер.

Она бар тако мисли, али погрешка је уображавати да се судбина може исцрпети, или да се ма чему може ухватити дно.

Ах, шта ли су људске судбине измешане овако дармар? куда иду оне? и зашто ли су такве?

Онај који зна то, он види сваку сенку.

Он је једини. Он се зове Бог.

XII

Беспосличење г. Баматабоа

Има у свима варошицама, а у М. — на М. — беше нарочито, једна класа младих људи који једу у провинцији хиљаду и пет стотина франака годишњег дохотка, с оном истом важношћу с каквом њихови вршњаци у Паризу ждеру двеста хиљада франака годишње. То су створови великог средњег рода; ушкопљени, паразити, ништави, који имају нешто мало земље, нешто лудости, а нешто

мало досетљивости, који би били вепрови у салону, и који мисле да су племићи у крчми; који веле: Моје ливаде, моји забрани, моји сељаци; који звижде актеркама у театру, да би показали да су људи од укуса; који се свађају с официрима, да би показали да су људи од мача; који лове, пуше, зевају, пију, шмрчу бурмут, играју биљара, гледају путнике који долазе поштом, живе у кавани, ручају и вечерају у механи, имају кера који глоџе кости под столом, и метресу која послужује за столом; који се цењкају за десет пара, износе којекакве моде, обожавају трагедије, презиру жене, носе старе ципеле, угледају се на Лондон преко Париза и на Париз преко Понтамусона; који остаре а памети не добију; који нису низашто; и који не шкоде ничему.

Г. Феликс Толомије, да је остао у своме завичају а да није видео Париза, био би један од ових људи.

Ако су богатији, онда би се рекло: То су лењштине. Али то су просто беспосличари, и једни и други. Међу тим беспосличарима има их којима је дуго време, који чаме, који сањају, и неколико који су будаласти.

У оно доба, елегантан човек носио је велику јаку, велику кравату, сат са драгулијама, три прслука разне боје, један врз други, а плав и црвен унутра, капут масли-

нине боје, кратка струка, с репом као у сома, с два реда сребрних пуцета која допиру до раме́на, панталоне отвореније боје, окићене по оба шва дугметима, увек у лијом броју, од један до једанаест, граница која није никад прелажена. Додајте ономе ципеле с поткованим петама, висок шешир с великим ободом, косу разбарушену, велик штап, и разговор пун каланбура. Поврх свега, мамузе и бркови. У оно доба бркови су означавали ћифту, а мамузе пешака.

Фини паланчанин носио је веће мамузе и веће бркове.

У оно време вођаше се рат између јужних америкаиских република и краља шпањолскога, између Боливара и Мориља. Шешири с малим ободима беху краљевачки и зовијаху се мориљоси; а либерали ношаху шешире с великим ободом који се зваху боливари.

Осам или десет месеца после онога што је испричано на пређашњим листовима, око првих дана јануара месеца 1823, једно вече, кад је снег падао, један од ових фиших људи, један од ових беспосличара, један од људи „који добро мисле," јер је имао муриљо-шешир, умотан у велик огртач који у хладно доба замењиваше помодну ношњу, задиркиваше једно створење које се шеташе у балском оделу, раздрљених груди, цвећем окићено, поред прозора од официрске каване.

Тај фини човек пушаше цигару, јер таква беше мода.

Кад год прође жена поред њега, увек је дочека димом од цигаре и неколиким речима које му се чињаху шаљиве, као: — Ух, ала си ружна! — Сакри се, гаду! — Крезуба рђо! итд., итд. — Тај се господин зовијаше Баматабоа. Жена, жалосна окићена утвара, која врљаше тамо амо по снегу, не одговараше му ништа, и не гледаше га, и опет се мирно и редовно шеташе, враћајући се сваки пет минута под грдњу овог човека, као солдат осуђен на шибу. То, разуме се, још више дираше беспосличара, који се, употребив тренутак кад се она окрете, привуче за њом као вук, угушивши смех, саже се, начини груду снега, и мету јој на плећа између голих раме́на̂. Девојка врисну, осврте се, скочи као пантер, и кидиса на човека, с ноктима у лице, с најгаднијим речима које се чују на уста људска. Те грдње, сипане гласом промуклим од ракије, беху још грђе што излажаху на уста у којима не беху два предња зуба. То беше Фантина.

На ту вику излетеше официри из кафане, свет се начети, и све удари у смех, вику, и пљесак, око овог ковитлања двају створења, у којем се једва распознаваше један човек и једна жена, човек који се брани, гологлав, шешир му на земљи, а жена која бије нога-

ма и песницама, која виче, крезуба и ошишана, пуна гњева и страхоте,

Наједанпут проби се кроз гомилу један висок човек, ухвати жену за раме, и повика јој: „За мном!“

Жена подиже главу, и умуче. Очи јој дођоше прозрачне, она пребледе, и задрхта од пете до главе. Познала је Жавера.

А онај фини беспосличар угради ту прилику те умаче.

XIII

Претрес неколиких питања о општинској полицији

Жавер отклони светину и пође великим кораком у полицију, која беше на крај пијаце, вукући за собом јадницу. Она је трпела машинално. Ни он ни она не говораху ни речи; гомила гледалаца иђаше радосно за њима, дирајући сиротицу. Највећа невоља, прилика безобразлуку.

Дошавши у полицију, у једну посниску собу, у којој беше пећ и стражар, с вратима полустакленим и решетком обложеним, Жавер отвори врата, уђе с Фантином и затвори врата за собом, на незадовољство гледа-

лаца, који се пропињаху на прсте и издизаху врат не би ли видели шта бива унутра. Радозналост је прождрљивост. Видети, то је прождерати.

Ушавши унутра, Фантина паде у један угао, непомична и занемела, згрчена као престрављено псето.

Један жандар донесе запаљену свећу и метну је на сто. Жавер седе, извади из џепа лист хартије и узе писати.

По нашим законима, жене ове врсте предане су полицији сасвим на милост и немилост. Она чини с њима шта хоће, казни их како јој се свиде, и узапћује сасвим по вољи оне две жалосне ствари, што их оне зову радњом и слободом својом. Жавер беше неосетљив; његово мрко лице не издаваше никаквог узбуђења. Осим тога, он беше озбиљно и дубоко замишљен. То беше један од оних тренутака кад је он, без ичије контроле, али са свеколиком обазривошћу строге савести, вршио своју страшну тајну власт. У овај мах, он осећаше тај тренутак, и клупа на којој седијаше беше судилиште. Он суђаше и осуђиваше. Шго је год имао мисли у глави, прибирао је око ове ствари коју је радио. Што је више испитивао дело ове девојке, то се све више бунио. Беше очевидно да је он ухватио злочинство на делу. Он је видео, тамо на улици, друштво, у лицу једнога газде

и бирача, погрђено и напаствовано створењем које је изван друштва и изван света. Једна курва напала је на једног грађанина. И он је видео све то, он главом, Жавер. Ћутао је и писао.

Кад је свршио, потписа, сави хартију и рече стражару, предавши му је у руке: — „Узми три човека и води ову девојку у апс. — Потом, окренув се к Фантини: — „Остаћеш шест месеца.“

Јадница задрхта.

— Шест месеца! шест месеца у апсу! викаше сирота. Шест месеца да зарађујем по тридесет и пет пара на дан! а шта ће Козета! јадна кћи моја! Али, за Бога, господине надзорниче, ја сам дужна сто франака Тенардију, знате ли?

И паде на кољав патос, бўсајући се у прса, и суљајући се коленачке.

— Смилујте се, господине Жавере! Верујте ми, нисам крива. Да сте били у почетку, ви бисте видели! кунем вам се Богом живим да нисам крива! Онај господин, кога ја не познајем, метуо ми је груду снега на плећа, кад ја идем мирно, не дирајући ни у кога? То нисам могла отрпети, и планула сам. А ја сам и болесна малко, знате? па сам раздражљива; а он ме је непрестано дирао и заједао: Како си ружна! Крезуба рђо! итд. Ја знам и сама да немам зуба. Ја му

нисам ништа чинила; мислила сам: „То је господин који проводи шалу?“ Ја сам се лепо владала према њему, нисам му ништа рекла. А он у тај мах баци ми снег на плећа! Господине Жавере, мој добри господине Жавере! зар нема овде никога који је видео, да вам посведочи да је истина што вам говорим! Можда нисам имала право што сам планула. Али ви знате, у првом тренутку нико није властан над собом. Свак је жив и бујан. Осим тога замислите да вам ко мете што хладно на леђа, у часу кад се ви не надате. Ја нисам имала право што сам оборила шешир онога господина. Али што је он отишао? ја бих га молила да ми опрости. Ах! ја бих га драге воље молила за опроштај. Смилујте се, господине Жавере, опростите ми сад, само сад! У затвору се плаћа за рад само тридесет пара, томе није крива влада, али се толико плаћа, а ја сам дужна сто франака, које ако не платим, бациће ми дете на улицу, или га вратити мени. А ја, јадница, ја га не могу држати! То је зло, али шта ћу, јадна? Козетице моја, анђеле мој, шта ће бити с тобом, сиротице моја! А онај Тенардије, механџија сељак, он нема срца. Он хоће само пара. Не апсите ме, молим вас! Она је, сиротица, мала и нејака, отераће је из куће, рекавши: иди куд знаш по овој зими; смилујте се на њу нејаку, мој добри господине

Жавере! Да је већа, зарађивала би себи хлеб и живела би, али је нејака, не може. Ја нисам сасвим рђава жена. Ја нисам дошла довде због неваљалства и прождрљивости. Пила сам ракије, али из невоље. Не волим је, али ме оглуши, па не осећам. Кад сам ја била срећнија, имали сте шта видети у мојим орманима, видели бисте да ја нисам нека кућиперка и неуредна жена. Имала сам много хаљина и пуно ствари. Смилујте се на ме, господине Жавере!

Она говораше тако, предвостручена, јецајући и сузе лијући, головрата, кршећи руке, кашљући суво и кратко, муцајући гласом готово самртним. Велика бо́ља јесте божанска и страшна зрака што преображва јаднике и мученике. У том тренутку, Фантина беше постала лепа. Неколико пута застала би, па би целивала скуте Жаверове. Ганула би срце од гранита; али не гану срце од дрвета.

— Добро, чуо сам! рече Жавер. Јеси ли све казала? Сад одлази! шест месеца у апс! ни сам Бог да сиђе, не може ти помоћи!

Кад чу ову свечану реч, *ни сам Бог да сиђе, не може ти помоћи,* она разумеде да је пресуда изречена. Паде и промуца:

— Милост!

Жавер окрете леђа.

Солдати је узеше за мишице.

Пре неколико тренутака, један човек беше ушао, а нико га није спазио. Беше затворио врата, наслонио се уза зид, па слушаше како Фантина очајно моли и приклиње.

У тренутку кад солдати метуше руку на јадницу, која се не хтеде дићи, он крочи један корак, изађе из таме и рече:

— Станите малко!

Жавер погледа и познаде г. Мадлена. Скиде шешир, и поздрави га збуњено:

— Опростите, господине кмете...

Ова реч, господин кмет, поради чудно на Фантину. Она се одмах исправи као авет кад из земље искочи, растури солдате оберучке, пође правце ка г. Мадлену, пре него што су је могли задржати, и погледавши га оштро, дивљим погледом, повика:

— Ах! ти ли си господин кмет!

Па се грохотом насмеја и пљуну му у лице.

Г. Мадлен се убриса и рече:

— Надзорниче Жавере, пустите ову жену нек иде.

Жаверу се учини као да је луд. У том тренутку, он осећаше, наизменце, и готово све скупа, најсилније потресе душевне које је икад у животу осетио. Видети једну сурунтију да пљуне кмету у лице, то је ствар тако страшна, по његовом мишљењу тако ужасна, да би он сматрао да је обесвећење

и помислити само да је то могућно, а камо ли још и учинити. С друге стране, у дубљини своје мисли, он чињаше неко тамно и гадно поређење између онога што је ова жена, и онога што може бити овај кмет, и онда виђаше с ужасом свуколику грубост овог дрског атентата. Али кад виде тог истог кмета, тога судију, где мирно обриса лице и рече: *Пустите ову жену нек иде*, њему стаде памет, и он се осети просто луд; јер сума чуђења беше превршена за њ, и он се не могаше више чудити. Он умуче и обнеме.

Али та иста реч није мање ни Фантину упрепастила. Она диже своју нагу руку и ухвати се за кључ на сулундару, као лице које се поводи. Потом погледа свуд око себе, и узе говорити лагано, као да говори сама са собом:

— Да ме пусте! да идем! да не лежим шест месеца у апсу! Ко рече то? Није могућно да је то речено! Ја сам пречула. Кмет зацело није, аја! Да нисте то ви, мој добри господине Жавере, рекли да ме пусте да идем? Ох! чујте само да вам кажем, па ћете ме одмах пустити. Овај угурсуз кмет, овај матори нитков, он је свему крив. Замислите само, господине Жавере, он ме је отерао! Знате ли зашто? због једне гуске која проноси аброве по радионици његовој. Није ли то ужасно! Истерати једну сироту девојку

која поштено ради свој посао! Отада нисам могла зарађивати колико ми треба, и отуд ме је постигла сва несрећа. Међутим има једна добра ствар, коју би господа полицаји требали да учине, то је да стану на пут предузимачима рада апсеничког да не чине зло сиротињи. Да вам објасним, па ћете видети. Рецимо, ја шијем кошуље и добијем дванаест суа дневно; они обале цену на девет суа, и ја онда немам ода шта да живим. И тада човек мора да постане оно што може. Ја сам имала своју малу Козету, и била сам принуђена да постанем неваљала жена. Сад ћете разумети да је овај рђа кмет свему злу крив. После тога, ја сам збацила и изгазила шешир онога господина пред официрском кавaном. Али и он је мени упропастио хаљину снегом. Ми жене, ове врсте, имамо само једну соилену хаљину за увече. Ето видите, господине Жавере, ја никад нисам чинила зло што сам хтела, верујте ми, не! и на све стране, куд год погледам, ја видим пуно жена које су далеко неваљалије и куд и камо срећније од мене. Је л' те, господине Жавере, то сте ви рекли да ме пусте да идем? Пазите слободно на ме, питајте газду у кога станујем, и он ће вам рећи да сам ја уредна и поштена. Ах! опростите ми, ја сам, не знајући, ухватила за кључ на сулундару, па се сад пуши.

Г. Мадлен слушао је с дубоком пажњом. Док она говораше, он се маши руком у џеп, извади кесу, и отвори је. Беше празна. Опет је остави у џеп. Потом рече Фантини:

— Колико рекосте да сте дужна?

Фантина, која само Жавера гледаше, окрете се:

— Зар ти мислиш ја теби говорим?

Потом, окренувши се к солдатима:

— Јесте ли видели како сам га попљувала? Ах! ти кмете зликовче један, ти си дошао да ме застрашиш, али ја те се не бојим. Ја се бојим господина Жавера. Бојим се мога доброга господина Жавера!

И рекавши то, окрете се к надзорнику:

— Знате шта, господине надзорниче, ваља бити праведан. Ја верујем да сте ви праведни, господине надзорниче; и доиста, ствар је сасвим проста: један човек проводи шалу и меће снег на плећа једној жени, чему се смеју господа официри, јер је потребно да се човек развесели, а ми смо за то да служимо другима за забаву! А ви, ви морате да чувате ред, ви одводите жену која је крива, али, размисливши се, као што сте добри, ви наређујете да ме пусте слободну, због мог детета, јер кад бих остала шест месеца у апсу, не бих имала су чим хранити дете своје. Али не више! Ох! не дођох ја више овамо, господине Жавере! Нек чини сад са мном

блед, леден, помодрелих усана, очајног погледа, дркћући као прут, окрете се господину кмету, и, чуда људи! рече му, обореним погледом, али јаким гласом:

— Господине кмете, то не може бити.

— Зашто? рече Мадлен.

— Та је несретница напала на једног грађанина.

— Надзорниче Жавере, прихвати г. Мадлен тихим и помирљивим гласом, чујте ме. Ви сте поштен и паметан човек, и мени није тешко објаснити вам то. Ево у чему је ствар. Ја сам прошао пијацом кад сте ви повели ову жену; беше још велика гомила света, ја сам се известио, и све знам; није крива она, него је крив онај грађанин, који би сам требао да је у апсу, да је полиција права полиција.

Жавер настави:

— Али ова је несретница напала и увредила и господина кмета?

— То је моја ствар, рече Мадлен. Моја увреда тиче се само мене. Ја могу с њом радити што хоћу.

— Опростите, господине кмете! Та увреда не припада вама, него правди.

— Надзорниче Жавере, настави г. Мадлен, савест је најпрва и највећа правда. Ја сам саслушао ову жену. Ја знам шта радим.

— А ја, господине кмете, ја не знам шта гледам.

— Онда слушајте, и нек вам је то довољно.

— Ја слушам своју дужност. Моја дужност иште да ова жена буде шест месеца у апсу.

Г. Мадлен одговори благо:

— Чујте што ћу вам рећи: не ће бити ни један дан.

На ову пресудну реч, Жавер се усуди да погледа кмету у очи и да му рече, но опет гласом дубоког поштовања:

— Ја сам у очајању што се одупирем господину кмету, то ми је први пут у животу, али нека ми дозволи приметити да сам ја у границама своје власти. И ја се, као и господин кмет, држим факта који се десио с грађанином. Ја сам био на лицу места. Ова је девојчура напала на господина Баматабоа, који је бирач и има лепу кућу с балконом на углу од шетнице, на три боја, сва од тесаног камена. Најпосле, у свету има свачега! Али како било да било, господине кмете, ово је дело уличне полиције, оно се тиче мене, и ја задржавам Фантину у апсу.

Г. Мадлен скрсти руке и рече оштрим гласом, који још нико у вароши није чуо:

— Дело о коме говорите припада општинској полицији. По гласу члана деветог, једа-

наестог, петнаестог и шесет шестог криминалног поступка, ја сам му судија. И ја наређујем да се жена отпусти.

Жавер хтеде да учини и последњи покушај.

— Али, господине кмете...

— Опоминњем вас на члан 81 закона од 13 декембра 1799, о самовољном апшењу.

— Господине кмете, дозволите...

— Ни речи више!

— Али...

— Одлази! викну г. Мадлен.

Жавер прими овај удар дупке, лицем у лице, усред груди, као солдат руски. Поклони се до земље господину кмету, и изиђе.

Фантина се одмаче од врата и гледаше га зачуђено како прође поред ње.

Међутим, и она се налажаше у чудном узбуђењу. Гледала је како се две противне силе бију о њу. Гледала је како се, на очи њене, боре два човека, који држе у рукама својим слободу њену, живот њен, душу њену дете њено; један од њих вуцијаше је у мрак, други је извођаше на видело. У тој борби, гледаној у све већем страховању, ова два човека изгледаху јој као два џина; један говораше као демон, други као анђео њен: Анђео победи демона, и, чудо од којег задрхта од пете до главе, тај анђео, тај ослободилац, беше баш онај човек кога је она

највише мрзила, овај кмет кога је она непрестано држала за узрок свима невољама својим, овај Мадлен! и у тренутку кад га је она онако страшно увредила, он ју је спасао! Да се није преварила? У души јој се беше русвај начинио. Она ништа не знађаше, она само цептијаше. Она слушаше убезекнута, гледаше узбуњена, и на сваку реч г. Мадлена осећаше како се разбија у њој грозна помрчина мржње, а срце јој обузима нешто топло и неисказно мило, које је као радост, поверење, љубав.

Кад Жавер изиђе, г. Мадлен се окрете к Фантини и рече јој лаганим гласом, једва говорећи, јер му, као озбиљну, не доликоваше плакати:

— Ја сам вас саслушао. Ја нисам ништа знао о томе што сте ви говорили. Али верујем да је истина, и осећам да је истина. Шта више, нисам знао ни да сте изашли из моје фабрике. Зашто се нисте обратили к мени? Али ево: ја ћу платити ваше дугове, довешћу ваше дете, или, ако хоћете, послаћу вас к њему. Воља вам живети овде, у Паризу, или где хоћете. Ја ћу се бринути о вама и детету вашем. Не морате ни радити више, ако не ћете. Ја ћу вам дати новаца колико вам треба. Хоћу да вас учиним срећном, и да ви опет будете добра и поштена. И доиста, уверени будите, ако је све тако као што

велите, о чему ја нимало не сумњам, онда ви никад нисте престала бити добрбдетељна и света пред Господом. Јадна сиротице!

Али то беше више него што сирота Фантина могаше поднети. Имати Козету! избавити се из овог гадног живота! живети слободна, имућна, срећна, поштена, с Козетом својом! видети наједанпут, у сред јада својих, свеколике призоре раја! Она гледаше као манита овог човека који јој говораше, и не могаше ништа рећи, само што зајеца два три пута: „Ох! ох! ох!“ Ноге јој се пресекоше, и она клече пред г. Мадленом, и, пре него што је могаше зауставити, он осети њене усне на руци својој.

После тога, она паде и обезнани се.

Ф Б 17
285

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 110898

ЈАДНИЦИ

РОМАН

ВИКТОРА ИГА

С ФРАНЦУСКОГ

ПРЕВЕО

Мита Ракић

III

Друго издање

МАША Н. НИКОЛИЋ
АДВОКАТ
БЕОГРАД

БЕОГРАД
ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
1879

КЊИГА ШЕСТА

ЖАВЕР

I

Почетак одмора

Г Мадлен нареди да се Фантина однесе у болницу, коју он имађаше у својој кући. Предаде је милосрдним сестрама, које је положише у постељу. Беше је ухватила јака грозница. До по ноћи провела је у ватри и бунцању. Од по ноћи се умирила и заспала.

Сутрадан око по дне, Фантина се пробуди. Она чу неко дисање близу себе, прогледа и виде Г Мадлена, који стојаше и гледаше нешто више главе њезине. Тај поглед беше пун милосрђа, бриге, и молитве. Она виде да је управљен на једно распеће на дуварy.

Г Мадлен беше преображен у очима Фантинним. Чињаше јој се да је обасут неком

чудном светлошћу. Као да се беше удубио у неку молитву. Она га гледаше дуго, не смејући прекинути га. Најпосле рече му скромно:

— Шта радите ви овде?

Г Мадлен стојаше на том месту више од једног часа. Он очекиваше да се Фантина пробуди. Узе је за руку, опипа јој пулс, и одговори:

— Како сте?

— Добро, спавала сам, чини ми се да ми је боље. Проћи ће.

Он настави, одговарајући јој на питање, као да ништа друго није чинио, него само њу слушао:

— Молим се мученику овоме го́ре.

И додаде у памети: — За мученицу ову доле.

Г Мадлен, још оне ноћи, распитао је за Фантину. И сад је знао све. Знао је све до најмање ситнице у жалосној историји њеној. Он настави:

— Ви сте много препатила, јадна мати. Ох! не тужите и не јадикујте, ви сте изабрана и награђена даром избраника. На тај начин постају од људи анђели. Они нису нимало криви; они не могу наино. Видите ли овај накао из кога излазите; то је први облик раја. Ваљало је одатле почети.

Он уздахну дубоко. А она се осмехну на њ оним узвишеним осмехом, коме недостајаху два зуба.

Те исте ноћи, Жавер написа једно писмо. Сутрадан, даде га сам на пошту. Намењено бејше у Париз, и адресовано: *Господину Шабуљету, секретару господина начелника полиције.* Почем се већ беше разнео глас о синоћњем догађају, то директорка поште и још нека лица која су видела писмо пре него што је послато, и познала руку Жаверову, помислише да он шаље оставку.

Г Мадлен одмах писа Тенардију. Фантина му дуговаше сто и двадесет франака. Он му посла триста франака, рекавши му да се наплати из ове суме, и да одмах доведе дете у М. — на М. —, јер му је мати болесна, па га иште.

То упрепасти Тенардија. — Гле сад! рече он жени, не дајмо дете. Оно ће да буде наша крава музара. Видим ја. Мора да је нека богата будала залудела у матер његову.

Као одговор, он посла рачун од пет стотина и неколико франака. У том рачуну беху два рачуна од више од триста франака, један од лекара, а други од апотекара, који су лечили Епонину и Азелму. Козета, као што смо рекли, није била болесна. Тенардије написа на дну: *Примљено на овај рачун триста франака.*

Г Мадлен посла одмах још триста франака, и написа: „Постарајте се и доведите Козету што пре.“

— Аја! рече Тепардије, не дајмо дете.

Међу тим Фантина се не предизаше. Она још лежаше у болници.

Милосрдне сестре примиле су је у почетку и гледале с негодовањем. Ко је видео барељефе у Ренсу, сетиће се напрћених доњих усница у мудрих девојака, које гледају луде девојке. То античко презирање које весталине показују љубљеницама, јесте један од најдубљих истинката достојанства женског; а сестре су га осећале, по религији, двапут јаче. Али после неколико дана, Фантина их обезоружа. Она говораше само смирене и благе речи, и разливаше се у нежности материнској. Једном је чуше сестре како говори у грозници: — Ја сам била грешница, али кад видим своје чедо код себе, онда ћу знати да ми је Бог опростио. Док сам била у злу, нисам ни хтела да је Козета код мене, не бих могла подносити њене зачуђене и тужне погледе. А управо ње ради грешила сам и зло чинила, и зато ми сада Бог прашта. Кад Козета буде овде, ја ћу осетити благослов Божји. Гледаћу је, и биће ми добро што ћу видети чедо моје. Она не зна ништа. Она је анђео. У њезино доба, крила још не опадају.

Г Мадлен обилажаше је двапут на дан, и она га сваки пут питаше:

— Хоћу ли скоро видети Козету?

Он јој одговараше:

— Можда ујутру рано. Очекујем је сваки час.

— Ох! како ћу срећна бити ја!

Као што рекосмо, она се не предизаше. Напротив, како које недеље, биваше јој све горе. Она груда снега на голим плећима спречила јој је дисање, у след чега болест, коју је од толико година носила, постаде опасна. У оно доба почињаху, у грудним болестима, слушати красне савете Лаенекове. Лекар аускултова Фантину и махну главом.

Г Мадлен рече лекару:

— Шта вам се чини?

— Нема ли она какво дете које жели да види? упита овај.

— Има.

— Постарајте се да га што пре доведу.

Г Мадлен стресе се.

Фантина га запита:

— Шта вели лекар?

Г Мадлен силом се насмеши:

— Вели да вам одмах дете доведемо, и да ћете онда оздравити.

— Ох, право вели, тако је! Али шта чини тај Тенардије, те ми Козету задржава! Ох,

она ће доћи! И ја ћу онда бити срећна и пресрећна друга!

Међу тим Тенардије не пушташе дете, наводећи стотину којекаквих узрока. Најпре, да је козета нешто мало слаба, и да има још нешто ситних дугова по комшилуку, које он сада скупља, итд., итд.

— Морам послати кога да доведе Козету! рече Чича-Мадлен. Макар и сâм отишао, ако не буде друкчије!

И написа ово писмо, које даде Фантини да потпише:

„Господине Тенардије,

„Предајте Козету овоме лицу.
„Платиће вам се све ситнице.
„Част ми је поздравити вас с поштовањем.

„Фантина“

Између овога, догађа се један важан догађај. Ми можемо до миле воље трести мистеријозну стену од које је начињен живот наш, али црна вена (жила) судбине видеће се на њој увек.

II

Како Жан може постати Шан

Једно јутро, Г Мадлен беше у свом кабинету, старајући се да посвршује неке журне општинске послове, на случај ако се реши да иде у Монфермељ, а то уђе слуга и јави да полицајни надзорник Жавер жели с њим да говори. Г Мадлен не могаше одолети неком непријатном утиску, чувши то име. После оног догађаја у полицији, Жавер га се клонио више него икад пре, и Г Мадлен га није отад видео.

— Нек уђе. рече г. Мадлен.

Жавер уђе.

Г Мадлен седијаше код оџака, с пером у руци, и гледаше некакав протокол, превртући лист по лист, и бележећи понешто местимице; тај протокол садржаваше ислеђења о уличним преступима. Г Мадлен не окрете главе Жаверу. Не могаше се уздржати да не помисли на јадну Фантину, и тога ради му згодно беше да буде хладан.

Жавер се поклони с пôштом г. кмету, који му окрете леђа. Г кмет не хтеде га ни погледати, већ настави бележити по протоколу.

Жавер корачи два-трú-пут по кабинету, и стаде, не пореметивши тишину.

Физиономист, који би био познавао природу Жаверову, који би био одавно проуча-

вао овог дивљака у служби цивилизације, ову чудну смесу Римљанина и Шпартанца, калуђера и солдата, овог шпијуна који није кадар слагати, овог полицаја који је певип као девојка, физиономист који би био знао тајну његову и ревење његово од г. Мадлена, његов сударс кметом због Фантине, и који би био посматрао Жавера у овом тренутку, он би морао рећи: — Шта је то било? Сваки који је познавао ову отворену, бистру, озбиљну, поштену, жестоку и свирепу савест, могаше видети јасно да се у Жаверу десио неки велик догађај. Јер у Жавера ништа не беше на души, што не би било и на лицу. Као и сви напрасити људи, био је кадар наједанпут окренути лист. Никад му лице не изгледаше чудније и необичније. Ушавши, он се поклонио пред г Мадленом с погледом у коме не беше ни злобе, ни гњева, ни мржње; зауставио се неколико корака иза фотеља кметова; и сад стојаше ту, дупке, круто, наивно, оштро, и хладно, као човек који никад није био благ и који је увек био стрпљив; чекаше, ћутећи, не мичући се, истински смеран и тихо предан, миран, озбиљан, ницком поникпуо, са шеширом у руци, с изразом који беше нешто средње између солдата који стоји пред официром и кривца који стоји пред судијом својим. Све мисли и успомене, које би се могле замислити у њему,

беху у овај мах ишчезле. На његовом лицу, које је непрозриво и просто као гранит, виђаше се само снуждена невеселост. А сав облик његов издаваше клонулост и чврстину, и неку куражну тегобу.

Најпосле, г кмет спусти перо и окрете се упола:

— Шта је? које је добро, Жавере?

Жавер поћута један тренутак, као да се премишља, потом дпже глас с неком тужном свечаношћу, која не престајаше бити проста:

— Није никакво добро, господине кмете, него зло.

— Какво зло!

— Један нижи извршник власти није одао пошту једноме судији, и увредио га на најгори начин. И ја сам, по дужности, дошао да вам то до знања доставим.

— Који је то извршник? упита г. Мадлен.

— Ја, рече Жавер.

— Ви?

— Ја.

– А који је то судија што га је извршник увредио?

— Ви, господине кмете.

Г Мадлен се исправи на фотељу. Жавер настави, оборених очију, и мрка изгледа:

— Господине кмете, ја вас молим да будете тако добри, да захтевате од власти да ме збаце с дужности.

Г Мадлен зину зачуђен. Жавер се утаче:

— Ви можете рећи да има за то и пречи пут, да сам ја могао оставку дати, али то није довољно. Дати оставку, то је поштено. Ја сам погрешио; ваља да будем кажњен. Треба да будем истеран из службе.

И поћутавши мало додаде:

— Господине кмете, ви сте ономадне били неправедно оштри према мени. Будите данас праведно оштри.

— Али зашто? повика г. Мадлен. Шта је то? шта значи то? где сте то ви учинили кажњиво дело према мени? шта сте ми учинили? шта сте скривили? оптужујте себе, тражите да будете отпуштен...

— Истеран, рече Жавер.

— Истеран, јес. Тако је. Али ја не разумем то.

— Разумећете, господине кмете.

Жавер уздахну из дубљине груди, и настави опет хладно и невесело:

— Господине кмете, пре шест недеља, поводом сукоба због оне девојке, ја сам поманитао, и тајно вас оптужио.

— Оптужио!

— Начелнику полиције у Паризу.

Г Мадлен, који се не смејаше чешће од Жавера, прсну у смех:

— Као кмета, који је насрнуо на полицију?

— Као некадашњег робијаша.

Кмет помодре.

Жавер, који не дизаше очију, настави:

— Веровао сам. Одавно сам то мислио. Једно што сте налик, друго што сте прибирали извештаје у Фавролу, потом ваша спага, случај с Чича-Фошлеваном, ваша вештина у стрељању, нога коју малко вучете, и још којекакве будалаштине — све ме то наведе на мисао да сте ви неки Жан Валжан.

— Неки....? Како велите да се зове?...

— Жан Валжан. Један робијаш, ког сам видео пре двадесет година, кад сам био чувар у Тулону. Пуштен с робије, тај Жан Валжан, како се чини, покрао је једног владику, потом је, на сред друма опљачкао једно Савојче. Има осам година како се прерушио, и нигде га нема, ма да га једнако траже. Ја сам уобразио... И најпосле сам учинио! Гњев ме је навео да се на то решим, и ја сам вас оптужио.

Г Мадлен, који, има неколико, тренутака, беше опет узео протокол у руке, одговори сасвим равнодушно:

— Па шта су вам одговорили?

— Да сам луд.

— Па?

— Па имају право!

— Добро је што то признајете!

— Морам, јер се нашао прави Жан Валжан.

Г Мадлен испусти лист што га држаше у руци, диже главу, погледа оштро Жавера, и рече неким необичним гласом:

— Е, да!

Жавер настави:

— Ево шта је, господине кмете. Дознало се да у једном селу има неки човек који се зове Шанматије. Пуки сиромах. Као на сиромаха, нико није ни осврtао главе на њ. Та сорта људи живи, ђаво би је знао ода шта. Ту скоро, јесенас, ухвате чичу Шанматија да је покрао јабуке... Заборавио сам коме, али свеједно, ствар је ту, да је он украо, зид прескочио, и гране на јабуци поломио. Еле, ухвате Шанматија. У руци му нађу одломљену грану од јабуке. Уапсе га. Осуде га на прост затвор. Али не прође само на томе. Прст промисла умеша се. Апсана беше врло слаба, и с тога судија нареди да се апсеник Шанматије преведе у Арас. У апсани у Арасу има један стари робијаш по имену Бреве, који је затворен не знам због чега, и који је, због тога што се добро влада, кључар апсенички. Тек што је Шанматије доведен у Арас, а Бреве повика: — „А гле! ја познајем овог човека. То је стари робијаш. Погледајте ме! Ви сте Жан Валжан! — Жан Валжан! шта је то Жан Валжан? буни се Шанматије. —

Што се претвараш? Ти си Жан Валжан! Ти си био у Тулону на робији. Пре двеест година. Били смо заједно. — Шанматије одриче. Накратко, ствар се истражи и испита, и ево шта се нашло. Тај Шанматије, пре триест година, поткресивао је дрвета на разним местима, нарочито у Фавролу. Ту му се изгубио траг. Задуго после тога, појавио се у Оверњу, потом у Паризу, где је био колар и имао једну ћер праљу, али то није доказано, и најпосле у овом селу. Еле, пре него што је отишао на робију због доказане крађе, Жан Валжан је био поткресивач, и то у Фавролу. То је факат. Томе је Валжану крштено име Жан, а мати му се звала презименом Матије. Шта је природније него мислити да је он, отишав с робије, узео име материно, да би се сакрио, и прозвао се Жан Матије? Дошао је у Оверњ. Ту се реч *Жан* изговара *шан*, и он је прозват Шан Матије. Њему је то, разуме се, ишло у рачун, и тако је остао Шанматије. Ви ме слушате, је л'те? Питано је и у Фавролу. Породице Жана Валжана нема више. Не зна се куд се дела. Ви знате, у тој класи људи често се дешава да нестане какве фамилије. Тражи, тражи, па нема. Та сорта људи ако није блато, она је прах. А како је томе већ својих тридесет година, то нема никога у Фавролу који би знао Жана Валжана. Питано је и у Тулону. Осим Бревета и још дво-

јнце, нико други не зна за Жана Валжана. То су Кошпаљ и Шенилдије, који су осуђени на вечиту робију. Изваде их с робије и доведу. Суоче их са Шанматијем. Они ни часа не премишљаху. И они, као и Бреве, рекоше да је то Жан Валжан. Иста старост, има педесет и четири године, исти раст, исти лик, исти човек — нико други него он. У том истом тренутку послах ја своју тужбу начелнику полиције у Паризу. Одговорише ми да сам изгубио памет и да је Жан Валжан у Арасу, у рукама правде. Разумећете да ме је то упрепастило, мене, који сам тврдо веровао да *ја* држим у рукама тога истог Жана Валжана! Ја пишем судији истреднику. Он ме позове, и изведе преда ме Шанматија...

— Па! прекиде му реч г. Мадлен.

Жавер одговори, онако исто мрка и невесела лица:

— Господине кмете, што је истина истина! Жао ми је, али морам признати да је онај човек Жан Валжан. Ја сам га познао.

Г Мадлен прихвати лагано:

— Јесте ли ви уверени?

Жавер се насмеја оним тужним смехом што истиче из најдубљег уверења:

— Те још како!

И замисли се један тренутак, узевши машинално прстима песак из пескбнице, која стојаше на столу, па додаде:

— А сад, кад видим правог Жана Валжана, не разумем како сам могао мислити друкчије. Ја вас молим за опроштење господине кмете.

Изустивши ову молбу ономе, који га је, пре шест недеља, понизио пред жандарима и рекао му: „Одлази!“, Жавер, тај поносити човек, беше пун простоте и достојанства. Г Мадлен одговори на ту молбу само овим набуситим питањем:

— Па шта вели тај човек?

— Е, господине кмете, ствар је рђава. А ако је то Жан Валжан, онда је још гора. Прескочити зид, одломити грану, обрати јабуке, то је, за једно дете, само безобразлук; за човека је преступ; а за робијаша то је злочинство. Ту је и ускакање и крађа. То није више дело полиције, него дело пороте. Није неколико дана апса, него вечита робија. Осим тога, има дело и са малим Савојцем, које ће, надам се, доћи на ред. Ту ће бити посла, је л'те? Другоме коме било би, али не Жану Валжану. Жан Валжан је подмуклица. И по томе га познајем. Други ко на његовом месту ужурбао би се; бранио би се, викао би, као котао на ватри; одрицао би да је Жан Валжан, итд. Али он, он се чини да ништа не разуме, и вели: „Ја сам Шанматије, то је све, и друго ништа не знам!“ Он се чуди свему, и гради се луд као животиња.

Препреден је то угурсуз! али свеједно, докази су ту. Сведоче четири сведока; и стари обешењак биће осуђен. Судиће порота у Арасу. Ја ћу ићи да сведочим. Зват сам.

Г. Мадлен беше се окренуо к столу, узео опет протокол, и прелиставаше га, читајући и пишући наизменце, као човек у послу. Осврте се к Жаверу:

— Доста, Жавере. Право да кажем, слабо ме се тичу те ситнице. Дангубимо само, а чекају нас толики послови. Жавере, отидите овог часа до госпође Бисопије, која продаје зеље, доле на лакту од улице Сен-Солв. Кажите јој да поднесе тужбу на рабацију Пјера Шенелонга. Тај дивљи човек умало што није прегазио и жену и дете њезино. Треба да буде кажњен. Потом отидите до г. Шарслеја, у улици Монтр-де-Шампињи. Он се жали да стреја од суседне му куће капље у његову авлију, и подрива му темељ од куће. Па онда видите какви су то преступи, што су ми достављени у улици Гибур, код удовице Дорисове, и у улици Гаро-Блан, код госпође Рене ле Босе, и учините извиђај. Али ја вас и сувише теретим. Ви ћете да путујете? Ако се не варам, ви рекосте да ћете, због тог суђења, ићи у Арас кроз осам или десет дана?...

— Још пре, господине кмете.

— Кад?

— Ја мислим да сам казао господину кмету да ће суђење бити сутра, и да ја полазим још ноћас, поштом.

Г Мадлен покрете се неопазно.

— Колико ће дана то трајати?

— Највише један дан. Пресуда ће се изрећи најдаље сутра увече. Али ја не ћу чекати пресуде, него ћу се вратити чим будем саслушан.

— То је добро, рече г. Мадлен.

И отпусти Жавера, махнувши руком.

Жавер се не уклони.

— Опростите, господине кмете, рече...

— Шта има још? упита г. Мадлен.

— Господине кмете, допустите да вас подсетим на једну ствар.

— Коју?

— Да ме треба отпустити из службе.

Г Мадлен устаде.

— Жавере, ви сте поштен човек, и ја вас поштујем за то. Ви преувеличавате своју погрешку. То је, у осталом, увреда која се само мене тиче. Жавере, ви сте достојни да идете напред, а не назад. Ја очекујем да ви останете на свом месту.

Жавер погледа г Мадлена својом искреном зеницом, у сред које рекао бих виђаше се она слабо осветљена, али жустра и чиста савест, и рече тихим гласом:

— Господине кмете, то вам не могу учинити.

— Ја вам опет велим, одговори г Мадлен, да се ствар само мене тиче.

Али Жавер, пазећи само на своју мисао, настави:

— Што се тиче преувеличавања, ја то никад не чиним. Ево како ја судим. Ја сам сумњао неправедно на вас. То није ништа. То је наше право да сумњамо на друге, ма да није у реду сумњати на оне који су виши од нас. Али, без доказа, у гњеву, просто из освете, ја сам вас оптужио да сте робијаш, вас, једног пречасног човека, једног кмета, једног судију! Ја, извршник власти, ја сам, у лицу вашем, увредио саму власт! Да је ко од мојих потчињених учинио ово што сам ја учинио, ја бих га одмах прогласио за недостојна службе, и отерао бих га. Осим тога, дозволите ми, молим вас, још једну реч. Ја сам често био жесток у животу својем. Према другима, разуме се. То је било праведно. То је било добро. Кад не бих сад био жесток себи самом, онда би све што сам учинио праведно, постало неправедно. Зар да штедим себе више него друге? Не. Шта? зар ја био добар само да казним друге, а не и себе! та ја бих био кукавица! и они, који би рекли: Жавер је рђаковић! имали би право! Господине кмете, ја не желим да ми чините добро;

ја сам се љутио на вашу доброту, кад сте је чинили другима, па је сад не ћу ни ја да уживам. Доброта која даје право јавној девојци противу грађанина, агенту полиције противу кмета, ономе који је доле против онога који је горе, то је она доброта коју ја зовем злом. Због такве доброте друштво и држава пропада. Ах! лако је бити добар; али мука је бити праведан. Да сте ви били онај за кога сам вас држао, ја заиста не бих био добар према вама, то бисте увидели. Господине кмете, ја морам поступати са мном онако исто, као и са другима. Кад сам хватао злочинце, кад сам оштро поступао с неваљалцима, ја сам често говорио себи самом: Чујеш ти, ако само попузнеш, ако те икад ухватим у погрешци, хоћеш заплатити! — Попузнуо сам, ухватио сам се у погрешци, па сад нек трпим! Дакле, отерајте ме, истерајте ме, прогнајте ме. Имам две руке, па ћу опљунути длanове, па се хранити; свеједно. Господине кмете, службени интерес иште пример. Ја иштем просто да се отпусти из службе надзорник Жавер.

Све ово би изговорено гласом пуним покорности, поноситости, очајања и уверења, који даваше неку чудну величину овоме необично поштеноме човеку.

— Видећемо, одговори г. Мадлен.

И пружи му руку.

Жавер се измаче и рече уздрктaлим гласом:

— Опростите, господине кмете, то не може бити. Кмет не пружа руку једном шпијуну.

И додаде кроза зубе:

— Шпијуну, јес; јер од оног часа, откако сам злоупотребио полицајну власт, нисам ништа друго него шпијун.

Потом се поклони дубоко, и пође к вратима.

Ту се осврте, и рече, непрестано гледајући у земљу:

— Господине кмете, ја ћу вршити службу докле не будем замењен.

Изађе. Г Мадлен оста сањајући, и слушајући његове чврсте и поуздане кораке, који се губљаху по ходнику.

КЊИГА СЕДМА

ДЕЛО ШАНМАТИЈЕВО

I

Сестра Симплиса

Догађаји који су сад испричани нису били сви познати у М. — па М. —. Али и оно мало што је продрло у ову варош оставило је у њој такав спомен, да би била велика празнина у овој књизи, кад не бисмо испричали све до најмање ситнице.

У овим ситницама, читалац ће наићи на две-три неверојетне околности, које ми помињемо само из поштовања према истини.

После по дне, по походи Жаверовој, Г Мадлен оде да, по обичају, види Фантину.

Пре него што је ушао к њој, дозва Симплису.

Две калуђерице, које неговаху болеснике у болници, лазаристкиње као и све милосрдне

сестре, зваху се сестра Перпетуа и сестра Симплиса.

Сестра Перпетуа беше проста сељанка, која је изашла пред Бога као што се излази на пијацу. Она беше калуђерица на онај начин као што се бива куварица. Овај тип није нимало редак. Манастирски обреди примају драговољно тако задружне сељакуше, од којих се лако граде калуђерице и испоснице. Те простакуше употребљују се на тешке послове у побожности. Од говедара до калуђера, није велика ствар; један постаје други без по муке; глупост и незнање, које влада и у обору и у манастиру, сједињава их и изједначује једно с другим. Мало шира сукња, па готова камилавка! Сестра Перпетуа беше врло религијозна, говораше покварено, певаше псалме, гунђаше, заслађиваше тај према побожности или лицемерју оних које неговаше, жестока спрам оних који болују, намрштена на оне који умиру, каменећи ропац гњевним молитвама, беше дрска, поштена и румених образа.

Сестра Симплиса беше бледа као восак. Поред Перпетуе, она изгледаше као воштаница поред светњака. Венсан де Пол божански је определио облик милосрдне сестре у овим дивним речима, у којима је помешао толико слободе и толико службе: „Њихов је манастир — кућа болесничка, њихова ћелија —

соба на тавану, њихова капела — црква сеоска, њихов самостан — улице у варошима или собе у болницама, њихов затвор — послушност, њихова ограда — страх од Бога, њихов вео — скромност.“ Овај идеjал беше оличен у сестри Симплиси. Нико не би знао казати колико је стара сестра Симплиса; никад није била млада, и изгледаше као да никад не ће бити ни стара. То беше личност, — не усуђујемо се рећи жена, — блага, оштра, уљудна, хладна, и која никад није слагала. Беше тако мека, рекао бих разбиће се; и у исти мах тако чврста као гранит. Она додириваше болеснике својим нежним, финим, и чистим прстима. У њеном говору владаше, тако да речем, нека тишина; она говораше само оно што је нужно, и имаћаше тако милозвучан глас, да би сазидала срце које верује, и очарала друштво које се весели. Та нежност скриваше се у грубој хаљини, налазећи у том непријатном додиру непрестану опомену на небо и на Бога. Да не пропустимо једну ситницу. Одлична црта сестре Симплисе, акценат добродетељи њене, беше то, што никад није слагала, никад није рекла, ни из интереса, ни од шале, оно што није истина, права света истина. Због те истинитости била је, тако рећи, славна у целој општини. Опат Сикар говори о сестри Симплиси у једном писму, управљеном на

глуво-немог Масјеа. Ми, ма колико да смо искрени и отворени, ми у својој искрености имамо неки пролом од ситних безазлених лажи. Она не. Ситна лаж, невина лаж, бива ли то? Лагати, то је апсолутно зло. Лагати малко, то није могућно; онај који лаже, лаже свуколику лаж; лагати, то је облик демопов; Сотона има два имена, једно му је име Сотона, а друго Лаж. Овако је она мислила. И као што је мислила, тако је и радила. И отуд она белоћа њена, коју смо споменули, белоћа која, својим одзрацима, покриваше и усне и очи њене. Осмех јој беше бео, поглед јој беше бео. Ни један кончић паучине, ни једно зрнце прашине не беше на прозору савести њезине. Ступивши у службу светоме Венсану де Полу, изабрала је себи име Симплиса. Симплиса из Сичилије, зна се била је светитељка, која је волела допустити да јој се дојке одсеку, него да рече да је рођена у Сегесту, кад је рођена у Сиракузи, лаж која ју је спасла. Тај патрон доликовао је овој души.

Сестра Симплиса, ступивши у ред, имала је две мâпе, које је мало-по-мало поправила; волела је слатко појести и писма писати. Никад није читала друго што, него молитвеник на латинском језику. Није разумевала латински, али је разумевала књигу.

Побожна душа заволела је Фантину, на сву прилику осећајући у њој скривену добродетељ, и неговала ју је нарочито.

Г Мадлен призва насамо сестру Симплису. и препоручи јој Фантину тако чудним гласом, да га је дуго памтила.

Оставивши њу, приближи се Фантини.

Фантина очекиваше сваки дан да види Г Мадлена, као што се очек је зрака светлости и радости Она говораше калуђерицама: — Ја видим само онда, кад је господин кмет овде.

Тог дана имађаше јаку грозницу. Чим угледа Г Мадлена, одмах повика:

— А Козета!

Он одговори смешећи се:

— Скорим.

Г Мадлен беше према Фантини као и увек. Само што остаде читав час у место по часа, на велико задовољство Фантини. Мољаше све из реда, да се болесници чине све услуге и понуде. У један мах лице му дође мрачно. Али то је било зато, што му је лекар шануо да она јако слаби.

После тога врати се у судницу, и одација га виде како пажљиво прегледа карту путова по Француској, која висијаше у његовом кабинету. Забележи писаљком неколико цифара на један лист хартије.

II

Оштроумље газде Скофлера

Из суднице упути се на крај вароши к једном Фламану, газди Скауфлаеру, пофрањуженом Скофлеру, који даваше под кирију коње и таљиге

Овом Скофлеру најпре је отићи једном пустом улицом, у којој беше попова кућа. Попа беше човек достојан и поштован, и даваше красне савете. У тренутку кад г Мадлен стиже пред кућу, на улици не беше никога осим једног пролазника, и тај спази ово: г кмет, пошто је прошао попову кућу, заустави се, постоја непомично, потом се врати и пресече пут до старе капије попове, на којој беше гвоздена алка. Он нагло шчепа алку, и диже је; потом наново заста, замисли се, и, после неколико секунада, уместо да лупи алком, он је спусти лагано, и оде напред, хитније него пре.

Г Мадлен нађе газду Скофлера код куће, где оправља нешто око кола.

— Газда Скофлере, упита га, имате ли ви доброг коња?

— Господине кмете, одговори Фламан, у мене су сви коњи добри. Шта разумете ви под добрим коњем?

— Разумем коња, који може данас ухватити двадесет часова.

— Шта! повика Фламан, двадесет часова!

— Јес, двадесет часова.

— У таљигама?

— Јес.

— Па колико времена да се одмара после тога?

— Треба да може поћи одмах сутрадан.

— Да пређе толико исто часова?

— Јес.

— То је бестрага! двадесет часова!

Г Мадлен извади из џепа хартију, писаљком исписану. Показа је Фламану. То беху цифре 5, 6, 8½.

— Ево видите, рече му. Свега деветнаест часова и по, или, округло рећи, двадесет часова.

— Господине кмете, прихвати Фламан, ја се подухватам. Мој мали ђогат, морали сте га видети који пут, то је особито кљусе. Жива ватра! Најпре су хтели да га седлају, да га начине јахаћим коњем. Аја, не да се он ни доћи: покаже чифтета, и обори свакога са себе. Мишљаху да је арум, да није низашто. Ја га купим. Упрегнем га у таљиге: вуче као бесан! То је он хтео! И сад је добар као добра девојка, и јури као ветар. Само га никако не треба јахати. То није његова идеја, он не ће да се јаше. Свак има

своје частољубље, па и он. Ако је за презање, он је ту; ако је за јахање, ту су чифтета. Тако ја трдоглав, па шта ћете му!

— И он ће, велите, добар бити за овај пут?

— Ваших двеест часова, прећи ће, великим касом, за осам часова. Али под овим условима.

— Кажите.

— Прво, да му на по пута дате један час одмора; да га назобите, и да будете уза њ док не поједе, да не би слуга механски покрао оброк његов; јер ја знам да слуге механске доста пута попију поручену зоб, а коњ не види ни труна.

— Добро.

— Друго... Јесу ли таљиге за г кмета?

— Јесу.

— А знали г кмет кочијашити?

— Знам.

— Е лепо, онда ће г кмет путовати сам, и без пртљага, да би коњу било лакше.

— Пристајем.

— Али г кмет, почем путује сам, биће дужан да лично надгледа док се клусе нахрани.

— То сам рекао.

— Онда иштем триест франака на дан, рачунећи ту и дане одмора. Ни паре мање, и ви да храните коња.

Г Мадлен извади три наполеона и мету их на сто.

— Ево два дана напред.

— Четврто, за тако велик пут, таљиге би биле сувише гломазне, и уморише би коња. Требало би да г кмет пристане да путује на једним малим двоколицама, које имам.

— Пристајем.

— Двоколице су лакше, али су откривене.

— Свеједно.

— А је ли г кмет размислио да је сад зима?...

Г Мадлен не одговори; Фламан настави:

— Да је мраз?

Г Мадлен ћуташе.

Газда Скофлер настави:

— Да може и киша ударити?

Г Мадлен диже главу и рече:

— Двоколице и коњ нек буду пред мојом кућом у четири и по часа ујутру.

— Чуо сам, господине кмете, одговори Скофлер; потом, чепркајући ноктом од палца неку прљу на асталу, настави оним немарним тоном, којим Фламани крију лукавство своје:

— А гле, ја се тек сад сетих! Г кмет не каза ми ни куд путује! Ако Бог да, г кмсте?

Оп, још од почетка разговора, и не мишљаше ни о чему другом него о овоме, али не смеде пре да запита.

— Јесу ли у вашег коња добре предње ноге? упита г Мадлен.

— Те још како, господине кмете! Само ћете му мало помоћи кад буде низбрдо. Има ли много низбрдица тамо, куда ви идете?

— Не заборавите да будете пред мојом капијом, ујутру, равно у четири и по часа, одговори г Мадлен и оде.

Фламан оста „чудећи се," као што говораше после неког времена.

Није прошло ни три минута откако је изишао г кмет, а то се отворише врата, и он опет уђе.

Изгледаше, као и пре, сасма миран, али се виђаше да му је нека прёша.

— Господине Скофлере, рече, колико иштете за коња и двоколице, које ми дајете, једно с другим.

— Све скупа, с упрегом?

— Јес, колико дакле?

— Хоће ли г кмет да му то продам?

— Не ћу, него сам рад да вам, на сваки случај, гарантујем. Кад вам вратим коња и двоколице, да ми вратите моје новце. Колико цените обоје?

— Пет стотина франака, господине кмете.

— Ево вам.

Г Мадлен мету једну банку на сто, потом оде, и не врати се више.

Газда Скофлер јако жаљаше што не поиска хиљаду франака. У осталом, коњ и двоколице, и све скупа, вредило је двеста франака.

Фламан дозва жену, и приповеди јој све. — Куд ли ће то, бестрага, кмет? Сташе се саветовати. — Бога ми ће у Париз, рече жена. — Не верујем, одговори муж. Г Мадлен беше заборавио на оџаку листић артије, на коме је писао цифре. Фламан је узе, и стаде је гледати. — Пет, шест, осам и по? ово мора да су станице поштанске. Окрете се к жени: — Ухватио сам. — Како? — Одавде у Ездан има пет часова, из Ездена у Сен-Пол има шест, из Сен-Пола у Арас има осам и по. Он иде у Арас.

Међутим се Г Мадлен вратио кући. Враћајући се од газде Скофлера, ударио је најзаоднијим путем, као да би му попова кућа била искушење које је хтео избећи. Ушав у собу, затворио се, што није нимало необично, јер је рано лéгао. Но опет вратарка на фабрици, која у исто време беше јелина послуга Г Мадлену, примети да се свећа у његовој соби угасила у осам часова и по, и рече касиру, који се у тај мах враћаше дома:

— Да није г кмет болестан штогод? Изгледа ми некако друкчије.

Тај касир имађаше собу баш испод собе Г Мадленове. Он не обрати нимало пажње на речи вратарчине, леже и заспа. Око по ноћи, трже се иза сна; пробуди га нека лупа гóре над њим. Стаде слушати, и чу кораке тамо амо, као да неко иде по соби гóре. Слушаше

још пажљивије, и познаде корак Г Мадленов. То му се учини чудно; јер обично се ништа не чујаше у соби Г Мадленовој, пре него што он устане. Један тренутак потом, касир чу нешто што беше налик на отварање и затварање ормана. Потом чу као да се помести нека столица, затим наста тишина, па онда опет почеше кораци. Касир се разбуди сасвим, диже се на постељи, стаде се освртати и гледати, и, кроз прозор, виде на супротном зиду руменикаст одблесак једног осветљеног прозора. По правцу одблеска, то не могаше бити никоји други прозор, него онај на соби Г Мадленовој Одблесак дрктијаше као да долажаше пре од ватре, него ли од свеће. На зиду се не одбијаше сенка од окána на прозору, што је значило да је прозор широм отворен. Отворити прозор на овакој зими — чудна ствар! Касира ухвати сан, и заспа. Час или два потом, опет се пробуди. Онај исти корак, лагано и редовно, шкрипаше тамо амо поврх главе његове.

Одблесак се још једнако виђаше на зиду, али сад беше блед и миран као да је од лампе или свеће. Прозор још стојаше отворен.

Ево шта је било у соби Г Мадленовој.

III

Бура у лубањи

Читалац је се без сумње досетио да Г Мадлен није нико други него Жан Валжан.

Ми смо већ једном загледали у дубљину ове савести; време је дошло да загледамо још једном. Али то не можемо учинити без великог узбуђења и потреса. Јер ништа није страшније него овако проматрање. Умно око нигде не може наћи толико светлости ни толико мрака колико у човеку; оно се не може зауставити ни на чем што би било тако страховито, тако заплетено, тако тајанствено, и тако бесконачно. Има једно позорје које је веће и од самог мора, то је небо; и има једно позорје које је веће и од самог неба, то је унутрашњост душе.

Створити појему савести човечанске, ма било то само ради једног човека, ма било то само ради једног последњег човека, то ће рећи стопити све појеме у једну јединy, највећу и највишу. Савест, то је каос од шимéрâ, од пожуда, и од кушања, то је огњиште санова, пећина од идéјâ којих се стидимо; то је пандемонија софизмама, то је разбојиште страстима. У неке и неке часове, пробите се кроз видљиво обличје каквог створења човечанског које премишља, и погле-

дајте унутра, загледајте у ту душу, загледајте у тај мрак. Ту, под том спољашњом мирноћом, наћи ћете борбу џинова, као у Омира, комешање аждаја и идара, и облике од фантома као у Милтона, врзино коло као у Данта. Страшна је ствар та бесконачност, коју сваки човек носи у себи, и према којој очајно мери прохтеве мозга својега и дела живота својега!

Алигијери наишао је једном на једна страшна врата, пред којима је застао. Ево их таквих истих и пред нама, на прагу којих стрепимо. Али уђимо!

Мало шта имамо додати, што читалац већ не би знао, шта је било са Жаном Валжаном после догађаја с Малим Жервеом. Од оног часа, као што смо видели, он је постао сасвим други човек. Оно што је владика хтео да начини од њега, он је извршио. То би више него промена, то би преображење.

Изађе му за руком да се изгуби, продаде сребро владичино, а задржа само светњаке, као успомену, вýлаше се од вароши до вароши, прође сву Француску, дође у М. — на М. —, паде му на памет мисао коју смо поменули, изврши што смо испричали, учини се такав да се не да ни познати ни ухватити, и потом, станујући у М. — на М. —, срећан што осећаше савест своју ојађену прошлошћу својом, и што друга половина

утериваше у лаж прву половину живота његова, он живљаше мирно, разуверен и у нади, мислећи само о двоме: како ће утајити име и жртвовати живот свој; како ће се избавити од људи и приближити се к Богу.

Ове две идеје тако су се јако помешале у уму његовом, да су постале једна једина; обе беху подједнако силне и власне, и владаху најмањим делима његовим. Обично беху сложне у одредби живота његова; управљаху га к незнаноме; чињаху га добрим и простим; световаху му једно исто. Али покаткад било је и сударa међу њима. У том случају, као што се сећате, човек, кога сва околина у М. — на М. — зовијаше г Мадленом, не премишљаше нимало хоће ли жртвовати прву другој, жртвовати сигурност своју добродетељи својој. Тако је, противно сваком чувању и мудровању, задржао светњаке владичине, носио црно за њим, призивао и испитивао малу Савојчад, распитивао о породицама у Фавролу, и спасао живот Чичи Фошлевану, ма колико да је Жавер подазревао. Као што смо већ једном приметили, он је, угледајући се на све оне што су били мудри, свети, и праведни, мислио да његова прва дужност није бринути се за се.

При свем том, ваља признати, никад му се овако што није десило.

Никад две идеје што владаху овим јадним човеком, чије патње приповедамо, не беху заподеле тако озбиљну борбу. Он је то разумео неразговетно, али дубоко, чим је чуо прве речи које је изустио Жавер, ушавши у кабинет његов. У тренутку кад се онако чудно изустило име које је он крио што је игда могао, он се упрепасти и обнеме чудесном игром судбине, и, у сред тога упрепашћења, прође га она језа што претходи великим потресима; он се преви као раст кад се дигне олуја, као војник кад се удари на јуриш. Он осећаше над главом својом облаке пуне муња и громова. Слушајући Жавера, прва мисао која му дође у главу, беше да отиде, да одјури, да се каже, да ослободи тога Шанматија тавнице, и да сам остане у њој; то га тако болијаше и жигаше као жива рана на здраву месу, потом прође, и он рече: Да видим! да се промислим! — Он угуши овај племенити покрет, и побеже испред хероизма.

Без сумње, било би лепо да, после светих речи владичиних, после толико година кајања и одречења, у сред испаштања дивно отпочетог, овај човек, и пред овим страшним случајем, није ни једног тренутка попузнуо, него да је слободно, истим кораком, ишао к провалији која зијаше на њ, и на дну које беше небо; то би било лепо, али то не беше тако. Требало би да приповедимо шта се збивало

у овој души, а ми не можемо казати ни шта је било у њој. Прво што је обузе, то беше нагон одржања; он журно прикупи своје мисли, угуши своје узбуђење, посматраше присуство Жаверово, ту велику опасност, одгоди свако решење с крепкошћу од ужаса, не знајући шта да чини, и покри се мирноћом својом, као што се борац заклања штитом својим.

Сав остатак дана проведе у овом стању; унутра русвај, споља дубока тишина; не предузе, као што веле, никаквих „мера.“ Све још беше збркано и ломљаше се у мозгу његовом; ту владаше такав неред, да он не распознаваше облик ни у које идеје; и он не би могао о себи ништа друго рећи, осим то, да је добио страшан ударац. По обичају, отиде к болесној Фантини, и, из доброте, задржа се подуже, говорећи себи да је ваља препоручити калуђерицама, ако се деси тај случај да он морадне отићи од куће. Он као осећаше да би требало отићи у Арас; и, не решив се ни најмање на тај пут, он мишљаше да, заштићен од сваке сумње као што беше, није нимало незгодно видети како ће проћи ствар на суду, и зато најми двоколице Скофлерове, да би био спреман за сваки догађај.

Вечерао је прилично добро.

Вратив се у своју собу, он се стаде прибирати.

Узе испитивати стање, и нађе да је нечувено; тако нечувено, да је, у сред мишљења и сањања, обузет неким неисказним страхом, ћипио са столице и закључао врата. Бојао се да не уђе још што. Дизао је барикаде против свега могућног.

Један тренутак потом, утули свећу. И она му сметаше.

Чињаше му се да га може ко видети.

Ко? Ма ко.

Јес! али оно што је хтео истерати, беше ушло; оно што је хтео ослепити, оно га гледаше: то је савест његова.

Савест његова, то ће рећи Бог.

Међутим, у први мах, он се вараше; он осећаше да је сигуран и јак; закључавши врата, мишљаше да му се не може ништа; утувивши свећу, чињаше му се да је невидљив. И тада дође к себи; налакти се на сто, наслони главу на руку, и стаде сањати у мраку.

— Где сам ја? — Да не сањам ја? — Шта ми оно рече? — Да ли је истина да сам ја видео Жавера, и да ми је он онако говорио? — Ко ли је тај Шанматије? — Он је дакле налик на ме? — Је ли могућно? — Кад помислим да сам јуче био тако миран и тако далеко од сваке сумње! — Шта сам радио јуче у ово доба? — Шта ли има у овом догађају? — Како ли ће се свршити он? — Шта да се ради?

Ето у каквој муци беше. Мозак му не беше кадар да туви идеје, оне пролажаху као вали, а он држаше главу оберучке, не би ли их зауставио.

Из тог русваја, што му пòмêташе вољу и памет, и из којег се он трућаше да изиђе на видело и да дође до неког решења, излажаше само смртни страх.

Глава му горејаше. Приђе к прозору, и отвори га широм. На небу не беше звéздâ. Врати се и седе до стола.

Тако прође један час.

Међутим, мало-по-мало, неке тамне црте почеше се образовати и утврђивати у размишљању његовом, и он могаше назирати тачно као јаву, не скуп од ситуације, него неколике појединости. Он поче увиђати, да је, ма како да му је положај необичан и критичан, опет он господар над њим.

Он се све више упрепашћаваше.

Независно од оштре и религијозне мете којој циљаху дела његова, све што је радио дотле, не беше ништа друго до једна јама коју је копао да сакрије у њој име своје. Највише се бојао да у часовима самоће и размишљања, у нèсаним ноћима, не чује кадгод име ово; говорио је да би му то било крај свему; да би оног дана, кад би се то име опет појавило, ишчезао око њега нови живот његов, а, ко зна?, можда и у њему

нова душа његова. Он је дрктао кад само помисли да је то могућно. И доиста, да му је ко рекао у тим тренуцима да ће доћи час кад ће то име зазвонити у уху његовом, кад ће та страшна реч: Жан Валжан, наједанпут искрснути из мрака и бänути преда њ, кад ће та велика светлост, послапа да разагна тајну у коју се он завијаше, засјати изненада над главом његовом, и да му то име не ће нимало бити опасно, да ће та светлост навући само још гушћи мрак, да ће та подигнута завеса само увећати тајну, да ће тај земљотрес само утврдити здање његово, да тај чудесни догађај не ће имати друге последице по њега, него да учини живот његов још светлијим и непрозривијим, и да ће, после суочења са фантомом (сенком) Жаном Валжаном, добри и достојни грађанин господин Мадлен бити часнији, мирнији, и поштованији него икад пре тога; — да му је ко рекао ово, он би смагнуо раменима и сматрао би ове речи као луде. Али ево чуда, где се све ово десило, где је ова хрпа од немогућности постала чињеница, и Бог учинио да ове лудорије буду жива истина!

Његов се сан разбистраваше. Он све више распознаваше положај свој.

Чињаше му се као да се пробудио из некаког сна, и да се, у по ноћи, тоциљаше низ неку низбрдицу, стрепећи и узалуд се отима-

јући на самој ивици од пропасти. Он виђаше лепо кроз мрак неког непознатог човека, неког странца, у кога се судбина беше упознала, држећи да је он, па га гураше у ждрло место њега. Да би се ждрло зајазило и заситило, требало је да један падне у њ, он или онај други.

И он немаде куд ни камо, него пусти да буде што буде.

Светлост беше савршена, и он призна де сам у себи: — Да је његово место на робији празно, да му је узалуд сва мука, јер га оно непрестано очекује, да ће га оно што је покрао Малог Жервеа повратити тамо, да га то место чека и да ће га оно привући ма кад, да је то неизбежно и фатално (кобно). — Потом говораше: — Да у овом тренутку има неког заменика, да неки Шанматије има несрећу да буде тај, и да, што се тиче њега, који живи у будућности на робији у лицу овога Шанматија, и који живи у друштву под именом Г Мадлен, он се нема ничега више бојати, само ако не стане на пут свету да баци на главу тога Шанматија онај камен од поруге, што, као надгробни камен, кад падне, никад се више не диже.

Све ово беше тако силно и чудно да га у један мах прође неки неописани дрхат, што га нико не осећа више него два три-пут у животу, нека грижа савести, која узнеми-

рује све што има у срцу сумњиво, која се састоји из ироније, радости, и очајања, и која би се могла назвати унутрашњим грохотом.

И сместа упали свећу.

— Шта? рече у себи, на чега се ја плашим? ја сам спасен! и све је свршено! Имао сам само једна ошкринута врата, на која би моја прошлост могла рўпити у мој живот; сад су ето та врата зазидана! занавек! Овај Жавер који ме толико времена узнемирује, овај страшни нагон (инстинкат) који ме, рекао бих, познаје, који ме је, далеко му лепа кућа!, доиста и познао, и који ми је сваку стопу пратио, овај гадни ловачки кер, који ме непрестано вреба, сад је ево пометен, преварен, забуњен, савршено на туђем трагу! Он ће бити задовољан унапредак, оставиће ме на миру, јер је ухватио својега Жана Валжана! А ко зна, можда ће и отићи из ове вароши! И то ће све бити без мене! Ја не ћу бити ни у што помешан! Али каква је несрећа у томе? Душе ми моје, ко ме види, помислиће да ме је снашло неко зло! Пре свега, ако је ко несрећан, томе ја нисам нимало крив. Судбина је тако наредила. И она зацело хоће да тако и буде! Имам ли ја права да кварим што она гради? И зашто да се ја мешам у то? То ме се ништа не тиче. Шта! нисам задовољан! Али шта ми

фа̀ли? Мету којој тежим има већ толико година, сан толиких ноћи мојих, предмет молитава мојих Богу — безбедност! — добијам једанпут! То Бог тако хоће. Ја се не могу противити вољи божјој. А зашто то хоће Бог? Зато, да наставим што сам отпочео, да чиним добро, да будем једног дана велик пример за углед и постицање, да се рече да је најпосле дато малчице среће овој муци коју сам трпео, и овој добродетељи у коју сам се вратио! Заиста, ја не разумем зашто сам се бојао малопре ући код оног честитог попе, и исповедити му све, и заискати савет у њега, — он би ми зацело ово исто рекао! Тако је решено, па нек тако и буде! Нек чини Бог по вољи својој!

Тако разговараше са собом у дубљини савести своје, лебдећи, тако рећи, над провалом својом. Устаде са столице, и узе шетати по соби. — Не треба о том ни мислити више! Ствар је решена!

Али се не осети нимало радостан.

Напротив.

Мисао се не може зауставити да се не врати на неку идеју, као ни море да се не поврати на обалу своју. У мрнара, то се зове плима и осека; у кривца, грижа савести. Бог тала̀са и бурка душу као Океан.

После неколико тренутака, узалуд му мука, пусти се опет у оне тамне дијалоге, у којима

он и говораше и слушаше, говораше оно што не беше рад чути, приклањајући се оној тајанственој сили, која му говораше: Мисли! као што, пре две хиљаде година, говораше другом једном осуђенику: Напред!

Да не идемо даље, и да би нас потпуно разумели, дај да застанемо на једном нужном посматрању.

Цела је истина да човек говори сам са собом; нема ваљда ни једног створења које мисли, а да му се то није десило. Може се још рећи да Реч није никад великолепнија тајна, него кад иде, у унутрашњости човековој, од мисли у савест, и кад се враћа из савести у мисао. И само у овом смислу ваља разумети речи, које се често употребљују у овој глави: *он рече, он повика;* ми говоримо, разговарамо се, и вичемо, а нимало не реметимо тишину спољашњу. Ту је велика вика и хука; све што је у нама, говори, само не уста. Јаве душине, ма да нису видљиве и пипљиве, опет су јаве.

Он се питаше где је. Питаше се о оном „решењу", које је малопре утврдио. И исповеди сам себи да је чудовишно све оно што је у памети углавио, да је грозно пустити „нек буде што буде, нек чини Бог што хоће." Пустити да се сврши ова обмана судбине и људи, не стати томе на пут, помоћи томе својим ћутањем, не чинити ништа, то је учи-

нити све! то је последњи степен подмуклог гњева! то је ниско, кукавичко, подмукло, гадно и грозно злочинство!

Први пут после осам година, сиромах човек осети горчину од рђаве мисли и рђавог дела.

Он је испљува, гадећи се.

И настави питати се. Питаше се оштро шта је разумевао под оним: „Моја је циљ постигнута!“ Изјави да његов живот доиста има неку циљ. Али коју циљ? сакрити своје име? преварити полицију? Зар је он све што је радио, радио за ту тричаву ствар? зар он није имао другу циљ, која је била велика, која је била права циљ? Спáсти, не личност, него душу своју. Постати поштен и добар. Бити праведан! Зар није било ово, нарочито ово, једино ово, што је увек хтео, и што му је владика препоручио? — Затворити врата прошлости својој? Али их он не би затворио, тако ми Бога великога! он би их отворио једним гадним делом! он би опет постао лопов, и то најгаднији лопов! украо би ближњему своме опстанак његов, живот његов, мир његов, и место његово на сунцу божијем! постао би убица! убио би, морално, једног јадника, бацио би га у ону грозну живу смрт, ону смрт под ведрим небом, што се зове робија на галијама! напротив, предати се, спасти овог човека што страда

на правди Бога, узети своје право име, постати из дужности робијаш Жан Валжан, то би доиста значило довршити васкрс свој, и затворити занавек пакао из ког је изишао! чинило би се да је опет пао у њ, али у ствари изишао би из њега! то треба учинити! иначе ако не учини, онда му не вреди све што је дотле чинио! сав му живот не вреди ни луле дувана, свеколико кајање било би му улудо! Требало је само рећи: А зашто?, па да оде све у ветар! Он осећаше да је владика ту, да је више жив него мртав, да га мери оштрим погледом, да би кмет Мадлен, са свим својим врлинама, био гнусан, а робијаш Жан Валжан диван и чист пред њим. Да свет види маску његову, али да владика види лице његово. Да свет види живот његов, али да владика види савест његову. Ваљало је дакле отићи у Арас, ослободити лажног Жана Валжана, и оптужити правог! Ах! ту је највећа жртва, најсјајнија победа крочити последњи корак; али је требало крочити. Жалосна судбина! да му се не да бити свети у очима Божјим, док не буде посрамљен у очима света!

— Е, лепо! рече, ево ћу да идем овим правцем! да чиним своју дужност. Да спасем овог човека!

Ове речи изговори гласно, и не осећајући да их изговара.

Узе своје рачунске књиге, прегледа их и остави их у ред. Баци у ватру једну свешчицу меница од ситних сиромашних трговчића. Написа једно писмо, које запечати, и на којем се могло прочитати, да је ко у тај мах био у соби: *Господину Лафиту, банкару, улица Артоа, у Паризу.*

Извади из писаћег стола једну књижицу у којој беху банкноте и пасош, којим се исте године служио идући на биралиште.

Да га је ко видео док је свршавао ове разне послове, помешане с дубоким, важним размишљањем, не би нимало сумњао о ономе што се кувало у њему. Само му се покаткад уснице мицаху; потом би дигао главу и окомио поглед на какву тачку на зиду, као да би ту било нешто што би хтео испитати и сазнати.

Свршивши писмо г Лафиту, метну га у џеп, заједно с књижицом, и поче опет ходати.

Његови снови нимало не попуштаху. Он непрестано гледаше своју дужност, исписану пламеним словима, која буктијаху пред очима његовим и мењаху место с погледом његовим: — *Иди! кажи се! предај се суду!*

У исти мах виђаше, као да су изашле преда њ у пипљивим облицима, две идеје, које му дотле беху двојако правило живота: сакрити име, и посветити душу своју. У први мах, чињаху му се савршено одвојите, и ви-

ђаше разлику која их раздвајаше. Он распознаваше да је једна од тих идеја добра, и да мора бити добра, докле друга може бити и рђава; да је она преданост, а ова себичност; да она вели: *ближњи,* а ова вели: *ја*; да једна долази из видела, а друга долази из мрака.

Оне се хрваху и бораху. И он гледаше како се оне хрву и бију. По мери сањања његовог, и оне се разрастоше пред очима духа његовог; постадоше колосалне прилике; и њему се чињаше као да гледа како се бију у самој унутрашњости његовој, тој бесконачности о којој отоич говорасмо, усред таме и видела, једна богиња и једна вештица.

Он беше пун страха и ужаса, али му се чињаше да га добија добра мисао.

Он осећаше да се дотиче другог пресудног момента савести своје и судбине своје; да је владика обележио прву фазу новог живота његовог, и да овај Шанматије обележава другу. После велике кризе, велико искушење.

Међутим грозница, за један часак одлáкнула, повраћаше се најлак. Хиљаду мисли долажаху му у главу, али га непрестано утврђиваху у решењу његовом.

Једанпут би рекао: — да он можда узима ствар сувише живо, да, по свему, тај Шанматије не заслужује ни пажње, да је он лопов.

Потом би одговорио: — Ако је тај човек доиста украо неколико јабука, то је један месец затвора. Одатле до робије, веома је далеко. А ко зна да ли је баш и украо? да ли је то посведочено? можда га сáмо име, Жан Валжан, терети и чини излишним свако доказивање. Зар тако и не раде обично државни тужиоци? Држе га да је лопов, зато што знају да је робијаш.

Други пут му дође у главу ова идеја, да ће можда порота, кад се каже, узети у призрење хероизам тога дела његовог, и његов поштен живот од седам година овамо, и добро које је учинио земљи и околини, и да ће му дати милост.

Али ова претпоставка ишчезе одмах, и он се осмехну горко, сетивши се да оних украдених четрдесет суа од Малог Жервеа чине поврат, да ће та ствар зацело доћи на суд, и да ће, по гласу закона, отићи на вечиту робију.

Он се отимаше од свију обмана, подизаше се све више од земље, и тражаше утехе и снаге на другом месту. Он говораше себи да ваља чинити своју дужност; да можда не ће бити несрећнији пошто учини своју дужност, него пошто је избегне; да ће, ако пусти *да буде што буде*, ако остане у М. — на М. — његова важност, његово добро име, његова добра дела, услужност, пошта, његово мило-

срће, његово богаство, његова популарност, његова добродетељ — да ће све ово бити зачињено једним злочинством, и какав ће укус имати све ове свете ствари, помешане с овом гадном стварју? докле међутим, ако изврши жртву своју, и робија, и галија, и букагије, и рад без престанка, и пруга без милосрђа, све ће то бити зачињено једном идејом небеском!

Најпосле рече да је тако морало бити, да му је тако суђено, да он није кадар кварити оно што је одозго наређено; да у сваком случају ваља бирати: или добродетељ споља, а гнушање изнутра, или светитељство изнутра, а срамоту споља.

Он имађаше довољно куражи да претресе толике тужне мисли, али му се мозак умори. Поче и нехотице да мисли о другом којечему, о стварима сасвим ништавим.

Артерије му живо бијаху у слепим очима. Он ходаше непрестано тамо и амо. По ноћи изби, најпре на цркви, потом на општинској кући. Бројаше дванаест удараца на два сата, и поређиваше звуке двају звона. Том приликом сети се да је, пре неколико дана, видео, код једног трговца гвожђара, једно старо звоно на продају, на коме беше написано ово име: *Антоан Албен из Роменвиља.*

Беше му зима. Наложи малко ватре. А не сети се да затвори прозор.

Међутим је опет пао у глупило и незнан. Морао је се дуго мучити да се сети шта је мислио пре него што је избило по ноћи. Напослетку се сети.

— Ах! јест, рече, ја сам се решио да се кажем суду.

Па онда наједанпут помисли на Фантину.

— Гле! а она сирота жена!

Ту наступи нова криза.

Фантина, која се тако изненада јави у сновима његовим, унесе у њих неку неочекивану светлост. Учини му се као да се измени све око њега, и повика:

— А гле! ја сам досад гледао само мене! старао се само о себи! Воља ми ћутати или јавити се — сакрити своје име, или спасти душу своју, — бити судија презрен и поштован, или робијаш сраман и частан, то сам ја, увек ја, и само ја! Али све то, то је пуки егоизам! То су само разне форме егоизма, али увек егоизам! Али кад бих мислио малко и о другима? Најпрво је светитељство мислити о другима. Да видимо, да испитамо! Рецимо да мене нема, да сам уклоњен, да сам заборављен, шта ће бити од свега овога? — Ако се кажем? ухватиће ме, пустиће Шанматија, опремиће ме на робију, лепо, а потом? Шта ће бити овде? Ах! овде је околина, варош, фабрике, индустрија, радници, мужеви, жене, старци, деца, сиротиња! Све

ово ја сам створио, ја сам му живота дао; где год има оџак да се пуши, ту сам ја ватру постакао и лонац приставио; ја сам отворио благостање, промет, кредит; пре мене, није било ничега; ја сам подигао, оживео, одушевио, оплодио, постакао, обогатио сав овај крај; нема мене, то ће рећи нема душе. Ја се уклањам, све умире. — А ова сиротица, која се толико напатила, која се толико подигла у паду својем, којој сам ја нехотице проузроковао сву несрећу! А оно дете, које сам хтео тражити, које сам обећао довести матери! Зар ја нисам дужан нешто и овој жени, у накнаду за зло које сам јој учинио? Ако мене нестане, шта ће бити? Мати ће умрети. Дете ће бити оно што може. Ево шта ће бити, ако се кажем. — А ако се не кажем? Шта ће бити ако се не кажем?

На ово питање, застаде; за један тренутак као да оклеваше и стрепљаше; али то би замало, и он одговори мирно:

— Онај ће човек отићи на робију, то је истина; али шта ћу му ја, кад је украо! Ја могу говорити колико хоћу да није украо, али он је украо! Ја, ја ћу остати овде, и наставити рад. За десет година добићу десет милијона, растурићу их по народу, не ћу их чувати за се, што ће ми? не требају ми! Ја не радим себе ради! Увећаће се благостање свију, пробудиће се и постаћи индустрије,

умножиће се манифактуре и радионице, стотине, хиљаде фамилија! биће срећне; овај ће се крај намножити; нићи ће села где су биле ливаде; нићи ће ливаде, где није било ништа; нестаће невоље, а с невољом нестаће неваљалства, проституције, крађе, убиства, свију порока, свију злочинстава! А ова сиротица мајка одгајиће дете своје! и сва ће околина бити богата и поштена: Ах! да, тако је! ја сам био луд, ја сам глуп; шта сам оно говорио? да се кажем? Ваља бити пажљив и не срљати насумце. Зар зато, што ми се допада бити велик и великодушан? — Нешто мелодрамско, заиста! — Зар зато, што мислим о себи, само о себи, шта! зар зато да се спасе од казне, можда мало претеране, али у основи праведне, не знам ко, један лопов, на сву прилику нека рђа — зар зато да пропадне читав један крај! да једна сиротица мати скапа у болници! да једно јадно дете крепа на сокаку! као пашчад! Ах! та то је грозно! И да мати не види детета својега! и да дете не позна матер своју! и све то за једног маторог неваљалца, за једног крадљивца, који је зацело заслужио робију за друго што, ако не за ово! Лепа савест која спасава једног кривца, а жртвује толике праведнике, која спасава једчог маторог пробисвета, који и онако има само коју годину живота, и који не ће бити нимало несрећнији

на робији, него што је у слободи, а жртвује читаву једну популацију, матере, жене, децу! Сирота мала Козета, која нема никога на белом свету до мене једнога, и која је, без сумње, у овај мах помодрела од зиме у јами Тенардијевој и жене му! Ала су то неки скотови! И ја не бих испунио дужност своју према овој сиротињи! Па зар да се кажем? Да учиним таку једну будалаштину! Узмимо што је најгоре. Рецимо да је рђаво дело које ћу учинити, и да ће ме савест некада гристи; примити, ради среће других, ту грижу која гризе само мене, то рђаво дело које ће окаљати само моју душу, то је пожртвовање, то је добродетељ.

Устаде, и пође ходати. Сад му се чињаше да је задовољан.

Дијаманти се налазе само у мрачној утроби земље: истине се налазе само у дубинама мисли. Чињаше му се да је, сишавши у те дубљине, и тумарајући дуго у тој најцрњој помрчини, најпосле нашао један од тих дијаманта, једну од тих истина, и да је држи у руци; и заблену се гледајући у њу.

— Јес, мишљаше, тако је! Ја сам у истини. Нашао сам решење. Ваља се држати нечега. Ја сам решио на коју ћу страну. Нек иде како је пошло! Не врдај више, не ударај натраг. То је у интересу свију, а не у мојем. Ја сам Мадлен, и остајем Мадлен. Теш-

ко ономе који је Жан Валжан! Ја више нисам тај. Ја не познајем тог човека, не знам више за њ, и ако у овај мах има какав Жан Валжан, он нека гледа шта ће! Мене се не тиче. То је једно кобно име које лебди у у мраку; ако се заустави и падне на нечију главу, тешко си га њој!

Огледа се на једном малом огледалу на оцаку, и рече:

— Гле! ово ми олакшава да се решим! Сад сам сасвим други.

Прође још неколико корака, па стаде:

— Шта ту тамо амо! не треба презати ни пред каквом последицом од онога на што се човек реши. Још има конаца који ме вежу за тог Жана Валжана. Ваља их покидати! Има, баш овде у соби, предмета који би ме окривили, мртвих ствари које би биле живи сведоци; тако је, све то треба да ишчезне.

Маши се руком у џеп, извади кесу, отвори је, и узе један кључић.

Тај кључић удену у једну браву, којој се једва виђаше рупа, скривена у најтамнијим нијансама цртежа на тапету. Отвори се једна потајница: неки потајни долап између угла зиду и кубета оцаку. У тој потајници беше само неколико дроњака: једна кошуља од плавог платна, једне старе панталоне, једна стара торба, и један велик дренов штап, окован

с оба краја. Ко је видео Жана Валжана у време кад је прошао кроз Д. — у октобру 1815, одмах би познао све комаде тога жалосног одела.

Он их је сачувао као што је сачувао и сребрне светњаке, да би се увек сећао бакве с које је пошао. Само што је крио оно што је с робије, а држао на видику оно што је од владике.

Погледа крадом на врата, као да се боји да се не отворе, ма да су закључана; потом шмурну руку унутра, и не погледавши ствари које је толико година чувао тако религијозно и опрезно, и зграби све, дроњке, штап, торбу, и баци у ватру.

Затвори потајницу, и, удвојавајући смотреност, у осталом узалудну, јер је празна, сакри јој врата једном великом столицом, коју привуче на њих.

После неколико секунада, соба и зид с прочеља беху осветљени руменим пламеном. Све горејаше; дреновача прскаше и сипаше варнице до на сред собе.

Торба, сагоревајући с гадним дроњцима који беху у њој, обелодани нешто што се сијаше у пепелу. Ко би се сагао, лако би познао један новац. Без сумње оних четрдесет суа Савојчевих.

Он не гледаше ватру и ходаше тамо амо, увек једним кораком.

Наједанпут му се очи зауставише на два сребрна светњака, које ватра беше осветлила на оџаку.

— Гле! помисли, ту је још сав Жан Валжан. Ваља то уништити.

И узе оба светњака.

Ватре беше довољно да се могу стопити у шипку.

Наже се над огњиште и греја се један тренутак. Беше сасвим задовољан. — Ала добре ватре! рече.

Диже руку с једним светњаком, и, после једног минута, спусти га у ватру.

У тај мах учини му се као да чује неки глас, који вичe у њему: — Жане Валжане! Жане Валжане!

Коса му се накостреши; он се преобрази као човек који слуша нешто страховито.

— Да! тако, доврши! говораше глас. Допуни што си започео! поквари те светњаке! уништи тај спомен! заборави владику! заборави све! уби онога Шанматија, дёла! тако и треба! Весели се! Дакле речено је, углављено, решено! Еле један човек, један старац који не зна ништа што га беде, који можда није ништа учинио, један праведник кога унесрећава твоје име, кога оно тишти као какво злочинство, који је ухваћен место тебе, који ће бити осуђен, који ће скончати своје дане у презрењу и ужасу! Лепо Бота

ми! А ти, ти буди поштен. Остани, жими, господин кмет, остани поштен и поштован, богати варош, храни сиротињу, гаји сирочад, живи срећан, добродетељан и обожаван, а зато време, док ти будеш овде у радости и светлости, биће неко који ће имати црвен гуњ, који ће носити твоје име у презирању, и вући букагије на робији! Бога ми је то згодно удешено! Ах! неваљалче један!

Зној му тецијаше с чела. Гледаше у светњаке као манит. Међутим оно што говораше у њему, не беше свршило. Глас беше наставио:

— Жане Валжане! око тебе ће бити пуно гласова, који ће дизати ларму, који ће викати на глас, и који ће те благосиљати, а само један кога нико не ће чути, и који ће те проклињати у помрчини. Па чуј ме, безобразниче један! сви ти благослови пашће пре него стигну на небо, а само ће клетва доћи до Бога!

Тај глас, испрва слаб, и који се подиже из најтамнијег угла савести његове, постаде постепено јасан и страшан, и он га сада слушаше. Чињаше му се као да је он изишао из њега, па му сад говори споља. Учини му се да је последње речи чуо тако разговетно, да је зверао по соби преплашено.

— Ко је овде? запита гласно и забезекнуто.

Потом настави, насмејавши се као луд:

— Ала сам будала! овде не може бити нико.

Али беше неко; само што тога који беше не могаше видети око човечије.

Остави светњаке на оџак.

Па опет опучи ходати монотоним и невеселим корацима, који буђаху иза сна човека који спаваше доле испод њега.

Тај га ход и крепљаше и опијаше. Изгледа као да покаткад, у највишим приликама, човек тражи савета у свему што може наћи мењајући место. После неколико тренутака, он не знађаше више где је.

Сад се трзаше од оба пута, на која се беше наизменце решио. Две идеје које га саветоваху, чињаху му се обе погибаоне. — Чудне судбине! чудна удеса који га снађе с овог Шанматија! Бити упропашћен баш оним истим средством, које је Провиђење упочетку употребљавало да га подигне и утврди!

Једног тренутка посматраше будућност. Да се каже, да се преда! Он премишљаше у највећем очајању о свему чега би се лишио, и свему што би га снашло. Да рече дакле због овоме животу, тако добром, тако чистом, тако сјајном, овом поштовању од свију, овој части, и овој слободи! Да не иде више у поље у шетњу, да не слуша више

певање тица у месецу мају, да не дели више милостињу малој деци! Да не осећа више милину благодарних и љубазних погледа, на њ управљених! Да остави ову кућу, коју је начинио, ову малу собицу! У овај мах све му се чињаше љупко. Да не чита више ових књига, нити да пише на овом столићу од бела дрвета! Старица вратарка, једина послуга његова, да му не доноси више јутром каву! Господе! а уместо свега овога, робија на галијама, синџир о врату, букагије на ногама, умор, тамница, тврда постеља, сва зла и ужаси, давно већ познати! И то у његово доба, пошто је био што је! Бар да је млад! Али овако стар, да трпи реч *ти* од свакога ко га види, да га надзорник мува и прегледа, да га пандур лема и бије! Да иде босоног у окованим ципелама! Да јутром и вечери држи ноге на чекићу окивачевом, који их прегледа! Да трпи радозналост странаца, којима ће се говорити: *Тај тамо, то је Жан Валжан, који је био кмет у М. — на М.* —! Увече, знојав, мртав уморан, са зеленом капом на очи натученом, да се пење с осталима, све два и два, под камџијом пандуревом, уз даске на галију! Каква несрећа! Зар може судбина бити тако зла као човек, и постати тако чудовишна као срце човечије?

И, било тако или инако, он непрестано падаше на ову жалосну дилему у дубини

снова својих: — Или остати у рају и постати демон! Или отићи у пакао и постати анђео!

Шта да чини? Боже, боже! шта да чини?

Муке, којих се једва беше опростио, опет га спопадоше. Мисли му се стадоше поме́тати и збуњивати. Посташе некако блесаве и машиналне, као што бива кад је човек у очајању. Име Роменвиљ непрестано му се врзијаше у памети, заједно с два стиха од некаке песме, коју је некад чуо. Сањаше да је Роменвиљ мала шумица близу Париза, у коју долазе млади људи да беру љубичице у априлу.

Повођаше се и душом и телом. Идаше као мало дете кад га пусте сама.

У неким тренуцима, борећи се с умором, упињаше се да се разбере. Труђаше се да постави последњи пут, и то пресудно, питање, с којег је, тако рећи, пао од немоћи и умора. Да ли да се каже? Да ли да седи с миром? — Не могаше ништа да разликује ни да ухвати. Тамни призори свију разлога, плодови сањања његовог, лебдијаху и губљаху се један за другим, као дим. Само што осећаше, местимице где би застао, силом, тако да не може да избегне, нешто што је налик на смрт; као да улази у неку гробницу, и десно и лево; као да га хваташе

ропац, ропац среће и ропац добродетељи његове.

Ах! и опет паде у исте муке, опет се не могаше решити! Не беше се ни помакао даље од почетка.

Ето тако се очајно бораше ова јадна душа. Осамнаест стотина година пре овог јадника, тајанствено биће, у коме су скупљене све светиње и све патње човечанства, и оно је, док се маслиници повијаху под бесним ветром бесконачности, давно одбило руком чашу, која му се чињаше да точи таму и сипа мрак у дубине пуне звезда.

IV

Облици које патња узима у сну

Изби три часа после по ноћи, а већ беше пет часова како он ходаше тако, готово без прекида, кад се спусти на столицу.

Заспа и спи један сан.

Тај сан, као и већина санова, не имађаше никакве свезе са стањем његовим, осим нешто страшно и тужно, али му остаде у памети. Та га утвара тако јако држаше, да је доцније описа. То је једна хартија, пе-

говом руком написана. Сматрамо за дужност да је испишемо овде од речи до речи.

Ма какав био овај сан, историја ове ноћи била би непотпуна, кад бисмо га мимошли. То је жалосна авантура бо̂не душе.

Ево сна. На завоју стоји ова врста: *Сан што сам га снио оне ноћи.*

„Бејах као у неком пољу; то поље беше јадно и суво, ни травке на њему. Чињаше ми се као да није ни дан ни ноћ.

„Шетао сам се с мојим братом још из детињства, с братом, о коме, право да кажем, никад и не мислим, и кога се готово никад и не сећам.

„Разговарали смо се и сретали људе. Говорили смо о некој суседи, коју смо некад имали, и која је, откако је становала на улици, радила увек према отвореном прозору. Разговарајући се тако, беше нам зима од тог отвореног прозора.

„У пољу не беше ни једног дрвета.

„Видесмо једног човека, који прође мимо нас. То беше човек наги го, пепељаве боје, на коњу земљине боје. Човек беше без косе; вијаше му се лубања и вене по њој. У руци држаше штапић, витак као винова лоза, а тежак као гвожђе. Тај коњаник прође и не рече нам ништа.

„Мој брат рече: Ајдемоте овим утрвеним путем.

„Беше један друм, на ком се не виђаше ни жбун нити сламка маовине. Све беше земљине боје, па и само небо. После неколико корака, не добих никаква одговора на разговор. И видех да мој брат није више са мном.

„Уђох у једно село које виђах. Мишљах да је то Роменвиљ (а зашто Роменвиљ?)[1]

„Прва улица, у коју ступих, беше пуста. Уђох у једну другу. На углу двеју улица, стојаше један човек уза зид. Ја рекох томе човеку: — „Како се зове ово место? где сам ја? Човек не одговори. Видех отворену једну капију, и уђох.

„Прва соба беше празна. Уђох у другу. Иза врата те собе, стојаше један човек уза зид. Ја га упитах: — Чија је ово кућа? где сам ја? Човек не одговори. Уз кућу беше једна башта.

„Ја изађох из куће и уђох у башту. Башта беше пуста. Иза првог дрвета, нађох једног човека који стајаше дупке. Рекох му: — Каква је ово башта? где сам ја? Човек не одговори.

„Лутах по селу, и видех да је то варош. Све улице беху пусте, а све капије широм

---

[1] Ову је заграду ставила рука Жана Валжанова.

отворене. Ништа живо не пролажаше улицама, не ходаше по собама, не шеташе по баштама. Али иза сваког угла, иза сваке капије, иза сваког дрвета, стојаше по један човек који ћуташе. Увек се виђаше само по један. И ти људи гледаху ме како идем.

„Изиђох из вароши и опучих корачати пољем.

„После неког времена, осврtох се, и видех велику гомилу, која иђаше за мном. Познадох све људе, које сам видео у вароши. Имаћаху чудне главе. Рекао би да не хитају, али иду брже од мене. Не чине никакав тутањ кад иду. У један мах та ме гомила склепта и опколи. Лице у тих људи беше црно као земља.

„Први ког сам видео и упитао ушав у варош, рече ми: — Куда ћете? Зар ви не знате да сте одавно умрли?

„Зинух да одговорим, и видех да нема никога поред мене.“

Пробуди се. Беше се укочио, од зиме. Ветар, хладан као јутарњи ветар, творизаше отворене прозоре. Ватра се беше угасила. Свећа беше до краја догорела. Још беше густа помрчина.

Устаде и оде на прозор. Звезде још не беху изишле.

С његовог прозора виђаше се дворка и улица. Некакав крупан и храпав глас, који се наједанпут зачу, обори му очи к земљи.

Испод себе виђаше две сјајне звезде, чији се зраци продужаваху и расипаху у мраку.

Као што му мисао беше тек мало заронила у таму снова: — Гле! помисли, нема их на небу. Оне су сад на земљи.

Међутим тај немир прође, а наступи други. налик на први, који га пробуди; прену, и виде да те две звезде беху два фењера на нечијим колима. Према светлости њиховој, распознаде облик колима. То беху двоколице с једним коњем. Лупа коју је чуо, беше топот коњски по калдрми.

— Каква су то кола? упита се. Ко је то што долази тако рано?

У тај мах закуца неко лагано на вратима собњим.

Он задркта од главе до пете, и повика страховито:

— Ко је то?

Неко одговори:

— Ја, господине кмете.

Познаде глас старице своје.

— Лепо, па шта је?

— Господине кмете, сад је равно пет часова.

— Шта ме се то тиче?

— Али кола, господине кмете?

— Каква кола?

— Двоколице.

— Какве двоколице?

— Зар господин кмет није поручио никакве двоколице?

— Аја!

— Кочијаш вели да је дошао по господина кмета.

— Који кочијаш?

— Кочијаш г Скофлеров.

То га име престрави, као да му је пред очима мућа сенула.

— Ах! да, да, јес! прихвати потом, јес ја, г Скофлер!

Да га је старица могла видети у том тренутку, ужаснула би се.

Наста подужа тишина. Беше се забленуо у пламен од свеће, обносећи око њега шипку воска, коју држаше у прстима. Старица чекаше. Напослетку се усуди да запита:

— Господине кмете, шта ћу да кажем?

— Кажите: добро! и да ћу сићи.

V

Препрека на путу

У оно доба, пошта из Араса у М. — на М. —, иђаше још као и у време Царства. Кола беху двоколице, постављене кожом, на витоперима, и имађаху само два места, једно за поштоношу, друго за путника. Точкови имађаху дугачке главчине, да одбијају од себе надалеко друга кола, као што се и данас могу видети по селима у Немачкој. Сандук с писмима, или боље рећи дугачка сандучина, беше иза двоколица, прилубљен уз њих. Тај сандук беше обојен црно, а двоколице жуто.

Овака кола, којима данас нема прилике, беху некако тако незграпна и грбава, и кад трупкаху путем издалека, изгледаху као они инсекти који се зову, мислим, термити, и који, онако мајушни и журави, вуку читаву гергу за собом. У осталом, она иђаху врло брзо. Пошта, полазећи из Араса сваке ноћи у један час, по доласку поште париске, стизаше у М. — на М. — пре пет часова јутром.

Ове ноћи, пошта, која долажаше у М. — на М. — друмом Езденским, срета, баш на савијутку с друма на улицу у вароши, једна мала колица с једним белим коњем; колица

јураху безобзирце, у њима беше само један човек, умотан у кабаницу. Точак удари о главчину. Поштоноша повика човеку да стане, али он не чу и одјури.

— Овај човек ђаволски јури! рече поштоноша.

Човек који тако хиташе ,беше онај кога смо видели како се бори у очајању, достојном милосрђа.

Куд идаше он? Ни сâм не би знао казати. А зашто хиташе тако? такође не знађаше. Он идаше напред насумце. Куда? Без сумње у Арас; али можда и на другу страну. То покаткад и сам осећаше, па би га језа прошла. Он беше ушао у ноћ као у пропаст какву. Нешто га тераше, нешто га примамљиваше. Оно што у њему биваше, нико не би умео казати, а свак може разумети. Који човек није, бар једанпут у животу, ушао у ову мрачну пећину незнанога?

У осталом, он не беше ништа наумио, ништа решио, ништа преломио, ништа учинио Ни једно дело његове савести не беше пресудно. Налажаше се више него икад у првом тренутку.

Зашто иде у Арас?

Он понављаше оно што је већ рекао кад је задржао колица Скофлерова: — да, било овако или онако, није нимало рђаво видети ствар својим очима, и судити је сам својом

памећу; — да је то баш паметно, и да је добро знати шта ће бити тамо; да се не може ништа пресудити док се не види и не процени; — да се издалека ствар чини велика као планина; — да ће, кад види тога Шанматија, неког несрећника и неваљалца, његова савест драговољно пристати да отиде на робију уместо њега; — да ће ту бити Жавер, Бреве, Шенилдије, и Кошпаљ, некадашњи робијаши, који су га познавали, али који га сад, зацело, не ће познати; — ала је то идеја! — да је Жавер далеко одмакао испред њега; — да је све подазрење и сва сумња пала на Шанматија, и да ништа није упорније од подазрења и сумње; — да дакле нема никакве опасности.

Да је то, без сумње, мучан и црн тренутак, али да ће изаћи здрав из њега; — да он држи судбину своју, каква је таква је, у руци; — да јој је он господар. И ухвати се за ову мисао.

У ствари, право да кажемо, он би најволео да никако не иде у Арас.

Али сад иђаше.

Сањајући тако, шибаше коња, који касаше великим и поузданим кâсом, који, за час, хвата два и по часа.

Што више двоколице одмицаху, то он све више осећаше у себи неко ударање натраг.

О сванућу, беше усред равног поља; варош М. — на М. — беше далеко за њим. Он гледаше оризон како се расветљује; гледаше, не видећи, пред очима све хладне фигуре зимњега сванућа. Јутро има своје утваре као и вече. Он их не виђаше; али, незнано, и неком сортом готово физичке пробојности, ове црне сенке од дрвéтâ и брежуљака позаимаху страсном стању његове душе нешто јадно и снуждено.

Кад би год прошао мимо какву осамљену кућу на друму, рекао би: и опет у њој има људи који спавају!

Топот коњски, прапорци, и точкови лупкаху и звецкаху лагано и монотоно То је пријатно кад је човек весео, а непријатно кад је невесео.

Сунце беше прилично одскочило, кад стиже у Езден. Стаде пред једном механом да одмори коња и да му дâ зоби.

Овај коњ беше, као што је рекао Скòфлер, од оног малог соја Булонског, који има велику главу, велик трбух, а мало лепоте, али који има груди широке, сапи велике, ногу танку и фину, а копиту јаку; сој ружан, али крепак и здрав. Кључе беше прешло пет часова за два часа, а ни кап зноја не беше га пробила на сапима.

Он не беше сишао с двоколица. Арџија донесе зоб и саже се да види нешто око точка,

— Хоћете ли далеко? упита.

Он одговори, готово и не прекидајући снове своје:

— Зашто?

— Идете ли издалека? настави момак.

— Пет часова одавде.

— А!

— А што: а!

Момак се наново саже, постоја тако, ћутећи, и точак гледајући, потом се исправи и рече:

— Зато, што је могућно да је овај точак прешао пет часова, али за цело не ће више ни четврт часа.

Он сађе с двоколица.

— Шта велите, пријатељу?

— Велим да је чудо да сте прешли пет часова, а нисте се где на путу скрьали и ви и коњ. Погледајте само.

Точак беше доиста јако оштећен. Главчина од поштанских кола пребила је два паоца и сломила рукавац.

— Пријатељу, рече он арџији, има ли овде какав колар?

— Без сумње, господине.

— Будите тако добри па га потражите.

— Он је ту, на два корака одавде. Ej! мајстор Бургаљаре!

Мајстор Бургаљар, колар, седијаше на прагу од куће. Дође да види точак, и сма-

гну лицем као лекар кад види пребијену голеницу.

— Можете ли одмах оправити овај точак?

— Могу, господине.

— Кад ћу се моћи кренути?

— Сутра.

— Сутра!

— Има ту читав дан посла. А је ли вама хитно?

— Врло хитно. Треба да пођем најдаље кроз један час.

— Није могућно, господине.

— Платићу колико поиштете.

— Не може.

— Онда за два часа!

— Не може данас никако. Ваља начинити два паоца и једну осовину. Ви не можете поћи до сутра.

— Мој посао не може чекати до сутра. А би ли ишло, уместо да поправљамо овај точак, да га променимо?

— Како то?

— Ви сте колар?

— Без сумње, господине.

— Немате ли какав точак да ми продате? онда бих могао одмах отићи.

— Други точак?

— Јес.

— Немам згодна точка за ваша колица. Точкови су парни. Они не могу ићи беспарно, један ма с каквим другим.

— Онда продајте ми два точка, један пар.

— Господине, не иде сваки точак на сваку осовину.

— Да пробамо.

— Узалуд, господине. Ја имам на продају само колске точкове. Наше је село мало и сиротно.

— А имате ли какве таљиге да ми дате под кирију?

Мајстор колар, спазио је још на први поглед, да су двоколице најмљена кола. Он смагну раменима.

— Лепо ви њих градите, кола која наимате! имам једне, али вам их не бих дао под кирију.

— Добро, онда продајте ми.

— Немам их.

— Како? зар никакве таљиге? ја нисам тврдица, као што видите.

— Ми смо мало село, сиромаси. Ја имам до душе тамо под шупом, додаде клар, једна стара кола једног варошанина, који ми их је дао на оставу, и која он употребљује сваког триест-шестог у месецу. Ја ћу вам их дати на послугу, зашто не бих? али се бојим да не види варошанин, а осим тога то су кола, а не таљиге; требају два коња.

— Ја ћу узети два поштанска коња.

— Куда ћете ви, господине?

— У Арас.

— И ради сте данас да стигнете?

— Зашто не?

— А је ли вам свеједно да стигнете у четири часа по пô ноћи?

— Боме није.

— Јер, знате, има још нешто што треба кад се узимљу поштански коњи... Имате ли ви пасош?

— Имам.

— Е лепо, онда, ако узмете поштанске коње, стићи ћете у Арас тек сутра, пре не. Пут је рђав. На станицама је лоша служба; коњи бáзају по пољу. Сад је највећи јêк орању; тражи се свуда спрега, и узимају се коњи где се год нађу, и на самој пошти. Ви ћете, на свакој станици, чекати најмање три-четири часа док промените коње. Осим тога, иде се веома полако. Има много узбрдица.

— Онда ћу ја да јашем. Испрегните коња. Да ако нађем какво седло у селу.

— Наћи ћете јамачно, али хоће ли овај коњ трпети седло?

— Доиста, право велите, неће трпети.

— Онда...

— Та ваљда ћу наћи каквог коња у селу?

— Коња, одавде правце у Арас?

— Јес.

— За то би требао коњ каквог нема у нашој околини. Морали бисте га купити, јер вас нико не познаје. Али, ево муке, нема га ни на зајам ни на продају; ни за пет стотина франака, ни за хиљаду франака, не ћете га наћи!

— Шта да радим?

— Најбоље је, поштења ми, да ја оправим точак, а ви да останете до сутра.

— Сутра је доцкан.

— Хм!

— Не иду ли каква поштанска кола у Арас? Кад пролазе?

— Сутра навече. Иду двоја, једна која одлазе и друга која долазе.

— Али за Бога! Зар вама треба читав један дан да оправите овај точак?

— Дан боме, и то добар дан!

— С двоје руку?

— И с десеторе!

— А кад би се паоци везали конопцем?

— Паоци могу, али рукавац не. А и наплатак не стоји најбоље.

— Има ли овде какав кочијаш, који вози или даје своја кола?

— Нема.

— А има ли какав други колар?

Арџија и колар одговорише у један мах:

— Нема.

Он осети велику радост.

Јер беше очевидно да се само Провиђење умешало у ову ствар. Оно је сломило точак на двоколицама и зауставило га на путу. Он се није хтео одазвати одмах оваком позиву; чинио је све што је знао и могао да настави пут; верно и савесно исцрпео је сва средства; није се бојао ни зиме, ни умора, ни трошка; није имао ништа да себе прекори. Што сад не може даље да иде, то се њега не тиче! То није више његова кривица, то није дело савести његове, него дело Провиђења.

Чињаше му се да је сад Бог с њиме, и да му то овим објављује.

Он рече сам у себи, да је учинио све што је могао, и да му сад не остаје ништа друго, него да се мирно врати откуд је и дошао.

Да је се разговарао с коларом у соби механској, не би нико чуо, ствар би остала међу њима, и на сву прилику ми не бисмо имали да причамо догађаје, које ћете читати, али разговор се водио на пољу, на улици. На сваки разговор на улици, одмах се начети свет. Увек има људи, којима је душа и срце да све виде и све чују. Док он питаше колара, неколико њих, који одлажаху и долажаху, зауставише се да чују. После неколико минута, један млад дечко, кога нико није спазио, одвоји се од гомиле и оде у трк.

У тренутку кад путник, после унутрашњег саветовања и разлагања које смо навели, науми да иде откуд је и дошао, дечко се врати. Он дође с једном старом женом.

— Господине, рече жена, моје ми дете каже да сте ради најмити једне таљиге?

На ову просту реч једне старе жене, коју дете доведе, проби га хладан зној. Учини му се да види руку, која га је пустила, како се дигла у мраку иза њега, готова да га опет шћапи.

Он одговори:

— Јес, старице, ја тражим једне таљиге под најам.

И похита додати:

— Али их нема у селу.

— Има, господине! рече старица.

— Где то? прихвати колар.

— У мене, одговори старица.

Језа га ухвати. Кобна рука опет га стиште.

Старица доиста имађаше у шупи некаква колица од ивовине. Колар и арџија, видећи да им се путник измаче из шака, уплетоше се с примедбама:

— Та то су нека гадна колускера, — немају никаква седишта, — никаква заклона од времена, — точкове изела црвоточина, трошни су као прњад, — неће ићи ни колико двоколице, — и да ће се господин љуто кајати ако их узме, — итд., итд.

Све то беше истина, али та колускера, та ствар, каква била да била, иђаше на два точка и могаше отићи у Арас.

Плати колико поискаше, остави своја кола колару на оправку, да их нађе кад се врати, упреже бељца у колица, седе, и оде путем који води у Арас.

У тренутку кад кола пођоше, признаде да је пре тога с радошћу мислио да не ће стићи куда је пошао. Сад узе гњевно испитивати ту радост, и нађе је луду. Што да се радује враћању? Он путује драге воље. Нико га не тера.

Изишав из Ездена, чу неки глас који викаше: „Стојте! стојте!“ Он заустави кола с неком грозничавом и грчевитом живошћу, која личаше на неку наду.

То беше дечко старичин.

— Господине, рече му, ја сам тај који вам је кола набавио.

— Па?

— Нисте ми ништа дали.

Њему, који даваше свакоме драговољно, њему се ово потраживање учини гадно и безобразно.

— Ах! дакле ти ли си тај! Е, зато не ћеш добити ни паре!

Ошину коња и одјури у скок.

У Ездену је много изданубио, па шћаше да накнади. Коњ беше чврст и јак, и вуци-

јаше за два друга; али беше месец фебруар, ишла је киша, па су путови сви покварени. Осим тога сад не беху више двоколице. Кола беху тешка и гломазна. Коњ имађаше двапут више муке.

Једва за четири часа стигао је у Сен-Пол.

У Сен-Полу стаде пред првом механом, испреже коња и одведе га у ар. Као што је обећао Скофлеру, стојао је док је коњ јео. За то време сањао је мутне и жалосне мисли.

Механциница уђе у âр.

— Је ли по вољи, господине, да доручкујете?

— А гле! да, баш сам гладан! одговори.

И пође за женом, која имађаше лице чисто и ведро. Она га одведе у једну собу, у којој беху столови, мушемом застрти.

— Пожурите се, рече јој; ја морам одмах ићи. Прёша ми је велика.

Једна дебела слушкиња донесе му тањир, виљушку, и нож. Он је гледаше добродушно.

Донеше му јело. Он се наклопи на хлеб, прогута један залогај, па га онда лагано спусти на сто, и не дарну га више.

Један кочијаш једаше за другим столом. Он упита тог човека:

— Зашто вам је хлеб овако горак?

Кочијаш беше немац и не разумеде.

Врати се у âр да обиђе коња.

После једног часа, оде из Сен-Пола у Тенк, који је пет часова од Араса.

Шта је радио за то време? Шта ли је мислио? Као и јутрос, гледао је како пролећу испред очију његових: дрвета, кровови, њиве, и призори који се помештаху на сваком савијутку пута. То је посматрање које је покаткад довољно души, и које је готово разрешава од мишљења. Видети хиљаду предмета први и последњи пут, има ли што меланколичније и дубље! Путовати, то је рађати се и сазревати сваког тренутка. Можда је он, у тамним регијонима духа својега, испоређивао оне променљиве оризоне с егзистенцијом (бићем) човечанском. Све ствари живота непрестано ишчезавају пред нама. Тама и видело мешају се и прелевају. После светлости, помрчина; човек гледа, жури се, шири руке не би ли ухватио оно што пролази; сваки је догађај један свртај с пута; и наједанпут човек се види да је стар. Осећа као неки потрес, све је црно; види нека мрачна врата пред собом; јадно клусе живота, које га је вукло, стаде и ни маћи даље. И он види нешто заличено и незнано, које га испреже у мраку.

Сумрак се хваташе кад деца излажаху из школе и гледаху овог путника, који долажаше у Тенк. Дани беху још кратки. Он се не заустави у Тенку. Излазећи из села, један

сељак, који туцаше камен на насипу, диже главу и рече:

— Ала је ово кљусе уморно!

И доиста јадно кљусе идаше ногу пред ногу.

— Идете ли ви у Арас? дода сељак.

— Jä.

— Ако узидете тако, не ћете рано стићи.

Он заустави коња и запита сељака:

— Колико има још одавде у Арас?

— Скоро седам часова.

— Како то? кад књига поштанска вели само пет часова и четврт.

— А зар ви не знате да се пут оправља? На четврт часа одавде, наћи ћете да је пресечен. Даље се не може.

— Одиста?

— Идите лево, путем који води у Каранси, прећите преко реке; кад будете у Камблену, окрените десно; то је пут који иде у Арас.

— Али ето већ ноћ је, како ћу, изгубићу се?

— Ви нисте из овог краја?

— Нисам.

— То је незгодно; ово је све преки пут. Знате шта, господине, дода сељак; хоћете ли да вам кажем једну паметну реч? Коњ вам је уморан; вратите се у Тенк. Ту има добра механа. Преноћите, па сутра рано пођите у Арас.

— Али ја морам бити тамо вечерас.

— Е, то је друго! Онда опет идите у исту механу и узмите једног коња у помоћ. Коњушар ће вас провести преким путем.

Послуша сељака, врати се, и после по часа иђаше истим путем, али великим касом, с још једним добрим коњем. Једно момче седијаше напред на колима.

Међутим он осећаше да му време пролази.

Ноћ се беше сасвим спустила.

Уђоше у распутнице. Наиђоше на рђав, чагљевит пут. Кола ударахуу с џомбе на џомбу. Он рече кочијашу:

— Само великим кāсом, па ето добре напојнице!

Наједанпут труцнуше кола и преби се ждрепчаник.

— Господине, рече кочијаш, преби се, ждрепчаник, ја не знам како да упрегнем коња, пут је ноћас врло рђав, него ако хоћете да се вратимо да преноћимо у Тенку, па бисмо могли сутра бити рано у Арасу.

Он одговори:

— Имаш ли ти какву дретву и нож?

— Имам, господине.

Осече једну грану и начини од ње ждрепчаник.

У томе опет прође двадесет минута; али зато одјурише све у скок.

Равница беше тамна. Сниске, кратке, а

црне магле спуштаху се на брегове, и дизаху се као дим. У облацима сјајаше нека бледа светлост. Неки јак ветар, који од мора дуваше, чињаше у свима крајевима оризона неки шȳм, као кад ко премешта намештај у кући. Све што се могаше назрети, изгледаше страшно. Шта га ствари дркће под тим силним ћувом ноћним!

Зима га обузимаше. Од јуче на ноћ не беше ништа окусио. Опоминьаше се као кроза сан кад је други пут врљао ноћу по великој равници око Д. —, пре својих осам година; и чињаше му се да је јуче било.

На некој кули изби сат. Он упита момка:

— Колико је то часова?

— Седам часова господине, а ми ћемо бити у осам у Арасу.

У том тренутку, први пут му паде на ум, — и чуђаше се да му то још пре није на ум пало: — да је можда узалуд сва мука његова; да он не зна ни часа кад ће бити претрес кривице; да треба бар то да зна; да је лудо ићи тако напред, не знајући хоће ли то бити од какве вајде или не. — Потом стаде рачунати: — да седнице пороти почињу обично у девет часова пре по дне; — да претрес не ће трајати дуго; — да је крађа јабука, проста ствар; да је главно доказати истоветност лица; — да ће бити чри-четири сведочанства, и адвокати не ће имати много

шта да говоре; — да ће он стићи кад буде све свршено!

Кочијаш шибаше коње. Бејаху прешли реку и оставили за собом Мон-Сент-Елоа.

Ноћ биваше све црња и дубља.

VI

Сестра Симплиса у искушењу

Међутим, у том тренутку, Фантина беше прерадосна.

Ноћ је провела рђаво. Сву ноћ је кашљала и била у ватри и бунилу. Ујутру, кад јој је лекар дошао, бунцала је још више. Он изгледаше збуњен, и нареди да му јаве кад дође г Мадлен.

Све драго јутро беше невесела, говораше мало. Очи јој беху упале и укочене. Изгледаху готово угашене, а по каткад би засјале и заблистале као звезде. Чини се као да у тренутку кад се приближује мрачни час, небеска светлост обасјава оне које оставља светлост земаљска.

Сваки пут, кад је сестра Симплиса питаше како јој је, она одговараше: — Добро ми је. Желела бих видети господина Мадлена.

Пре неколико месеца, кад је Фантина изгубила последњу смерност, последњу срамежљивост и последњу радост своју, она беше сенка своја; а сад беше авет своја. Физичко зло допунило је дело моралнога зла. Ово створење од двадесет и пет година имађаше чело боровито, образе збрчкане, ноздре спљоштене, зубе прорећене, лице модрикасто, врат жољав, кукове испале, удове учмале, кожу земљану, а њезине плаве косе беху прогрушане седим власима! Ах! како ли болест доноси старост!

У по дне, дође опет лекар, нареди неке ствари, упита да ли је долазио г кмет и махну главом.

Г Мадлен је обично у три часа обилазио болесницу. Почем је тачност дело доброте, он беше тачан.

Око два часа и по, Фантина поста нестрпљива. За двадесет минута упитала је више од десет пута калуђерицу: — Сестро, колико је часова?

Изби три часа. Кад изброја три, Фантина се диже и исправи, она, која се обично не могаше померити с постеље; она грчевито скрсти своје суве и жуте руке, и уздахну из дубљине груди, као да би рада ослободити се притиска. Потом се окрете и погледа на врата.

Нико не уђе нити врата отвори.

Тако остаде једно четврт часа, гледајући у врата, непомична, устављајући и само дисање. Калуђерица јој не смеде ништа рећи. На цркви изби три и четврт. Фантина се опет спусти на јастук.

Не рече ништа, само чепркаше по јоргану.

Прође по часа, прође и час, а нико не дође; кад год часовник избијаше, Фантина се окреташе и гледаше на врата.

Видело се јасно шта мисли, али она не говораше ни речи, нити се тужаше, нити кога кривљаше. Само кашљаше некако жалосно. Као да се нешто незнано спушташе на њу. Она беше тамна, а усне јој модре. Покаткад би се осмехнула.

Изби пет часова. И тада калуђерица чу како лагано изусти: — Кад ћу сутра да идем, није право данас да не дође!

Сестра Симплиса сама се чуђаше што то нема Г Мадлена.

Међу тим Фантина гледаше у небо с постеље своје. Она изгледаше као да се труди да се сети нечега. Наједанпут узе певати слабим једва чујним гласом. Калуђерица је слушаше.

Та песма беше нека стара песма, којом је некад успављивала своју малу Козету, и које се није сетила има пет година, откако се одвојила од чеда својега. Певаше тако тужно и дирљиво, да се и сама калуђерица морала

заплакати. Она, која је навикла само на строге ствари, осети како јој паде једна суза низ трепавице.

Сат изби шест. Фантина као да га не чу. Она као да не обраћаше пажње ни на што око себе.

Сестра Симплиса посла једну слушкињу да упита вратарицу фабрике, да ли је се г кмет вратио отуд, и да ли ће скоро доћи у болницу. После неколико минута, девојка се врати.

Фантина беше непрестано непомична и забављаше се с мислима, које јој беху у глави.

Слушкиња причаше, шапћући, сестри Симплиси, да је г кмет отпутовао јутрос рано у шест часова, у једним малим двоколицама с једним белим коњем, по зими и мразу; да је отишао сам самцит, и без кочијаша; да се не зна којим је путем отишао, да једни веле да је ударио друмом у Арас, а други да су га срели путем у Париз. Да је о поласку, као и увек, био врло добре воље, и да је вратарци рекао само то, да га не чекају ноћас.

Док њих двоје, окренувши леђа Фантини, шапутаху, једна питајући, друга домишљајући се, Фантина, с оном грозничавом живошћу неких органских болести, што меша слободне покрете здравља са страхотним мршавилом смрти, беше клекла на постељу,

ослањајући се песницама на јастук, и промоливши главу кроза завесе, па слушаше. Наједанпут повика:

— Ви говорите о Г Мадлену! зашто шапућете? шта ради он? зашто не долази?

Глас јој беше тако напрасит и суров, да се женама учини као да је глас мушки; оне се осврtоше уплашене.

— Одговарајте! викну Фантина.

Слушкиња промуца:

— Вратарка ми је казала да он не може доћи данас.

— Чедо моје, рече јој калуђерица, смирите се, спавајте.

— Фантина, не померивши се с места, настави гласно и тоном сасвим заповедним:

— Не може доћи? А зашто? Ви то знате. Ви ћућорите о томе међу собом. Ја хоћу да знам зашто.

Слушкиња брже боље шану калуђерици:
— Одговорите да има посла у општини.

Сестра Симплиса порумене малко, што јој слушкиња предлагаше лаж. С друге стране пак виђаше да није паметно ни истину казати, и да би она поразила јадну Фантину, у стању у ком беше.

Та румен не потраја дуго. Сестра погледа Фантину тихо и сетно, и рече: — Господин кмет отпутовао је.

Фантина се трже и седе на пете. Очи јој се заблисташе. Нека нечувена радост прели јој болесно лице.

— Отпутовао! повика. Ах! он је отишао по моју Козету!

Потом диже обе руке к небу, и лице јој се преобрази. Усне јој се само мицаху, и она се тихо мољаше Богу.

Свршивши молитву, рече: — Сестро, ја ћу спавати, ја ћу чинити све што хоћете; малопре сам била неучтива, молим вас опростите ми што сам говорила онако гласно; није добро говорити гласно, то знам добро, драга сестро моја, али шта ћу, видите, ја сам врло задовољна. Бог је добар, Г Мадлен је добар; замислите, он је отишао у Монфермељ по моју малу Козету.

Леже опет, поможе калуђерици да намести јастуке, и целива сребрн крстић, који имађаше о врату, и који јој је дала сестра Симплиса.

— Чедо моје, рече јој сестра, отпочините сада, и не говорите више.

Фантина зграби својим влажним рукама руку сестрину, којој не беше мило што се она тако много зноји.

— Он је отишао јутрос у Париз. Доиста, није му нужно да иде преко Париза. Монфермељ је малчице лево од Париза. Опоминьете ли се како ми је рекао јуче, кад му

говорах о Козети: *скорим, скорим?* Он хоће да ме изненади. Знате ли? он ми је дао те сам потписала једно писмо, којим је може узети од Тенардија и жене му. Је л' те, они не ће ништа рећи, они ће дати Козету? Јер им је плаћено. Власти не ће трпети да они задржавају дете, кад им је плаћено. Сестро, не намигујте ми да не ваља да говорим. Ја сам веома срећна, мени је врло добро, ништа ме не боле, видећу моју Козету, врло сам је се ужелела. Скоро је пет година како је нисам видела. Ах! ви не знате шта је то имати дете! а она ће бити добра, видећете само! Да знате каки су у ње лепи румени ноктићи! а она ће имати и лепе ручице! Једне године имала је смешне ручице. — Сад мора да је велика. Има већ седам година. То је девојчица. Ја је зовем Козета, али она се зове Јефразија. Јутрос сам гледала пепео на оцаку, па ми дође мисао у главу да ћу скорим видети Козету. Господе! ала је то зло, не видети толико година дете своје! ваља помислити да живот није до века! Ох! како је добар господин кмет што је отишао! Је ли истина врло зима? Да ли је понео огртач свој? Сутра ће бити овде, је л' те? сутра ће бити празник. Подсетите ме сутра да метем капицу, чипкама окићену. Монфермељ је село. Ја сам, у оно време, дошла отуд пешке. Мени је било врло далеко. Али пошта иде брзо! он

ће бити сутра овде с Козетом. Колико има одавде у Монфермељ?

Сестра која то нимало не знађаше, одговори: — Ох! зацело и ја мислим да ће сутра бити овде.

— Сутра! сутра! рече Фантина, сутра ћу видети Козету моју! видите ли, сестрице моја, ја нисам више болесна. Ја сам луда. Ја ћу и играти, ако хоћете.

Ко ју је видео пре четврт часа, не би је сад разумео. Она беше сва румена, говораше живо и природно, сав јој облик беше само један осмејак. Покашто, смејаше се говорећи полако. Материнска радост, то је готово детињска радост.

— Па лепо, прихвати дувна, сад сте срећна послушајте ме, не говорите више.

Фантина наслони главу на јастук, и рече полугласно: — Јес, спавај, смири се, јер ћеш добити дете своје. Има право, сестра Симплиса. И сви који су овде, имају право.

Потом, не макнувши се, ни главом врднувши, гледаше свуда с избуљеним очима и веселим лицем, и не рече ништа више.

Дувна јој навуче завесе на кревету, надајући се да ће заспати.

Између седам и осам часова дође лекар. Не чујући никаква гласа, мишљаше да Фантина спава, уђе лагано и приђе кревету на прстима. Подиже завесе, и, према светлости

од кандила, виде велике тихе очи Фантинине које га гледаху.

Она му рече: — Је л' те господине, не ће ми се бранити да она спава поред мене, у малом креветићу?

Лекар мишљаше да је у буниlу. Она дода:

— Видите само, има довољно места.

Лекар узе насамо сестру Симплису, која му објасни ствар, да је Г Мадлен отпутовао на дан или два, и да, у сумњи, није смела разуверавати болесницу, која мисли да је г кмет отишао у Монфермељ; да је могућно да је и погодила. Лекар одобри.

Он приступи к постељи Фантининој, која настави:

— Јутром, кад се пробуди, ја ћу јој рећи: добро јутро!, мојој малој мачици, а ноћу, као што не спавам, слушаћу како ми она спава. Од њезиног дисања биће ми добро.

— Дајте ми руку, рече јој лекар.

Она пружи руку, насмејавши се гласно:

— Ах! доиста, ви не знате да сам ја излечена и здрава. Козета ће доћи сутра.

Лекар се зачуди. Беше јој боље. Слабост беше мања. Пулс беше јачи. Нека сорта изненадног живота држаше душу овој јадној болесници.

— Господине лекару, је ли вам казала дувна да је г кмет отишао по моју малу Козету?

Лекар препоручи да буде мирна и да избегава јако узбуђење. Претписа јој чисте кинине, и, на случај да се грозница врати ноћу, неко благо пиће. Одлазећи, рече дувни: — Боље јој је. Ако срећом г кмет доиста дође сутра с дететом, ко зна још? Има тако чудних криза, у којима велике радости пресеку болест; ово је до душе органска болест и то увелике, али све је то права тајна! Можда ће се и спасти.

VII

Путник, тек што је допао, стара се како ће да се врати

Беше скоро осам часова у вече кад кола, која смо оставили на путу, уђоше под капију поштанске куће у Арасу. Човек, кога смо све до тог тренутка пратили, сиђе с кола, одговори расејано момчадији механској, која навали на њ, врати коња поштанског, а свог малог бељца одведе сам у âр; потом отвори врата од сале, у којој беше биљар, седе и налакти се на један сто. Уместо шест, провео је четрнаест часова од Ездена довде. Правдаше се да није томе крив; али у истини, то му не беше неповољно.

Ето ти механџинице.

— Желите ли, господине, ноћити? вечерати?

Он махну главом за знак да не ће.

— Арџија вели да вам је коњ мртав уморан.

Ту прекиде ћутање.

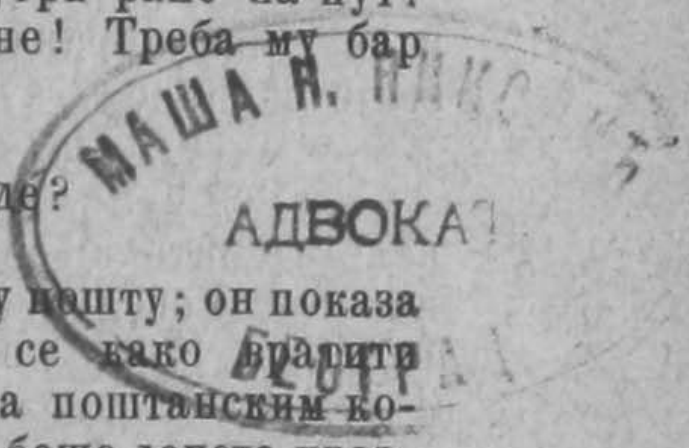
— Зар коњ не може сутра рано на пут?

— Немогућно, господине! Треба му бар два дана одмора.

Он запита:

— Је ли ово пошта овде?

— Јес, господине.

Механџиница га одведе у пошту; он показа пасош и запита може ли се како вратити ноћас у М. — на М. — на поштанским колима; место до поштоноше беше доиста празно; он га заузе и плати.

— Господине, рече му поштар, имајте на уму да ваља да сте овде равно у један час после по ноћи.

После тога, он изађе из механе и пође шетати по вароши.

Он не знадијаше Арас, и како улице беху мрачне, то иђаше онако насумце. Међутим не хоћаше да пита људе за пут. Пређе речицу Креншон, и нађе се у лавиринту од искривуданих сокачића. Један грађанин иђаше с фењером у руци. После малог оклевања, обрати се к њему, обазрев се и спред и састраг,

као да се бојаше да не чује ко питање његово:

— Господине, рече, молим вас где је судница?

— Ви нисте одавде, господине? одговори грађанин, један прилично стар човек; изволите за мном. Ја идем управо поред суднице, то јест поред куће начелства; јер се судница у овај мах оправља, и суд, за време, држи своје седнице у кући начелства.

— А суди лу ту и порота? упита он.

— Без сумње, господине; ова кућа начелства, што је видите, била је владичин конак пре Револуције. Г Конзије, који је био владика 1792, подигао је ту једну велику салу. И у тој великој сали сад се суди.

Идући тако, грађанин му рече:

— Ако идете парнице ради, биће, мислим, доцне. Седнице се обично свршују у шест часова.

Међутим, дошавши на пијацу, грађанин му показа четири висока осветљена прозора, с прочеља једног великог мрачног здања.

— Душе ми, господине, ви сте срећни, долазите баш у време. Видите ли она четири прозора? ту је порота. Светли се; то ће рећи да још није свршено. Мора да је велика ствар, кад је седница тако под ноћ ушла. Јамачно вас се тиче што ствар? је ли то кривична парница? па сте ваљда сведок?

Он одговори:

— Ствар ме се ништа не тиче, него имам нешто да кажем једном адвокату.

— То је друго, рече грађанин. Ево, господине, ово су врата. Попните се само уз велике степенице.

Он послуша грађанина, и после неколико минута, нађе се у једној сали, у којој беше пуно света, и у којој, овде онде, гомилице званично одевених адвоката ћућораху нешто.

Није најпријатнија ствар видети те гомиле црно одевених људи, који шапућу на прагу суднице. Ретко је да с тих језика пада милошта и милосрђе. Они, најчешће, још унапред осуђују. Те гомилице чине се гледаоцу, који пролази, као неке мрачне кошнице, у којима трутовски духови заједнички подижу свакојаке мрачне грађевине.

Ова сала, пространа и само једном лампом осветљена, била је некад владичанска сала. Једна двокрилна врата, у овај мах затворена, раздвајаху је од велике сале у којој заседаваше порота.

У сали беше тако мрачно, да је он слободно приступио к првом адвокату, на ког је наишао и запитао га:

— Господине, на чему је ствар?

— Свршено је, рече адвокат.

— Свршено!

Ова реч би поновљена таким акцентом, да се адвокат окрете.

— Опростите, господине, ви сте можда сродник?

— Нисам. Ја не познајем никога. Је ли изречена осуда?

— Без сумње. Друкчије није могло ни бити.

— На робију?...

— На вечиту робију.

Он прихвати тако слабим гласом, да се једва чујаше:

— Истоветност је дакле посведочена?

— Каква истоветност? одговори адвокат. О томе није било ни сумње. Ствар је проста, Ова је жена убила своје дете, то је доказано, и порота је, без премишљања, осудила на вечиту робију.

— То је дакле жена?

— Жена, дабоме. Девојка Лимозен. А о коме ви мислите?

— Ни о коме; али кад је свршено, зашто је онда сала још осветљена!

— То је за друго дело, које је почето пре два часа.

— Какво друго дело?

— Ах! и оно је јасно као дан. То је један несретњик, један робијаш, који је украо. Заборавио сам како се зове. Али то је прави лупеж, очи му кажу. Судећи само по лицу, ја бих га одмах опремио на робију.

— Господине, може ли се како ући унутра?

— Не верујем. Много је света. Међутим, сад је седница прекинута. Многи су изишли; кад се отпочне, покушајте.

— Где се улази?

— Овде, на ова велика врата.

Адвокат га остави. За неколико тренутака, осетио је, готово у исто време, тако рећи помешане, све душевне потресе, којих може бити. Речи овог хладног човека пробадале су му срце наизменце, као леденице и као усијане летке. Видећи да ништа није свршено, дахну душом; али и сам не би умео казати, да ли је оно што у тај мах осећаше задовољство или бол.

Прилажаше многим гомилицама, и слушаше шта се говори. Порота је имала много посла, и зато је председник одредио једног дана два мала кратка и кривична дела. Почето је убиством детета, и сад је ред на робијаша. Овај је човек покрао јабуке, али то као да не беше баш сасвим доказано; међутим доказано је да је био робијаш на галијама, у Тулону. И то му отежаваше ствар. У осталом, испит је над њим свршен, сведоци су саслушани, само су још на реду говори адвоката, и поговор државног тужиоца; али се и то не ће свршити до по ноћи. На сву прилику, човек ће бити осуђен; државни је тужилац одличан; он не пушта лако ко му

падне шака; то је бистра глава, која све у стиховима говори.

Један одаџија стојаше на вратима што воде у седницу. Он упита тога одаџију:

— Господине, хоће ли се скоро отворити врата?

— Не ће се отворити, рече одаџија.

— Како то! зар се не ће врата отворити кад се настави седница? није ли седница прекинута?

— Седница је настављена, одговори одаџија, али се врата не ће отворати.

— Зашто?

— Зато, што је сала дупке пуна.

— Зар нема више никаквог места?

— Ни једног јединог. Врата су затворена. Нико више не може ући.

Одаџија додаде пошутавши: — Има још два-три места иза господина председника, али господин председник пушта ту само извршнике власти.

И рекавши то, окрете му леђа.

Он се уклони, погнуте главе, пређе преко сале, сиђе лагано низа степенице, као да оклеваше на сваком кораку. По свој прилици, световао се сам у себи. Страшна борба, која се од јуче вођаше у њему, не беше свршена; и, сваког тренутка, наилазио је у њој на обртаје (перипетије). Сишав на дно степеница, наслони се на дизме, и скрсти руке.

Наједанпут, откопча капут, узе записницу, извади из ње писаљку, оцепи један листић, и написа на њему брзо ову једва читку врсту: — *Г Мадлен, кмет у М. на М.* —, потом се врати уза степенице, проби се кроз гомилу, приђе право к одаџији, даде му артију, и рече му заповеднички: — Носите ово господину председнику.

Одаџија узе хартију, погледа је, и послуша

VIII

Улазак с почашћу

Доиста, кмет у М. — на М. — беше славан човек. Има седам година како се његово име слави, и како је најпосле прешло границе мале околине, и распростpло се у два три суседна округа Осим знамените услуге коју је учинио своме месту, подигавши му индустрију лончарску, не беше ни једне између сто и четрдесет општина у округу М. — на М. —, која му није дуговала за какво добро. Он је, кад је требало, знао помоћи и подићи индустрије других округа. Тако је,

приликом, помогао и подржао, кредитом и новцем својим, фабрику тила у Булоњу, фабрику конаца у Фревану, и идрауличку манифактуру платна у Бубер-сир-Канш. Свуд се с поштовањем изговарало име г Мадлена. Арас и Дуе завидели су срећној варошици М. — на М. — што има таквог кмета.

Члан краљевског суда у Дуеу, који беше председник пороте у Арасу, познаваше, као и сав свет, ово име, свуда и од свију дубоко поштовано. Кад се одаџија, отворивши тајом врата из саветпице у слушаоницу, саже иза фотеља председникова, и предаде му артију на којој беше написана врста, коју смо прочитали, додавши: *Овај господин жели да уђе у слушаоницу,* председник се трже сасвим услужно, зграби перо, написа неколико речи на дну артије, и предаде је одаџији, рекавши: „Пустите.“

Јадни човек, чију историју причамо, остао је на истом месту и у истом положају, у ком је био кад је одаџија отишао. Замишљен и занесен, он чу, као кроза сан, да му неко рече: „Хоћете ли ми, господине, учинити ту част да ми следујете?“ То беше онај исти одаџија, који му је малопре леђа окренуо био, и који му се сада до земље клањаше. У исти мах, одаџија му предаде артију. Он је одави, и, десивши се близу лампе, прочита ово:

„Председник пороте подноси своје поштовање Г Мадлену.“

Он згужва артију у руци, као да би му ово мало речи било мучно и непријатно.

Пође за одајијом.

После неколико минута, нађе се у неком кабинету, коме су дувари дрветом постављени, у коме гораху две свеће на једном зеленом столу. У ушима му још звонијаху последње речи одајијне, који се вратио: „Господине, ви сте сада у соби саветници; окрените само бакарну кваку на овим вратима, па сте одмах у слушаоници иза фотеља господина председника“. — Ове речи мешаху му се у памети с пространим ходницима и црним степеницама, куда је прошао.

Одајија га остави сама. Последњи час беше куцнуо. Он се стараше да се разбере, али не могаше успети. У часима кад је најнужније прибирати мисли и прилагодити их према јавама живота, баш онда се обично кидају конци њини у памети. Он беше баш на оном месту, где се судије саветују и где осуђују. Гледаше блесасто-мирно ову тиху и страшну собу, у којој је пресечено толико живо́та̂, у којој је малопре изговорено име његово, и у којој се сада шеће судбина његова. Он гледаше у зидове, потом гледаше у себе, и чуђаше се да је то та соба, и да је то он у њој.

Више од двадесет и четири часа није ништа окусио, беше изломљен трупкањем колским, али не осећаше; чињаше му се да ништа не осећа.

Приђе к једном црном оквиру, о дувару обешеном, у ком стојаше под стаклетом старо својеручно писмо Жана Николе Паша, кмета париског и министра, датовано, без сумње грешком, 9 *јуна* године II, и у којем је Паш послао комуни (општини) списак поапшених министара и депутата. Да га је ко у овај мах видео, без сумње би помислио да га то веома занима, јер не скидаше очију с њега, и читаше га два-три пута. Он га читаше и не знајући да чита. Он мишљаше о Фантини и Козети.

Сањајући тако, осврте се, и спази бакарну кваку на вратима, што га одвајаху од пороте. Он беше и заборавио за та врата. Поглед му, испрва тих, оста на тој бакарној кваци, потом се узвера и укочи, и мало-помало испуни се страхом. Зној му излажаше испод косе и цураше низа слепе очи.

У један мах, он, као с неком влашћу и упорношћу, махну руком, које шћаше рећи: *А који ме ђаво тера овде?* Потом се живо окрете, виде пред собом врата на која је ушао, упути се к њима, отвори их, и изиђе, Не беше више у тој соби; беше ван ње; у једном ходнику, у једном дугачком, простра-

ном ходнику, испресецаном степенима и вратима, пуном свакојаких углова, осветљеном местимице, у ходнику којим је дошао. Он дахну душом, па слушаше; никакве шушке за њим, никакве шушке ни пред њим; и пође бегати, као да га ко гони.

Пошто је прошао неколико окука у ходнику, стаде опет ослушкивати. Опет иста тишина и исти мрак око њега. Беше се задијао, повођаше се, и наслони се уза зид. Камен беше студен, хладан зној капаше му с чела, и он се стресе од дрктавине.

И тада, ту, у том мраку, сам самцит, дрхћући од зиме, а можда и од другог чега, он мишљаше.

Мислио је сву драгу ноћ, мислио је вас цео дан; и чујаше у себи само један глас, који говораше: Ах!

Тако прође четврт часа. Најпосле, обори главу, уздахну са страхом, спусти руке, и врати се натраг. Корачаше лагано и силимице. Изгледаше као да га је ко уватио у бежању, па га гони натраг.

Врати се у собу саветницу. Прво што угледа, беше квака на вратима. Та квака округла и од полисана бакра, сијаше му као нека страшна звезда. Он је гледаше као што овца гледа око курјаково.

Очи му се не скидаху с ње.

Час по час коракнуо би по један корак, и приближио се к вратима.

Да је слушао, чуо би, као неразборито мумлање, шум из суседне сале; али он не слушаше, па и не чујаше.

Наједанпут не знајући ни сам како, нађе се код врата, и притиште грчевито кваку; врата се отворише.

Он беше у слушаоници.

IX

Место где се теку убеђења

Он корачи један корак, затвори машинално врата за собом, и заста, посматрајући што виђаше.

То беше довољно велик простор, једва осветљен, час пун ларме, час пун тишине, где се сва свечаност кривичног претреса развијаше, у сред гомиле, са својом јадном и жалосном важношћу.

На једном крају сале, на оном где он стојаше, судије, расејана погледа, половна одела, грицкају нокте или трепћу трепавицама; на другом крају, гомила света у ритама; адвокати свакојаког изгледа; војници поштеног и окорелог лица; старе дрвенарије

испрљане, таван нечист, столови застрти више жутим него зеленим чаршавима, врата искаљана рукама; на ексерима у дувару вишаху мале лампице, које више димљаху него што светљаху; на столовима, свеће у бакарним светњацима; мрак, ругоба, сета; и опет све то чињаше неки силан и узвишен утисак, јер се ту осећаше она човечанска ствар, што се зове закон, и она божанска ствар, што се зове правда.

Нико у гомили не обрати пажњу на њ. Сви погледи почиваху на једној јединој тачки, на једној дрвеној клупи, до једних вратаоца, поред зида, лево од преседника. На тој клупи, коју осветљаваше више свећа, беше један човек између два жандара.

Тај човек, беше човек.

Он га виде, не тражећи га. Очи му падоше тако природно на њ, као да унапред знадијаху где седи фигура ова.

Учини му се да види себе самог, остарелог, не баш савршено лицем истоветног, али свакојако налик држањем и изгледом, косе проседе, зенице плаве и немирне, у блузи, онаквој истој, какву је имао оног дана кад је ушао у Д. —, пун мрзости, а душа му пуна грозних мисли, које је покупио за деветнаест година на робији.

Стресе се и рече у себи: — Боже мој! зар такав да постанем?

Ово створење изгледаше да има најмање шесет година. Имађаше у себи нешто сурово, глупо, и манито.

На шкрипу врата, помакоше се да му начине место, преседник се осврте, и, знајући да је лице које уђе кмет у М. — на М. —, поклони му се. Државни тужилац, који је видео Г Мадлена у М. — на М. —, камо је више пута одлазио послом министарства својега, познаде га, и поклони му се такође. Он једва и спази то. Беше у неком бунилу, и само гледаше.

Судије, секретар, жандари, небројено глава прерадозналих, све је то он видео једанпут, некад, пре својих двадесет и пет година. И сад наново виђаше те злокобне ствари; оне беху ту, мицаху се, постојаху; то не беше више производ памћења његовог, машта мисли његових, то беху прави, истински жандари, истинске судије, истинска публика, и истински људи од крви и меса. Он виде да су наново никли и оживели око њега, са свеколиком страхотом што је има јава, чудовишни призори прошлости његове.

Све је то зјало пред њим.

Он се престрави од тога, и повика у дубини душе своје: никад!

И трагичком игром судбине, која му поремети све идеје, и учини га тако рећи лудим,

пред њим беше други он! Човека, коме се суђаше, зовијаху сви Жан Валжан!

Нечувено привиђење! Најужаснији тренутак живота његова, представљаше му сада на очи фантом (сен) његов!

Ту беше све, исти изглед, исто доба ноћи, готово иста и лица у судија, војника и гледалаца! Само што више главе председникове беше распеће Христово, које није имало места у судовима у време осуде његове. Кад је он био осуђен, онда Бог није био.

Иза њега беше једна столица; он се спусти на њу, жив умрьо од страха да га не виде. Седавши, заклони се за гомилу аката, што беху на столу судйском, и нико га не могаше видети. Он могаше видети све, а њега нико. Пресели се сасвим у осећања онога, што је реално; мало-по-мало дође к себи, и врати се у фазу мирноће, у којој се може слушати.

Г Баматабоа беше међу поротницима.

Он тражаше Жавера, али га не виђаше. Клупу на којој седијаху сведоци, заклањаше му сто секретарев. Осим тога, и сала, као што рекосмо, беше слабо осветљена.

У тренутку кад је он ушао, адвокат оптуженога довршиваше обрану своју. Пажња свију беше доведена до вршка; ствар трајаше већ три часа. И публика гледаше од то доба како се савија под теретом страшне вероjетности један непознат човек, један јад-

ник, који је или неограничено глуп, или неограничено препреден. Тај човек, као што знамо, беше један пробисвет, који је уваћен у пољу с граном зрелих јабука, коју је одломио у једном воћњаку, који припада неком Пјерону. Ко је тај човек? Вођена је истрага, испитани су сведоци, посведочили су једногласно, ствар је са свију страна осветљена. Тужба је гласила овако: — Ово није само крадљивац и грабљивац; ово је један лупеж, један одмет, један стари робијаш, један зликовац коме нема пара, један злочинац коме је име Жан Валжан, кога правда одавно тражи и који је, пре осам година, изишав с робије у Тулону, учинио разбојништво над лицем једног Савојчета, које се зове Мали Жерве, злочинство које спада под члан 383 криминалног закона, и за које ћемо га гонити доцније, док се истоветност судски докаже. Сад је учинио нову крађу. То је повратак. Осудите га сад за ново дело; за старије, судиће му се доцније. — Пред овом тужбом, пред овим једногласним сведочанствима, оптужени изгледаше зачуђен и упрепашћен. Он и лицем и телом говораше да није, или гледаше у тавач. Једва говораше, одговараше збуњено, али сав од пете до главе одрицаше. Он беше као идијот (глупак) пред тим умовима, који су га убојним редом окружили, и као странац у сред тога друштва, које га оп-

кољаваше. Међутим, будућност му се спремаше најцрња, веројетност биваше сваког минута све већа, и сва публика гледаше брижније од њега ту кобну пресуду, што се све више спушташе над њим. На случај да се истоветност докаже, и да се дело с Малим Жервеом сврши такође с осудом, онда би, осим робије, могла бити изречена и смртна казна. Ко беше тај човек? Какве природе беше апатија његова? Да ли то беше глупост, или шеретлук? Да ли он и сувише разумеваше, или не разумеваше баш ништа? Ово беху питања која занимаху публику, и која као да мучаху и поротнике. У овом процесу беше и ужасног и сплеткашког; драма не беше само тамна, она беше мрачна.

Бранилац је врло добро говорио, и то оним презабавним језиком који је дуго времена сачињавао речитост адвокатску, и који је данас, поставши класичан, пао у наслеђе само званичним беседницима, којима се допада због своје високо-озбиљне звучности и величанствених мигова својих; језиком, којим се муж зове *супруг*, жена — *супруга*, Париз, — *средиште уметности и цивилизације*, — краљ — *монарк*, преосвештени владика — *свети прелат*, државни тужилац — *речити тумач казне*, обрана — *акценти које сте чули*, век Луја XIV — *велики век*, театар — *крам Мелпомене*, владалачка фамилија — *августјејша крв*

краљева наших, концерат — *свечаност музичка*, г ђенерал заповеднпк округа — *славни ратник који је*, итд. семинаристи — *ови нежни левити*, погрешке новинарске, — *лаж која цеди свој јед у ступцима оних органа* итд., итд. — Адвокат је дакле почео објашњењем крађе, и показао је да крађа није материјално доказана. Његовог клијента, кога он, као бранилац непрестано зовијаше Шанматије, није видео нико да је прескочио зид или одломио грану (коју адвокат радије именоваше *шибљика)*; — напротив, вељаше адвокат, он ју је нашао на земљи и дигао. Камо сведоџба о противном? — Без сумње, ова је грана одломљена, и потом бачена кад се лопов уплашио од вике и потере; лопов је морао бити. — Али шта доказује да је тај лопов Шанматије? Једна једина ствар, што је био робијаш. Адвокат не одрицаше да то, на несрећу, изгледа као јамачна ствар; оптужени је доиста живео у Фавролу; доиста је поткресивао дрвета; име Шанматије могло се доиста искренути од имена Жан Матије; све је то тако; најзад, четири сведока познала су без премишљања да је Шанматије робијаш Жап Валжан; ове околности, ове сведоџбе, адвокат не могаше побити ничим другим, него одрицањем оптуженога, дакле интересованим одрицањем; али баш нека би он био главом Жан Валжан, је ли то доказ

да је он и јабуке покрао? то је, највише, нагађање, али никакав доказ. Оптужени је, до душе, адвокат мораде признати, усвојио „рђаву систему обране.“ Он одриче све: и да је украо, и да је робијаш. Много би боље било да бар ово последње призна, те би задобио наклоност у судија; адвокат му је саветовао, али он је упорно остао при своме, држећи, на сву прилику, да ће све спáсти, ако ништа не призна. То није добро, али ваља узети у призрење и краткоумље његово. Он је очевидно глуп. Трпећи толике муке на робији, подносећи толике јаде ван робије, он је оглупео, подивљао, итд., итд.; он се рђаво брани, то се види, али треба ли га зато осудити? Што се тиче дела са Малим Жервеом, адвокат не хтеде ни да говори о њему, почем се ништа не тиче овога дела. Адвокат заврши, замолив пороту и суд, ако налазе да је доказано да је ово Жан Валжан, да га осуде на мању казну, а не на ону коју заслужује робијаш у повратку.

Државни тужилац одговори браниоцу. Он беше страстан и благоречив, као што су обично државни тужиоци.

Он захвали браниоцу на „лојалности,“ и наведе је вешто на своју воденицу. Он теређаше оптуженога свима концесијама, које је адвокат учинио. Адвокат као пристајаше да је оптужени Жан Валжан. Државни ту-

жилац узе то као дело. То је дакле Жан Валжан. То је признато, и не може се више порицати. Ту, вештом антономасијом, вративши се к изворима и узроцима кривичности, државни тужилац просу стреле на неморалност школе романтичке, која се беше онда појавила под именом *школа сотонска*, које су јој наденуле критике у *Квотидјену* и *Орифлему;* он доказиваше да је, на сву прилику, утицајем те опаке литературе учинио зло Шанматије, или боље рећи Жан Валжан. После тога пређе на самог Жана Валжана. Ко је тај Жан Валжан? Сад следује опис његов: то је једно чудовиште, итд. Слушаоци и поротници задркташе. Свршивши опис, државни тужилац настави ораторским речима, које сутрадан изазваше до вршка одушевљење званичних новина: — То је такав и такав човек итд., итд., итд., скитница, пробисвет, без коре хлеба, итд., итд., који се прошлим животом својим навикао на зла дела, и који се мало поправио на робији, као што то сведочи злочинство, које је учинио Малом Жервеу итд., итд., то је човек који је ухваћен на сред друма у крађи, неколико само корака од зида, преко ког је прескочио, држећи у рукама предмет што га је украо, и који одриче и преступ, и крађу, и прескакање, одриче све, одриче име, одриче и личност своју! Осим стотине других доказа, које

не ћемо изнова набрајати, четири сведока познају га: Жавер, честити надзорник полиције Жавер, и три некадашња друга његова у казни, робијаши Бреве, Шенилдије, и Кошпаљ. И чиме побија он ову непобитну једногласност? Тиме, што одриче! Каква окорелост! Ви ћете учинити правду, господо поротници, итд., итд., — Док државни тужилац говораше, оптужени слушаше, зинувши, чудећи се и у исти мах дивећи се. Чудио се да један човек може тако говорити. Час по час, у најенергичнијим тренуцима испитивања, у тренуцима кад се речитост, не могући се уздржати, разлева у бујицу љутих епитета (придева), и као олуја удара на оптуженога, он спушташе лагано главу с десна на лево и с лева на десно, мукла и тужна протестација, којом се задовољаваше још од почетка суђења. Слушаоци који су били најближи до њега, чули су два-три-пут како је рекао полугласно: — Ето, шта би, што нисам позвао г. Балупа! — Државни тужилац обрати пажњу пороте на то лудачко држање, јамачно прорачуњено, које казиваше, не глупост, него памет, шеретлук, и вештину да обмане правду, и које обелодањиваше „крајњу поквареност" тога човека. Он заврши резервом о делу с Малим Жервеом, и молбом за строгу осуду.

То је вечита робија.

Бранилац се диже, поче с коплиментима

„господину државном тужиоцу“ за његову „дивну беседу,“ потом одговори како могаше, али слабо; не имађаше никаква ослонца.

X

Система одрицања

Време беше да се сврши суђење. Председник рече оптуженоме да устане, запитав га по обичају: Имате ли што додати у своју обрану?

Човек, стојећи, и превијајући рукама једну гадну капу, чињаше се да не чује.

Председник наново запита.

Овог пута, човек чу и као да разуме. Трже се као иза сна, обазре се свуд унаоколо, погледа публику, жандаре, свог адвоката, поротнике, суд, мету прст на ивицу стола, што стојаше пред клупом његовом, погледа још једном, и наједанпут заустављивши око на државном тужиоцу, узе говорити. То би као каква ерупција. Речи му излажаху из уста тако невезане, нагле, збркане, као да се гураху да све у један мах изиђу. Он рече:

— Имам да кажем ово. Да сам био колар у Паризу, и то код господина Балупа. Тежак је то занат; ради се увек на пољу, у авлији, под шупом у добрих газда, никад у затвореним радионицама, јер, знате, треба простора. Зими је тако хладно да морамо пљескати рукама да се угреју; али мајсторима се то не допада, веле дангуби се. То сатире човека. У том занату стари се за младости. У четрдесетој години, човек је свршио. Ја сам имао педесет и три, и злопатио сам се много. А радници су врло неваљали! Кад човек није више млад, зову га маторим гуском, дртином! Зарађивао сам само тридесет суа на дан (1 д. 50 п.), мајстори су ми плаћали што се може мање, користећи се старошћу мојом. Уз то, имао сам ћер, која је била праља на реци. И она је зарађивала нешто мало; обоје, како тако, таворили смо. И она је, сиротица, много патила. По ваздан над коритом, била киша, био снег, била кошава; ако је зима и цича, свеједно, опет ваља прати; има људи који немају много кошуља, и који чекају оног дана; ако не пере, губи хлеб. Корито је плитко или расушено, и сирота праља сва се упрска. Сукње јој остану скроз мокре. Она је прала и на пралишту Анфан-Руж, где вода тече на славину. Ту се не пере у кориту, него под славином, па се испира у води. Почем је то место затворено, то је мање

зима телу. Али има једно пралиште с врућом водом, која шкоди очима. Она се враћала у седам часова у вече, и легала је одмах у постељу; била је веома уморна. Муж ју је био. Умрла је. Не бесмо ни једно срећни. Она беше добра девојка, која није ишла на бал, и која је била мирна. Још се опомињем једног уторника, кад је заспала у осам часова. Ето то је! Све што сам вам казао, истина је. Запитајте само. Ох! ала сам луд! Кога да запитате? Париз је бездана. Ко зна чичу Шанматија? Но опет кажем вам газду Балупа. Питајте њега. После тога, не знам шта ћете више са мном.

Човек ућута, и остаде дупке. Ово је изговорио гласно, брзо, сурово, и промукло, с неком раздраженом и дивљом наивношћу. Једанпут је застао поздравивши некога. Осим тога штуцао је, и уза свако штуцање чинио је покрете, као дрвар кад сече дрва. Кад је свршио, публика прсну у смех. Он је погледа, и видећи како се смеје, а не разумејући зашто, стаде се и сам смејати.

То беше страшно.

Председник, човек пажљив и добар, узе реч.

Он напомену „господи поротницима“ да је „узалуд тражен газда Балуп, код кога оптужени вели да је служио. Он је банкротовао, и није се могао наћи.“ Потом, окренув се оптуженоме, позва га да саслуша што ће

му рећи, па додаде: — Ви сте у таквом положају, у ком ваља да се размислите. Терете вас најтеже сумње, које могу имати лоше последице. Оптужени, у вашем интересу, питам вас последњи пут, изјасните се начисто о овоме двоме: — Прво, јесте ли или нисте прескочили преко зида на башти Пјероновој, одломили грану и покрали јабуке, то јест учинили крађу с ускакањем? Друго, јесте ли ви или нисте отпуштени робијаш Жан Валжан?

Оптужени саже главу, као човек који је добро разумео и који зна шта ће одговорити. Зину, окрете се председнику, и рече:

— Пре свега...

Потом погледа у капу, па онда у таван, па умуче.

— Оптужени, прихвати строгим гласом државни тужилац, пазите што се питате. Ви не одговарате ништа на питање. Та забуна осуђује вас. Очевидно је да ви нисте Шанматије, него да сте робијаш Жан Валжан, скривен најпре под именом Жан Матије, које је име ваше матере, да сте отишли у Оверњ, да сте се родили у Фавролу, где сте поткресивали воћке. Очевидно је да сте ви прескочили зид и покрали зреле јабуке у башти Пјероновој. Господа поротници оцениће све ово.

Оптужени беше међутим сео; кад сврши државни тужилац, он ћипи и повика:

— Ви сте врло неучтив! Ето то сам хтео. Ја нисам ништа украо, ја сам човек који нема хлеба сваки дан. Ишао сам из Алџија, путовао сам по селима после поплаве, од које све је после пожутело, кад се све претворило у глиб, и кад се само по која травка виђаше на путу; нађем на земљи једну одломљену грану, на којој је била јабука, подигнем је не знајући да ће ми засести. Већ је три месеца како сам у апсу и како ме вуку тамо амо. После тога, ја не могу да говорим, оптужују ме, вичу ми: „Одговарај!“ Жандар, добра душа, мува ме у ребра и шапће: „Одговарај једном!“ Ја не знам како да се изјасним, ја нисам учио школе, ја сам сиромах човек. Није право што се то превиђа. Ја нисам украо, него сам дигао оно што сам нашао на путу. Ви говорите о неком Жану Валжану, Жану Матију! Ја не познајем те личности. Они мора да су сељаци. А ја сам радио код мајстор-Балупа, булевар де Л'Опитал. Ја се зовем Шанматије. Ви сте врло заједљиви, казујући ми где сам се родио. Ја не знам. Нема свак куће да се роди у њој. То би било сувише комотно. Ја мислим да су мој отац и моја мати били људи који немају места и куће, који су данас овде, сутра онде; друго шта не знам. Кад сам био дете, звали су ме: Мали, а откако сам остарео, зову ме: Чича. Ето то су ми крштена

имена. Судите о томе како хоћете. Био сам у Овернју, био сам у Фавролу. Па шта онда? Зар човек не може бити и у Овернју и у Фавролу, па опет да не мора бити робијаш? И опет вам кажем, ја нисам украо, ја сам чича Шанматије. Ја сам био код г Балупа, седео у квартиру. Ви ми досађујете с вашим будалаштинама, и то је све! Што је се начетио овај свет око мене, као луд?

Државни тужилац стојаше непомично; он се обрати к председнику:

— Господине председниче, код овако сметеног али вештог одрицања од стране оптуженог, који би рад био издати се за луда, али које му не ће изићи за руком, — то га уверавамо, — ја молим вас и молим суд да се наново доведу овде осуђеници Бреве, Кошпаљ и Шенилдије, и надзорник полиције Жавер, и да се последњи пут упитају да ли је оптужени робијаш Жан Валжан.

— Имам да приметим г државном тужиоцу, рече председник, да је надзорник полиције Жавер, позван по дужности својој у једно место у суседном округу, изишао одавде и отишао из вароши чим је био саслушан. Ми смо му то дозволили с пристанком господина државног тужиоца и адвоката оптуженога.

— Тако је, господине председниче, прихвати државни тужилац. Кад није овде г Жавер, онда сматрам за дужност да поно-

вим господи поротницима оно, што је он сам малопре рекао. Жавер је честит човек, који, својим строгим поштењем, служи на част нижој, али важној, служби државној. Ево како се он изјаснио: — Мени је излишна свака сумња и сваки материјални доказ који би побијао одрицање оптуженога. Ја га познајем савршено. Овај се човек не зове Шанматије; то је један стари робијаш, велики неваљалац и велики зликовац, по имену Жан Валжан. Кад су га отпустили, пошто је издржао робију, страшно су се кајали. Он је одлежао деветнаест година за крађу. Пет или шест пута покушавао је да утече. Осим крађе коју је учинио Малом Жервеу и Пјерону, ја сумњам на њега да је покрао још и његово преосвештенство покојног владику у Д. — Ја сам га често виђао кад сам био надзорник робијашки у Тулону. И опет велим да га познајем савршено.“

Ова изјава, овако пресудна, остави жив утисак у публици и пороти. Државни тужилац остаде при томе, да се, кад нема Жавера, остала три сведока Бреве, Шенилдије, и Кошпаљ наново саслушају и свечано испитају.

Председник даде налог одацији, и, после једног минута, отворише се врата на соби у којој су сведоци. Одација, помоћу једног жандара, уведе осуђеника Бревета. Седница

беше прекинута, и све груди стрепљаху као да беху само једна душа.

Некадашњи робијаш Бреве имађаше црн апсенички прслук. Бревеу могаше бити око шесет година, лице му беше као у човека од рада, а изглед као у неваљалца. То иде покаткад једно с другим. У тавници, које је допао због нових зала, постао је неки кључар. Он је био човек о коме старешине вељаху: да се стара да буде употребљив. Попови дадоше лепо сведочанство о религиозности његовој. Не треба сметати с ума да се то догађало за време Ресторације.

— Бреве, рече преседник, ви сте осуђени за злочинство, и зато се не можете заклети.

Бреве погледа у земљу.

— Међу тим, настави преседник, и у човеку ког је закон понизио, може остати, кад се Бог смилује на њ, осећање части и правичности. На то осећање ја апелујем сада у овом пресудном тренутку. Ако га још имате, као што се надам, онда се промислите пре него одговорите, погледајте и на човека, кога једна реч ваша може погубити, и на правду, коју једна реч ваша може осветлити. Тренутак је свечан, и још има времена да се тргнете, ако мислите да сте се преварили. — Оптужени, устаните! — Бреве, погледајте добро оптуженога, приберите ваше памћење, и кажите нам, по души вашој, познајете ли

у овом човеку некадашњег друга на робији, Жана Валжана.

Бреве погледа оптуженога, па се окрете судијама.

— Јес, господине председниче. Ја сам га најпре познао, и ја и сад остајем при томе. Ово је Жан Валжан, који је доведен у Тулон 1796, а отпуштен 1815. Ја сам отпуштен годину дана после њега. Он изгледа сада глуп, можда од старости; али на робији био је подмукао и лукав. Ја га познајем савршено.

— Ви сѐдите, рече председник, а ви, оптужени, стојте још.

Уведоше Шенилдија, који је осуђен на вечиту робију, као што му показује црвен гуњ и зелена капа. Он лежи робију у Тулону, па је отуд доведен због ове ствари. То беше омален човек, око педесет година, жив, намрштен, сув, блед, безобразан, грозничав, телом слабуњав, али оком силан. Другови на робији прозвали су га Женидје (одричем бога).

Председник му рече отприлике оно исто што и Бревеу. У оном тренутку, кад му напомену да, због неваљалства својега, нема права да се закуне, Шенилдије диже главу поносито и погледа публику у очи. Председник га позва да се размисли, и запита га, као и Бревеа, познаје ли оптуженога.

Шенилдије се грохотом насмеја.

— Познајем ли га? Како га не бих познавао кад смо пет година били у једном истом синџиру! Ти се срдиш, чича? А?

— Седите, рече му председник.

Одаџија доведе Кошпаља; овај други осуђеник на вечну робију, у црвеном гуњу као и Шенилдије, беше један сељак из Лурда и полу-медвед из Пиренеја. Чувао је стоку у планини, и од пастира авансовао је за лупежа. Кошпаљ не беше питомији, а изгледаше глупљи и од самог оптуженога. То беше један од оних јадних људи које природа рађа као зверове, а друштво их гради робијашима.

Председник покуша да га пробуди неколиким патетичким и важним речима, и упита га, као и пређашње, познаје ли, без оклевања и сумње, човека који је пред њим.

— Ово је Жан Валжан, рече Кошпаљ. Онај исти што су га звали Витао-Жан, због велике снаге његове.

Свака потврда ове тројице људи, очевидно искрена и по души, изазивала је у публици немио жубор за оптуженога, жубор који са сваком новом изјавом, биваше све већи и све дужи. Оптужени је слушао те изјаве чудећи се; државни тужилац вељаше да му је то главно средство обране. На прву изјаву, жандари, који беху око њега, чуше како прогунђа кроза зубе: „А! ево једног!“ На другу,

рече мало јаче, као готово задовољан: „Добро!“ На трећу, повика: „Чудо!“

Преседник га упита:

— Оптужени, чули сте шта људи кажу. Шта имате на то казати?

Он одговори:

— Кажем: „Чудо!“

У публици завлада жагор и дође до самих поротника. Виђаше се као дан јасно, да је човек пропао.

— Одацију, рече преседник, утишајте публику. Хоћу да свршим седницу.

У тај мах, прокомеша се неко баш до преседника, и заори се силан глас:

— Бреве, Шенилдије, Кошпаљу: погледајте овамо!

Сви који чуше тај глас, најежише се, тако беше тужан и страшан! Све очи погледаше у тачку, откуда долажаше. Један човек, међу одличним гледаоцима, који седијаху иза судија, беше устао, отворио врата од трибине, и стојаше у сред сале. Преседник, државни тужилац, Г Баматбоа, двадесет лица позиваше га и у глас повикаше:

— Господин Мадлен!

VII

Шанматије све више у чуду

То беше доиста он. Лампа са секретарева стола осветљаваше му лице. У руци држаше шешир, одело му беше у реду, и врскапут брижљиво закопчан. Беше врло блед, и дркташе лагано. Коса му, већ проседа кад је дошао у Арас, беше сасвим бела. Оседео је за један час, седећи ту.

Утисак беше неописан. За један тренутак као да сва сала онеме. Глас беше тако дирљив, човек који стојаше изгледаше тако миран, да у први мах нико не знађаше шта да мисли. Сташе се питати ко је викнуо. Не могаху веровати да је овај мирни човек пустио онако страшан глас.

Али то потраја само неколико секунада. Пре него што председник и државни тужилац могаху проговорити, пре него што би се жандари и одаџије могли помаћи, човек, кога сви у овом трепутку зовијаху Г Мадлен, приђе к сведоцима Кошпаљу, Бреву, и Шенилдију.

— Зар ме не познајете? упита их.

Сва тројица стојаху као кипови и само мрднуше главом, за знак да га не познају. Кошпаљ, мало слободнији, поздрави га сол-

дачки. Г Мадлен окрете се к поротницима и судијама, и рече благим гласом:

— Господо поротници, пустите овог човека. Господине председниче, ухапсите мене. Човек кога тражите, није он, него ја. Ја сам Жан Валжан.

Ни једна се уста не отворише. После првог чуда беше овладала мртва тишина. Сви осећаху онај религијозни страх, што хвата гомилу кад се догађа нешто велико.

Међу тим лице председниково дође симпатично и болећиво; он брзо намигну државном тужиоцу, и прошапта неколико речи с члановима суда. Потом се обрати к публици и запита гласом који сви разумеше:

— Има ли овде који лекар?

Државни тужилац брже-боље упаде:

— Господо поротници, догађај, овако чудан и изненадан, који нас је узнемирио, изазива у нама, као и у вама, осећање које није нужно да казујем. Ви сви познајете, бар по имену, поштованог Г Мадлена кмета, у М. — на М. — Ако има који лекар у публици, ми се придружујемо г председнику и молимо га да притече у помоћ Г Мадлену и отпрати до стана његова.

Г Мадлен не даде довршити државном тужиоцу. Он му пресече реч гласом тихим, али озбиљним. Ево ре́чи, које је изговорио; ево их од слова до слова, онако како их је

исписао, одмах по свршетку седнице, један сведок тога позорја, онако како их још памте они који су их чули, пре четрдесет година:

— Хвала вам, господине државни тужиоче, али ја нисам луд. Видећете. Ви умало што нисте учинили грдну погрешку; пустите овог човека, ја чиним своју дужност, ја сам овај несрећни осуђеник. Ја сам овде једини који види јасно, и ја вам говорим истину. Ово што чиним у овај мах, Бог, који је горе, гледа, и мени је то доста. Можете ме затворити, јер ме ево овде. Међутим, ја сам чинио што сам год могао. Сакрио сам се под туђим именом; постао сам богат, постао сам кмет; хтео сам да уђем у добре и поштене људе. Али се не могаше. Најпосле, има много које шта што вам не могу казати; не ћу да вам причам мој живот, доћи ће време кад ће се и то знати. Ја сам покрао владику, ја и нико други; ја сам покрао Малог Жервеа, ја и нико други. Право су вам рекли да је Жан Валжан био врло опасан неваљалац. Али можда и није сва кривица до њега. Чујте, господо судије, човек који је овако пао као ја, не може се тужити на Провиђење, нити може давати савете друштву; али упамтите, срамота из које сам рад био ослободити се, опака је ствар. Робија ствара робијаше. Утувите то, молим вас. Пре робије, ја сам био сиромах сељак, врло мало разуман,

готово рећи глуп; робија ме је начинила другим. Био сам глуп, постао сам неваљао био сам звекан, постао сам зликовац. Доцније ме је доброта и милост спасла, као што ме је суровост упропастила. Али, опростите, ви не можете разумети ово што вам казујем. Ви ћете наћи у мојој кући у пепелу на оџаку, новац од четрдесет суа, који сам, пре седам година, украо од Малог Жервеа. Немам ништа више да додам. Боже мој, боже! Г државни тужилац маше главом, и ви јамачно мислите: „Г Мадлен је полудео," ви ми не верујете! То је зло! Бар немојте осуђивати овог човека! Шта! Зар ме ови не познају! Ах, што није Жавер овде, он би ме познао!

Није могућно описати тамну и добродушну меланколију у акценту с којим су спроведене ове речи.

Он се окрете к тројици робијашима:

— А ја вас познајем! Бреве! сећате ли се?

Умуче, промисли се један тренутак, и рече:

— Сећаш ли се оног појашчића што си га имао на робији?

Бреве као да се стресе од изненађења, и погледа га зачуђено од пете до главе. Он настави:

— Шенилдије, ти, који си се прозвао Женидје, ти имаш опрљено лево раме, јер си га једном наслонио на ватраљ пун жеравице,

у намери да тиме уништиш три слова Т. Ф. П. којима си жигосан, и која ти се и сад виде. Кажи, ако није тако?

— Тако је, рече Шенилдије.

Сад се обрати Кошпаљу:

— Кошпаљу, ти имаш близу леве сисе плавим словима жигосан датум. То је датум кад се цар извезао у Кану, 1-ог *марта* 1815. Загрни рукав.

Кошпаљ загрну рукав, и сви погледаше у његову нагу мишицу. Један жандар принесе лампу; датум доиста беше.

Један човек окрете се к судијама и поротницима с осмехом који и данас, кад га се сете, леди срце онима који су га видели. То беше осмех тријумфа (победе), и у исти мах осмех очајања.

— Ето видите, рече им, да сам ја Жан Валжан.

Ту, у тој сали, не беше више ни судија, ни тужилаца, ни жандара; ту беху само забленуте очи и упрепашћена срца. Нико се не сећаше улоге коју би могао играти; државни тужилац заборави да је он ту зато да тужи, председник да је зато да председава, бранилац да је зато да брани. И за чудо! нико да упита штогод, нико да употреби власт своју! Узвишени призори имају то својство, да обузму свеколике душе, и да све сведоке учине гледаоцима. Нико можда не

знађаше разговетно шта осећаше; нико се, без сумње, не сећаше да види пред собом једну велику светлост; сви се осећаху онемели и упрепашћени.

Видело се да је то Жан Валжан. Сама појава овог човека беше довољна да обасја ову ствар, тако мрачну пре једног тренутка. Без икаквог даљег објашњења, сва ова гомила света, као неким електричким откривењем, разумеде одмах и једним погледом ову просту а дивну историју једног човека, који се предаје да други човек не буде осуђен уместо њега. Ове ситнице, оклевања, и одупирања ишчезоше пред овим великим и сјајним делом.

Утисак који прође брзо, али који у тренутку беше неодољив.

— Нисам рад узнемиривати даље славни суд, отпоче Жан Валжан. Ја одох, кад ме нико не ће да ухвати. Имам много послова да посвршујем. Г државни тужилац зна ко сам и куда ћу, па ће ме затворити кад хтедне.

И упути се к вратима. Ни један глас не викну, ни једна се рука не маши да га задржи. Сви се склонише. Он имађаше у том тренутку нешто божанско, што чини те се светина јазби и склања пред човеком. Он прође лаганим кораком. Никад се није дознало ко је отворио врата, али кад је он

дошао до њих, она беху отворена. Ту се осврте и рече:

— Господине државни тужиоче, ја сам на вашем расположењу.

Потом се окрете к слушаоцима:

— Ви сви, сви који сте овде, ви мислите да сам достојан сажаљења, је л' те? А ја кад помислим на оно што умало нисам учинио, ја мислим да сам достојан завиђења. Међутим волео бих да ништа од овога није било.

После једног часа, порота ослободи Шанматија као невина; и Шанматије, отпуштен. оде упрепашћен, држећи да су сви људи луди, и не разумевајући нимало целу ову ствар.

КЊИГА ОСМА

У Т У К

I

На каквом огледалу гледа Г Мадлен своју косу

Дан се расвиташе. Фантина је сву ноћ била у грозници, и није ока склопила; међутим је непрестано гледала све саме срећне призоре; тек у јутру заспа. Сестра Симплиса, која је била око ње, диже се да справи од кинине још један напитак. Честита сестра беше од неколико тренутака у лабораторији болничкој, посл ујући око лекарија и стаклиња, и тако рећи пиљећи очима у свашто, због таме коју расвит баца на предмете. Наједанпут се осврте и викну лагано. Г Мадлен беше пред њом. Ушао је тајом.

— Ви сте, господине кмете! узвикну она.

Он одговори полако:

— Како је ова сирота жена?

— Добро је у овај мах. Али смо се били веома уплашили.

И поче му причати шта је било, како је Фантини јуче позлило, и како јој је сад боље, јер мисли да је господин кмет отишао по њезино дете у Монфермељ. Дувна не смејаше питати господина кмета; али виде му из очију да отуд не долази.

— То је добро, рече јој, и право сте имали што је нисте обавештавали.

— Јес, али шта ћемо јој рећи сад, господине кмете, кад види вас, а не види своје дете?

Он се замисли један тренутак.

— Бог ће нас умудрити, рече потом.

— Лагати се не може, прогунђа дувна у по гласа.

Међутим беше свануло, и у собу продрла јасна светлост. Она обасја лице г Мадленово. Дувна случајно погледа навише.

— Боже, господине! шта је било с вама? коса вам је бела!

— Бела! рече он.

Сестра Симплиса не имађаше огледала; она се маши руком у котарицу и извади комадић леда, којим се служаше лекар да се увери

кад је болесник мртав. Г Мадлен узе лед, огледа се на њему и рече: „Гле!“

Ово изговори равнодушно, као да је мислио о другом чему.

Дувну прођоше жмарци од нечега незнаног, што она у свему томе назираше.

Он упита:

— Могу ли је видети?

— Зар јој господин кмет не ће довести дете? рече сестра, једва осмеливши се да упита.

— Довешћу, али тек после два три дана.

— Кад не би сад видела господина кмета, прихвати скромно дувна, она не би знала да се господин кмет вратио с пута, и лако бисмо је утишали и умирили, па кад би дошло дете, она би сасвим природно помислила да је и господин кмет дошао с њим. Не бисмо морали лагати.

Г Мадлен као да премишљаше неколико тренутака, потом рече тихо и озбиљно:

— Не, сестро, треба да је видим. Можда сам ја приморан.

Дувна као да не опази ову реч: „можда,“ која даваше неки таман и чудан смисао речима господина кмета. Она одговори гледајући преда се и гласом пуним пôште:

— Она спава, али кад је тако, господин кмет може ући.

Потом примети да се врата рђаво отварају, и да би шкрипом својом могла разбудити болесницу, па онда уђе у собу Фантинину, приђе кревету и подиже завесе. Она спаваше. Дах јој излажаше из груди с оном трагичном сипњом, што је својствена овим болестима, и што цепа срце сиротицама мајкама кад лебде ноћу над својим болесним дететом, које спава. Али то мучно дисање не мућаше нимало неку неисказну ведрину на лицу њезином, која јој даваше у сну сасвим други облик. Њезине дуге, плаве трепавице, једина лепота која јој је остала од девојаштва и младости њезине, трептаху ма да беху склопљене. Она сва дркташе као на неким крилима, која су готова да се рашире и да је понесу, која се осећају како шуште, али која се не виде. Гледајући је тако, никад не би помислио да је то очајна болесница. Она више личаше да ће да одлети, него да ће да умре.

Грана, кад се рука приближи да убере цвет са ње, стрепи, и чини се као да је рада у исти мах и сакрити се и показати се. Тело човечје има нешто од ове дрктавице, у часу кад тајанствени прсти смрти хоће да узберу душу.

Г Мадлен постоја неко време непомичан до ове постеље, гледајући наизменце болесницу и распеће, као што чињаше пре два

месеца, кад је први пут дошао да је види у болници. Обоје беху у истом положају; она спаваше, он се мољаше; само с том разликом, што она, после два месеца имађаше косу проседу, а он беше обелео као овца.

Дувна не беше ушла с њим. Он стојаше до постеље, држећи прст на устима, као да има неко у соби кога би ваљало ућуткати.

Она прогледа, виде га, и рече тихо, осмехнувши се:

— А Козета?

II

Фантина срећна

Она нити се трже као изненада, нити се трже као од радости; она беше сама радост. Ово просто питање: — А Козета? изрекла је тако с дубоком вером, с таком поузданошћу, сасвим без икаква немира и сумње, да не могаше ништа више рећи. Потом настави:

— Ја сам знала да сте ви тамо, ја сам спавала, али сам вас видела. Одавно је како вас гледам; сву драгу ноћ пратила сам вас

очима. Ви сте били у некој слави, а око вас су стојала небројена обличја небеска.

Он погледа у распеће.

— Али, понови она, кажите ми где је Козета? Зашто је нисте метули поред мене, да је видим кад се пробудим.

Он машинално одговори нешто, чега се доцније никад не могаше сетити.

Срећом, уђе лекар, коме је за то јављено. Он дође у помоћ г Мадлеину.

— Дете моје, рече јој лекар, утишајте се. Ваше је дете овде.

Очи се Фантинине заблисташе и обасјаше јој свеколико лице. Она рашири руке с изразом, у ком беше све што може бити у молитви најсилније и најблаже:

— Ох! узвикну, донесите ми је!

— Слатка обмана материнска! Њој беше Козета још једнако мало дете, које се носи.

— Аја, одговори лекар, засад још не. Ви сте још у грозници. Видећи своје дете, ви ћете се потрести, и биће вам зло. Треба најпре да оздравите.

Она му жестоко упаде у реч.

— Али ја сам оздравила! кажем вам, ја сам оздравила! Овај је лекар права будала! Гле сад! ја хоћу да видим моје дете!

— Видите ли, рече јој лекар, како сте раздражљива. Докле год будете таква, ја не могу допустити да видите дете своје. Није

довољно само да је видите, него ваља и да живите за њу. Кад будете паметнија, ја ћу вам је сам довести.

Сиротица мајка погледа преда се.

— Господине лекару, опростите ми, молим вас опростите ми. Никад више не ћу говорити као што сам сад, ја сам, јадна, толико зла и несреће видела, да покаткад не знам шта да говорим. Ја разумем, ви се бојите великог узбуђења; ја ћу чекати докле ви хоћете, али кунем вам се свим на свету да ми нимало не би удило кад бих видела ћер своју. Ја је видим, ја је од јуче на ноћ не остављам с очију. Је л'те, ви ћете ми је донети, кад будем кадра говорити јој тихо? Зар није сасвим природно што ја жудим да видим дете своје, које ми је нарочито из Монфермеља доведено? Ја се не срдим. Ја добро знам да ћу бити срећна. Сву ноћ сам гледала неке беле ствари и људе који се смеше на ме. Кад ви нађете за добро, ви ћете ми донети моју Козету. Ја немам више грознице, јер сам оздравела; осећам да ми није ништа, али ћу се чинити као да сам болесна. Кад виде да сам мирна, онда ће рећи: „Ваља да јој дамо дете."

Г Мадлен беше сео на једну столицу до кревета. Она се окрете к њему; виђаше се како се труди да изгледа тиха и „паметна", као што вељаше сама, не би ли, видећи је

тако мирну, довели јој Козету. Међутим, поред свега уздржавања, не могаше одолети да не запиткује г Мадлена о иљадама којекаквих ствари.

— Јесте ли мирно путовали, господине кмете? Ох! како сте добри што сте отишли по њу! Кажите ми, молим вас, како је она? Је ли здраво путовала? Ах! она ме не ће ни позвати! Она ме је досад и заборавила, јадна мачића моја! Деца не памте. Она су као и тице. Данас виде једно, сутра друго, и не мисле ни о чем. Да ли је имала доста преобуке? Јесу ли је бар чисто држали? Како ли су је хранили! Ох! да знате како сам патила, мислећи о овоме у време несреће моје! Али сад је све прошло! Ја сам радосна! Ох! како бих желела да је видим! Па како вам се учинила, господине кмете, је ли лепа? Је л'те да је лепа, моја ћеркица! Јамачно вам је била зима на путу? Зар је не бисте могли довести само за један тренутак? Донели би је одмах. Реците, ви који сте господар, реците, молим вас!

Он је узе за руку и рече:

— Козета је лепа, Козета је здрава, видећете је скорим, само се умирите. Ви говорите сувише живо, и вадите руке испод јоргана, па због тога кашљете.

Доиста, Фантина покашљиваше уза сваку реч.

Она не рече ништа, бојећи се да није каквом живљом речју укварила поверење, које рада беше задобити, и зато узе говорити о другом којечему.

— Монфермељ је лепо место, је л'те? Ту излазе лети у шетњу. Иде ли добро радња Тенардију? Тамо не пролази баш много света. То је једна мала уџерица, та мејана.

Г Мадлен држаше је још за руку, и гледаше је брижно: виђаше се да је дошао да јој каже нешто, што му је тешко казати. Лекар беше отишао. Само сестра Симплиса беше остала код њих.

Међутим, усред тишине, Фантина повика:

— Ја је чујем! Боже мој! ја је чујем!

Она диже руке за знак да ћуте сви око ње, заустави дисање, и слушаше с највећом милином.

Једно дете играше се у авлији; јамачно вратаричино или какве раднице. То беше један од оних случаја, што се вечито дешавају и што, рекао бих, учествују у тајанственом справљању тужних догађаја. Дете — једна девојчица — идаше тамо и амо, трчаше да би се угрејало, смејаше се и певаше гласно. Ах! у што ли ти се не мешају игре детиње! Ту девојчицу чула је Фантина да пева.

— Ох! то је Козета моја! то је она! глас јој познајем!

Дете се удаљи као што је и дошло, и глас се изгуби. Фантина послуша још неко време, потом се сневесели, и г Мадлен чу како рече полако: — „Ала је рђа тај лекар, што ми не да̂ да видим ћер своју! И лице му је рђаво!“

У том јој дођоше опет веселе мисли. Она продужи говорити сама са собом, загњуривши главу у јастук: — Ох! како ћемо бити срећне. Имаћемо своју малу баштицу! Г Мадлен обећао ми је. Моја ће се ћеркица играти у башти. Она сад јамачно зна азбуки. Ја ћу је учити да сриче. Она ће јурити лептире по трави. А ја ћу је гледати. Потом ћу је водити на причешће. Боже! кад ли ће то бити!

И узе бројати на прсте:

— ... Један, два, три, четири ... има седам година. Још пет. Имаће беле аљине, свилене чарапе, изгледаће као госпођица. Ах! како сам луда, још сад мислим о причешћу ћери моје!

И насмеја се.

Он беше пустио руку Фантинину, па слушаше речи ове, као што се слуша ветар који дува, гледајући у земљу, и мислећи мисли које немају ни краја ни конца. Наједанпут, она престаде говорити, а он машинално диже главу. Фантина се беше препала.

Она не говораше, она не дисаше; беше се упола дигла с постеље, а мршаво раме испало јој кроз кошуљу; лице јој, отоич радосно, беше бледо, и она изгледаше као да, према себи, на другом крају собе, гледа нешто страшно, својим великим очима од страха још већим.

— За Бога, Фантино! што вам је? повика он.

Она не одговори, нити скиде очију с предмета, који гледаше; једном га руком гурн , а другом му даде знак да се обазре.

Он се осврте, и виде Жавера.

III

Жавер задовољан

Ево шта се десило.

Било је по часа преко по ноћи, кад је г Мадлен изишао из пороте у Арасу. Вратио се у механу баш у време кад му је ваљало поћи на поштанским колима. Око шест часова ујутру, стигао је у М. — на М. — и прва му је брига била да дâ на пошту писмо г Лафиту, потом да отиде у болницу да обиђе Фантину.

Међутим, тек што је изишао из судионице, а државни тужилац, повративши се из прве препасти, устао је да ожали дело лудости поштованог кмета из М. — на М. —, и да изјави да његова убеђења нису нимало поремећена овим чудним случајем, који ће се позније расветлити, и да зато тражи да се осуди Шанматије, који је по свему што се види прави Жан Валжан. Ово одупирање државног тужиоца не слагаше се ни најмање с осећањем свију, и публике, и суда, и пороте. Бранилац је с по муке одбио ову беседу, доказавши да је откривењима г Мадлена, тј. правог Жана Валжана, сва ствар из темеља потресена, и да порота има пред собом само једног праведника. Напослетку, адвокат је изрекао неколико мисли, на жалост не нових, о погрешкама судским, итд., итд., преседник покупивши целу ствар, придружи се браниоцу, и порота, после неколико минута, ослободи Шанматија.

Али државном тужиоцу требаше један Жан Валжан, па не имајући више Шанматија, он узе Мадлена.

Одмах по ослобођењу Шанматија, државни тужилац затвори се насâмо с председником. Световаху се о томе да се изда налог да се увати и затвори г кмет у М. — на М. — Председник, опоравивши се после првог узбуђења, не примети ништа против тога. Ваљало

је да правда иде својим путем. А осим тога, ма да је председник био човек добар и пуно разуман, он је у исто време био добар и готово рећи одушевљен ројалиста, па га је непријатно дарнуло што је кмет из М. — на М. —, говорећи о изласку у Кани, рекао *цар* а не *Бунапарта*.

Еле, заповест да се кмет упси, би послана. Државни тужилац послао ју је нарочито по једном улаку у М. — на М. — наредивши да је изврши надзорник полиције Жавер.

Зна се да се Жавер вратио у М. — на М. — одмах пошто је казао своју сведоџбу.

Жавер устаде у тренутку кад му улак предаде налог.

И улак сăм беше човек од полиције врло фини, који, у две речи, каза Жаверу све шта се десило у Арасу. Налог, потписан именом државног тужиоца, гласио је овако: — Надзорник Жавер има сместа уватити именованог Мадлена, кмета у М. — на М. —, који је, у данашњој седници, познат као ослобођени робијаш Жан Валжан.

Ко не би познавао Жавера, и ко би га видео у тренутку кад је ушао у предњу собу у болници, не би могао погодити шта је у њему, и мислио би да изгледа сасвим обично. Он беше хладан, миран, озбиљан, проседи зулови беху му сасвим углађени, и пењаше се уза степенице лагано као и обично. Ко

би га знао из темеља и погледао га пажљиво, задрктао би. Пређица на колиру од врскапута, стојаше му, уместо на грлу, на левом уву. То показиваше да је демонски раздражен.

Жавер беше савршен карактер, он не пренебрегаваше ни дужност ни униформу своју; методичан према неваљалцима, брижљив према пуцетима на оделу своме.

Да он ружно намести пређицу на јаци, морао је бити тако узбуђен и потресен, као земља у утроби својој.

Дошао је сам, узео једног каплара и четири солдата с прве станице полицијске, солдате оставио у авлији, а сам пошао унутра, запитав вратарку где је соба Фантинина; сирота вратарка није ништа зло слутила, јер је била навикла видети оружане људе да траже господина кмета.

Дошав до собе Фантинине, Жавер обрте кључ, отвори врата, тихо као дадиља или увода, и уђе.

Управо рећи, не уђе, него стаде на полуотвореним вратима под шеширом, држећи лево руку у врскапуту, који беше до грла закопчан. Испод лакта могаше се видети оловна јабука његове батине, која беше скривена иза њега.

Тако стојаше скоро један минут, а нико га не смотри. Наједанпут, Фантина погледа, виде га, и осврте г Мадлена.

У тренутку кад се поглед Мадленов сусрете с погледом Жаверовим, Жавер, не мрднувши, не корачивши, постаде ужасан. Никоје осећање човечанско не бива тако ужасно као радост.

То беше лице једногд емона, који је ухватио жртву своју.

Уверење да је ухватио једном Жана Валжана, показа му на лицу све што му беше у души. Потресена дубина изађе на површину. Стид, што је изгубио траг и што се за неколико минута преварио у Шанматију, ишчезе пред поносом, да је он први још најпре погодио и да је толико времена праведно сумњао. Задовољство Жаверово исказа се у суверенском држању његовом. Сва ругоба тријумфа разасу се по широком челу његовом. Показа се сав ужас, који се може видети на једном кивно-задовољном лицу.

У том тренутку, Жавер беше на небу. Не знајући разговетно, али с неким унутрашњим мутним осећањем о потребности и успеху својем, Жавер престављаше собом правду, светлост, и истину у њином небеском раду на уништењу зла. Он имађаше за собом и поред себе, у безграничној дубини, власт, разлог, пресуду, закониту савест, јавну осуду, све звезде; он заштићаваше ред, он пађаше из закона мању, он освећиваше друштво, он помагаше апсолутноме; он стојаше у некој

слави; у његовој победи беше неки остатак од изазивања и борбе; исправљен, поносит, сјајан, он показиваше свръчовечанску свирепост неког грозног аранђела; кроз густ мрак дела, које он вршаше, вијаше се у његовој стиснутој руци севање мача друштвеног; срећан и гњеван, он беше згазио злочинство, порок, буну, пропаст, пакао; он се светлијаше он сатираше, он се осмехиваше, и доиста беше неко право величанство у овом чудовишном аранђелу Михаилу.

Жавер, грозан, не беше гнусан.

Поштење, искреност, преданост, уверење, идеја о дужности, јесу ствари, које, оманувши се, могу постати грозне, но које, баш и кад су грозне, остају велике; њино величанство, својствено савести човечанској, не губи се ни у самој грози: то су добродетељи које имају један порок — погрешку. Немилосрдна, поштена радост једног фанатика има, у сред свирепости, неку поштовану светлу страну. Жавер, у својој страшној срећи, беше достојан сажаљења, као и сваки незнајша који тријумфује. Ништа не беше тужније и страшније него ова фигура, у којој се вијаше све што се може назвати зло у добру.

IV

Власт чини своје

Фантина није никако видела Жавера откако ју је г кмет отео из руку његових. Њезин болестан мозак не поимаше ништа, али она не сумњаше да је он дошао њу да тражи. Она не могаше гледати овај страшни облик, осећаше као да ће да издахне, па сакри лице у обе руке, и повика уплашена:

— Господине Мадлене, не дајте ме!

Жан Валжан — од сада га не ћемо друкчије звати — беше устао. Он рече Фантини најтишим и најблажим гласом:

— Будите мирна. Није он дошао по вас.

Потом се обрте Жаверу, и рече му:

— Знам шта хоћете.

Жавер одговори:

— Ајд' одмах!

Ове две речи бише изговорене некако лудо и манито. Жавер не рече: Ајд' одмах! он рече: дȍмā! Никакав правопис не би могао предати акценат, којим је ово изговорено; то не беше реч човечанска; то беше ре́жање.

Он не учини као обично; не објасни у чему је ствар; не показа писмен налог да га може водити у апс. Њему Жан Валжан беше неки тајанствени борац, који се не да

ухватити, неки мрачни зликовац, с којим се он рве има већ пет година, не могући га оборити. Ово апшење не беше почетак, него свршетак. Он само рече: Ајд' одмах!

Рекав то, он се не маче ни корака напред; он баци на Жана Валжана онај поглед који је бацао као какву чáкљу, и којим је обично силом привлачио себи несретнике.

То беше онај поглед што га је Фантина, пре два месеца, осетила да јој је продрьо до саме срчи у костима.

На вику Жаверову, Фантина прогледа. Али чега се она имала бојати, кад је г кмет код ње?

Жавер приђе до на сред собе, и повика:

— Хоћеш ли ићи ти? а?

Сиротица погледа око себе. Не беше нико више него дувна и г кмет. Кога се могаше тицати ово гадно *ти?* Никога другог, него ње. И она задркта.

Потом виде ствар чудесну и нечувену, какву није видела ни у најцрњем бунилу од грознице.

Виде како шпијун Жавер шчепа за јаку г кмета; и како г кмет саже главу. Учини јој се као да се свет тумбе окрете.

Жавер, доиста, беше шчепао за врат Жана Валжана.

— Господине кмете! врисну Фантина.

Жан Валжан не покуша ни да отресе руку, која га држаше за јаку од врскапута. Он рече:

— Жавере!

Жавер му пресече реч:

— Зови ме: господине надзорниче.

— Господине, прихвати, рекао бих вам једну реч насамо.

— Гласно! говори гласно! одговори Жавер; са мном се говори гласно!

Жан Валжан настави још нижим гласом:

— Имам да вас молим за нешто...

— Говори гласно, кад ти кажем.

— Али то треба само ви да чујете...

— Шта ми је за тим? не ћу да чујем!

Жан Валжан окрете се к њему, и рече му брзо и врло тихо:-

— Дозволите ми три дана! Само три дана да нађем и доведем дете ове јаднице жене! Платићу колико треба! Пратите ме, ако вам је воља.

— Шта спрдаш којешта! викну Жавер. Међер си ти нека будала! Да ти дам три дана да побегнеш! Велиш, да тражиш дете ове девојчуре! Лепо! прекрасно!

Фантину јсза прође.

— Моје дете! жасну се она, — да тражи моје дете! Зар оно није овде! Сестро моја, кажите ми, где је Козета? ја хоћу моје дете! господине Мадлене! господине кмете!

Жавер лупи ногом.

— Гле ти сад ове! Умукни несретњицо! Кукавна земљо, у којој су робијаши судије, и у којој се којекакве сурунтије негују као грофице! Али, све ће то бити друкчије; време је већ!

Погледа оштро Фантину, и дода̀де, наново шчепавши руком кошуљу, кравату, и јаку Жана Валжанову:

— Кажем ти, нема овде никаквог господина Мадлена, и никаквог господина кмета. Има само један лопов, један лупеж, један робијаш, који се зове Жан Валжан! и то је овај што га држим! ето ко ти има!

Фантина се трже и подиже, ослонивши се на руке, погледа Жана Валжана, погледа Жавера, погледа дувну, отвори уста као да би рада рећи, ропац је ухвати, зуби јој зацвокта̀ше, опружи руке, отварајући грчевито шаке, и као тражећи око себе некога који се топи, па онда наједанпут клону на јастук.

Она беше мртва.

Жан Валжан мету руку на руку Жаверову, која га држаше, и отвори је као што би отворио детињу, па рече Жаверу:

— Ви сте убили ову жену.

— Шта оклеваш ти! цикну Жавер љутито, нисам ја дошао да слушам разговор твој! Брзо! стража је доле; ајд' одмах, или ћеш сад добити шамар!

У једном углу беше један стар, гвозден кревет, на ком су се дувне одмарале, чувајући ноћу болесницу; Жан Валжан оде к том кревету, развали га за тили час, ствар лака мишићима као што су његови, шчепа једну гвоздену мотку, и испречи се на Жавера. Жавер се измаче к вратима.

Жан Валжан, држећи у руци гвоздену мотку, пође лагано к постељи Фантининој. Дошавши, окрете се и рече Жаверу гласом који се једва чујаше:

— Не светујем вам да ме у овај мах узнемирујете.

Жавер се стресе и задркта.

Хтеде да зове стражу, али се сети да Жан Валжан може за тај часак побећи. Зато остаде, узе батину за тањи крај, и наслони се на врата, не пуштајући из ока Жана Валжана.

Жан Валжан наслони лакат на јастук, а чело на руку своју, па стаде гледати Фантину непомичну и укочену. И оста тако задубљен и нем, не мислећи ни о чем другом на свету. На његовом лицу и у његовом држању не беше ништа друго, него неисказано милосрђе. После неколико минута мишљења и сањања, наже се над Фантину и стаде јој говорити нешто полако.

Шта ли јој је говорио? Шта је могао говорити овај човек који беше пропао, овој

жени која беше мртва? Какве су биле ове речи? Нико их жив није чуо. А она, покојница, да их није она чула? Има дирљавих илузија (обмана), које су можда узвишене јаве. Међутим зна се да је сестра Симплиса, једини сведок овог догађаја, често приповедала како је, у тренутку кад је Жан Валжан говорио на уво Фантини, видела разговетно неописан осмејак на бледим усницама и на тамним зеницама њезиним.

Жан Валжан узе у обе руке главу Фантинину и намести је на јастуку, као што би мати учинила за дете своје, потом јој привеза везицу на кошуљи и намести јој косу. Учинив то, заклопи јој очи.

Лице Фантинино изгледаше у тај мах чудно осветљено.

Смрт је улазак у велику светлост.

Рука Фантинина вишаше изван кревета. Жан Валжан клече пред њом, диже је лагано и целива је.

Потом устаде, и окренув се Жаверу рече:

— Сад сам ваш.

V

Згодан гроб

Жавер одведе Жана Валжана у варошку апсану.

То узбуни, или боље рећи необично потресе све душе у М. — на М. — Жао нам је што не можемо притајати да га је само на једну реч: *то је робијаш*, сав свет оставио. Не прође ни два часа, а већ се заборави све добро које је чинио, и он не беше ништа друго него „један прост робијаш.“ Ваља знати да још нико не знађаше шта се десило у Арасу. Вас цели дан чујаху се у свима крајевима вароши оваки разговори:

— Зар не знате? Та то је био отпуштен робијаш! — Ама ко? — Кмет. — Кмет! г Мадлен! — Јес! — Ама озбиља! — Он се не зове Мадлен; име му је некако чудно, Бежан, Божан, Бужан, како ли! — О, људи Божји! — Већ је уапшен. — Уапшен! — Ено га у апсу, у варошкој апсани, докле га не одведу на другу страну. — Докле га не одведу! А зар ће да га одведу! Па куд ће да га одведу? — Одвешће га на пороту за једну велику крађу, коју је учинио некад. — А бога ми сам ја сумњао на тог човека! Све ми се нешто чинио сувише добар, сувише савршен, сувише побожан. Не ће

орден, не ће крст, а овамо даје паре дечурлији и скитницама, које на путу сретне. Увек сам ја мислио да то није чист посао, и да се под тим крије неко велико зло.

Нарочито је у „вишим друштвима“ било оваких говора.

Једна стара госпа, уписница на *Белу Заставу*, учини ову примедбу, којој је готово немогућно наћи дно:

— Није ми жао. То је лекција бонапартистима!

Ето тако ишчезе у М. — на М. — овај фантом, што се звао Мадлен. Само три или четири лица осташе верна спомену његовом. Међу њима беше и стара вратарка, која га је служила.

Тог истог дана увече, ова достојна старица седијаше у својој собици још једнако узбуњена и у жалосним мислима. Фабрика беше ваздан затворена, капија закључана, и улица пуста. У кући беху само две дувне, сестра Перпетуа и сестра Симплиса, које чуваху тело Фантинино.

У време кад Г Мадлен долажаше кући, честита вратарка устаде машинално, узе кључ од собе Г Мадленове из једне фијоке, и фитиљ којим се свако вече служио идући у собу, потом обеси кључ о ексер, где га је он обично узимао, и мету фитиљ поред њега,

као да га очекиваше. Сиротица старица учинила је све ово сасвим несвесно.

Тек после два часа трже се из заноса и рече: А гле! о Света Тројице! ја натакла кључ на ексер!

У тај мах отвори се прозорић на собици, на отвор промоли се једна рука, узе кључ и фитиљ, и припали га на свећу која горејаше.

Вратарка се трже и заблену, загушивши узвик у грлу.

Она познаде ту руку, ту шаку, тај рукав од капута.

То беше Г Мадлен.

Неколико секунада пре него што проговори, беше *онемела*, као што вељаше доцније, причајући овај догађај.

— О, Света Тројице! господине кмете! рече најпосле, ја сам, јадна, мислила да сте...

Прекиде, јер свршетак реченице не одговараше поштовању исказаном у почетку. Жан Валжан беше јој увек господин кмет.

Он доврши њезину реченицу:

— У апсу, је л'те? И био сам доиста, али сам сломио гвожђе на прозору, скочио сам готово рећи с крова, и сад ме ево овде. Ја одох у моју собу, а ви ми дозовите сестру Симплису. Она је без сумње код оне сироте жене.

Старица послуша журно.

Не хте јој ништа препоручивати; био је сигуран да ће га она чувати боље него и он сам.

Никад се није дознало како је могао ући у авлију, не отворивши капију. Он је имао, и увек уза се носио, један калауз-кључ, који је отворао једна мала врата са стране; али они су га претресли и одузели му све. Ова тачка остала је неосветљена.

Попе се уза степенице, што вођаху у собу његову. Дошав горе, остави свећу на последњем степену на степеницама, отвори врата без велике шкрипе, и пипајући затвори прозор и капак, потом се врати по свећу, и онда уђе у собу.

Смотреност беше умесна; јер, као што се опомињемо, његов се прозор могаше видети с улице.

Осврте се свуд унаоколо, погледа на сто, на столицу, на кревет, на коме није лежао има три дана. Не виђаше се ни најмање трага од нереда од прексиноћ. Вратарка је почистила собу. Само је извадила из пепела, очистила, и на сто метнула оба краја окованог штапа и пару од четрдесет суа, поцрнелу од ватре.

Узе један лист артије и написа на њему: *Ево два краја мог окованог штапа, и паре од четрдесет суа, коју сам украо од Малог Жервеа, и о којој сам говорио пред поротом,*

и мету на тај лист сребрн новац и оба комада гвожђа, тако, да то прво падне у очи чим се соба отвори. Извади из ормана једну стару кошуљу коју поцепа. И зави у њене крпе сребрне светњаке. Није се ни журио, ни бојао. Јер, завијајући светњаке владичине, гризао је један комад хлеба. На сву прилику, то је био апсенички хлеб, што га је долео побегавши.

То је доказано мрвама које су нађене на патосу, кад је доцније власт чинила истрагу.

Неко куцну двапут на врата.

— Слободно! рече он.

То беше сестра Симплиса.

Она беше бледа, а очи јој црвене, и светњак, који држаше, дркташе јој у руци. Потреси судбине имају ту особину, да, ма како да смо ледени и препредени, чупају из дубине груди природу човечанску, и износе их силом на видик. У потресима овог дана, дувна беше опет постала жена. Она је плакала и дрктала.

Жан Валжан беше написао неколико врста на једном листу листу артије, који пружи дувни, рекав јој:

— Сестро, предајте ово г поши.

Артија не беше савијена. Она погледа у њу.

— Можете читати, рече јој.

Она читаше: — „Ја молим господина попу да води бригу о свему што овде остављам. Нек буде добар платити моје парничне трошкове и погреб ове жене, која је данас умрла. Остало нек иде на сиротињу.“

Дувна хтеде говорити, али једва промуца неколико нечујних звукова. Напослетку рече:

— Зар господин кмет није рад последњи пут видети ову јадну покојницу?

— Не, одговори, мене већ траже и гоне; ухватили би ме у њеној соби, те би је тако и мртву узнемирили.

Тек што ово изрече, а то се зачу велик тутањ на степеницама. Чујаше се корачање и глас старице вратарке, која говораше:

— Тако ми Бога, господине, нико није ушао вас дуги дан, ни вечерас, нити сам се ја макла с овог места одавде!

Један човек одговори:

— Али опет зато има светлост у оној соби.

Познаше глас Жаверов.

Соба беше тако расположена, да врата, кад се отворе, затворе десни угао собе. Жан Валжан утули свећу и шћућори се у тај угао.

Сестра Симплиса паде на колена пред столом.

Врата се отворише.

Жавер уђе.

Чујаше се шапут неколицине људи и протестовање вратарке у ходнику.

Дувна се не осврте нити очију диже. Она се мољаше Богу.

Једно кандило светлуцаше на олтару.

Жавер спази дувну, и трже се натраг.

Читалац ће се сетити да основа Жаверова, његов елеменат, његова душа, беше поштовање сваке власти, сваког ауторитета. Он беше један од пете до главе, и у њега не беше ни украћивања ни повлађивања. Њему црквена власт беше прва од свију, он беше религијозан, поврШан и тачан у овој као и свакој другој ствари. У његовим очима, поп је дух који се не вара, а дувна је створење које не греши. То су душе зазидане у овом свету само с једним вратима, која се никад не отварају за што друго, него да пусте истину.

Спазивши дувну, он хтеде да се врати.

Али он имађаше дужност која га задржаваше, и која га заповеднички тераше напред. С тога остаде, да бар упита.

То беше она иста сестра Симплиса, што није слагала никад у животу. Жавер је то знао, и зато ју је особито поштовао.

— Сестро, рече јој, јесте ли ви сама у овој соби?

То беше страшан тренутак за сироту вратарку, и она већ осећаше да је пропала.

Дувна погледа навише и рече:

— Јесам.

— Опростите ми, настави Жавер, то ми је дужност, молим вас кажите ми да нисте видели вечерас једног човека, побегао је, па га тражимо, — оног Жана Валжана, нисте га видели?

Дувна одговори:

— Нисам.

Она слага. И слага двапут узастопце, једно за другим, без оклевања, брзо, као дужност кад се сврши.

О света ћери! ти ниси од овога света, има већ толико година; ти си стигла у слави своје сестре светитељке и своју браћу анђеле; нека ти ова лаж буде урачуната у рају!

Овај одговор учини се Жаверу тако пресудан, да не опази ни како се утуљена свећа још пуши на столу.

После једног часа, један човек, идући кроз дрвета и кроз маглу, удаљаваше се брзо из М. — на М. — правцем у Париз. Тај човек беше Жан Валжан. Доказано је, сведоџбом двојице или тројице рабаџија, који су га срели, да је носио један пакет, и имао на себи блузу. Где је узео ту блузу? Никад се није дознало. Међутим један старац радник умрьо је у фабричкој болници, не оста-

вивши ништа друго до једну блузу. Можда је то била блуза.

Још једна и последња реч о Фантини.

Ми сви имамо једну матер, земљу. Фантину предадоше тој матери.

Поп је мислио да је добро, и можда је добро и учинио, што је од новца Жан Валжановог задржао што је више могао на сиротињу. А осим тога, кога се и тицала цела ствар? једног робијаша и једне јавне женскиње. Зато је погребао Фантину просто, с оним што је најнужније и што се зове сиротињски погреб.

Фантина је дакле погребена у оном крају гробља, где се свак бесплатно сарањује, и где се сиротиња губи. Али, срећом, Бог зна где ће наћи душу. Фантину положише у мрак, међу прве кости ископане; њезин се пепео мораде помешати с туђим пепелом. Она је бачена у општу гробницу. Њезин гроб беше налик на постељу њезину.